

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Vol.}

_{Sur.} 445

Title: Chikitsa Kalika
Tika

Chikitsa

445

चिकिष्वा कलिका टीका by
सुंदर सोन व लीसर

Chikishā Kalikā Tika	Title
Chandratā son of	Author
Tishatā	Editor
Sam. 1849	Year, Vols.
	Publisher
445	Remarks

ॐ नमो श्रीगणेशाय ॥ श्रीध्वं तरे नमः ॥ यं वेदां त विदो विदंति पुरुषं वेदात्मकं योगिनं मां
 रव्याम्रविरोजयंति सततं यं पंचविंशत्मात्मकं ॥ बौद्धा बोधमयं यदक्षरमिदं भायं तितेजः परं मन्त्र
 धैः मनते करोतु विनववाचः परं मेशुजं ॥ १ ॥ नीमटमृनुर्जन्मा चंद्रनामानि प्रगमनश्चरत् ॥
 नद्यापि तु श्रिकिष्ठा कलिकाया विवरणं प्राद ॥ व्याख्यातेरि हरिश्चंद्रे श्रीजैकटनामि सुसुवीरे
 वा अन्यस्यायुर्वेदे व्याख्या क्षर्षमावदति धर्मार्थकाममोक्षपारेः सर्वैरेव सत्सु रुषे ॥ शरी
 रागोपायमदानप्रयत्नः कर्तव्य इत्युक्तं हरिवरकाचार्येण ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणां मार्गोऽयं
 मृतमुत्तमं ॥ रोगान्नस्यापदत्रिः श्रेयसो जीवितस्य चेति ॥ तत्रायुर्वेदशास्त्रं नम्य कृपरितान
 पूर्वकं ॥ यस्मादिदममम्य कृपरितानमनर्थयि ॥ मम्य कृविदितं वमदृजुणा यमंपद्यते ॥ तथा चो
 क्तं वरकाचार्येण ॥ यथा विषयं याशस्त्रं यथा निरज्ञानिर्यथा ॥ तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृ

ती. टी.

१

तोपमं तस्माद्यथावदर्थपरिज्ञाय व्याख्या नश्च वलो मदानप्रयत्नः कार्यः ॥ इत्यतः आयुर्वेदो ग
 गतायाश्च मृतयोगमानायाश्चिकित्सा कलिकाया व्याख्या प्रसूयते ॥ मावघदिक्ष्वा तथा चोक्तं ॥ उपोद्वा
 तः पदं वैवपदार्थः पदविग्रहः ॥ वा लनाप्रत्यवन्तानव्याख्यातं त्रम्यषदिक्ष्वा ॥ तत्र उपोद्वातः शास्त्र
 समुच्चानसंबंधनिधेयप्रयोजनानि ॥ नदेनापुक्तं ॥ विंतां प्रज्ञतिमिच्छिमुपोद्वातं प्रवृत्ततइ
 तितं त्रम्यायुर्वेदस्य संबंधे गुरुपूर्वक्रमनक्षणः ॥ नृयमेव मुश्रुताचार्यप्रवृत्ति निरुपदक्षितः ॥
 तथा चोक्तं मुश्रुतो ब्रह्मागो वाच ॥ तनः प्रजापतिरधिजगो तस्मादश्विना ॥ वश्विज्यामिन्द्रः ॥ इ
 प्रादहं मया चिदप्रदेयमर्थिन्यः प्रजाहितहेतोरित्यादौ अनिधेयं ॥ पुनः शत्यादीत्यष्टा वंशाति ॥
 पुरुषार्थादिवृत्तुष्टयं वा ॥ प्रयोजनं तु ॥ व्याधिपरिमोक्षः ॥ मृच्छरत्तं वेदमासन्नं ॥ विप्रवृत्तं धर्मे
 र्थममोक्ष इत्येव चिकित्सा कलिकायाः परविघ्नविनाशार्थं नमस्कारमाह्वयेयकाशाहास्त्र

५ का १

॥ गुरो देवस्य ॥ गुरो मे ॥ ॥ इति मानस्यो वेदक ॥ अथ विदुषा स्यात् ॥ युवा गुप्त ॥ यूयं गुरवः ॥ अथ वेद ॥ एते मे पितॄ
पादाति मयि पुरं वा ॥ १

याश्चिध्वं तरिमुशुतादीन् नक्त्या नमस्कृत्य पितुश्च पादानौ ॥ कृतां विकिष्ठा कलिकेति योगैर्मा
लामरो जैरिव ती मटेना ॥ १ ॥ मत्रोती मटेन योगैर्माला नृतेति क्रियापदं ॥ किं नृत्वा नमस्कृत्या
कयानक्त्या ॥ कान्मयाश्चिध्वं तरिमुशुतादीनाम्यश्च अश्विनौ च ध्वं तरिश्च मुशुतश्च ॥ म
याश्चिध्वं तरिमुशुता म्रेश्च दौ ये षां ततया ॥ आदि ग्रहणे नैपधेनवौ रत्र यौ कलावता त्रे
या त्रिवेशवरक प्रवृत्तीनां ग्रहणं ॥ अस्मिंश्च श्लोके ब्रह्मशर्वापे प्रादि देवैर्विद्यमानैरपियत्
न्यायादीनां नमस्करांतत् प्रज्ञा पूर्वकारि वं ग्रंथ कर्तुः स्यापयति ॥ तथा च आदौ मयं नमस्का
रः शरीरारोग्याय ॥ ३ ॥ अत्रो ग्गनास्करादि ठे मुक्ति मिठे क नाई नाता ॥ ईश्वरात् ज्ञान मिठे
वधन मिठे हुताशना ता तथा कुलदेवता म्मा क मिति ॥ कुलदेवता वं तु तत्रे जः ममुत्पन्नत्वा
नाम्यनंतरमश्विनौ नमस्करणमायुर्वेदाधिकतानावबोधकं ॥ तथा चोक्तं ॥ अश्विनौ देवनि

ती. टी.

२

पज्ञाविति ॥ तदनंतरं ध्वं तरे नमस्करां अधिस्तमेतस्यादावा रोग्यशास्त्रे ॥ ध्वं तरे रनंत
रे मुशुतादीनां तर्हि प्याणामायुर्वेदक र्दृष्टं नमस्कारः ॥ तदनु आयुर्वेदाधिप्रतरणपोतपात्राणां
पितुः पादानां नमस्कृतिरित्यनेन क्रमेण नमस्कारं नृत्वा योगमानानामकथनं विकिष्ठा क
लिकेति ॥ विकिष्ठायाः कलिका विकिष्ठा कलिका कलिकेव कलिका यथा पुष्पकलिका विवृत
पत्रके सरती प्रसूतं गंधमोदस्यापका ॥ एवं विकिष्ठा कलिका ॥ १ ॥ प्यधिविकिष्ठा मोहा
वेदका कैरिव योगैर्माला नृता ॥ मरो जैः पक्षैरिव माजा कारशति ॥ पूर्वयोगैर्माला नृतेत्फलांश्च
अकिं विशिष्टं ॥ रित्यत आदा ॥ आदारी तमुशुत पराशरजो जने ड नृयनिवेशवरकादिविकिम्बितो
क्तैः ॥ एनिर्गणैश्च गुणवद्विरतिप्र सिद्धैर्ध्वं तरीयरचना रुदिरप्रपंचैः ॥ शरीरतश्च मुशुतश्च प
राशरश्च जोतश्च नृगुश्च अश्विनौ च वरकश्च शरीरतमुशुत पराशरजो जने ड नृयनिवेशवर

काःतश्चादियेपांतेतथा।आदिप्रदणतवेतरणैस्त्रुक्कलावतदा रपाणिजात्रकर्तुंलुप्ये
णविदेहनिमिप्रनृतयोदृष्टंते।तेषांविक्किभितंतुक्रैः।एनिरितिवक्ष्यमाणकैयैर्गणैश्च।किं
विशिष्टैर्गुणवज्रितप्रसिद्धैश्चागुणाःविद्यंतेयेषांतेगुणवंतश्चैर्गुणवज्रि।गुणवद्वैषांप्रागेवारीण्य
संपादनात्।अतिप्रसिद्धैःप्रख्यातैरितिअतिशयेनप्रसिद्धाअतिप्रसिद्धाश्चैरतिप्रसिद्धैः।अतिप्र
सिद्धंउपायंपर्याविच्छेदस्मरणत।अतिप्रसिद्धैःप्रख्यातैरित्यर्थः।पुनरपितद्विशेष्यते।अथ
तयैरवनारुचिरप्रपंचैर्गैर्गणैश्च।अथतरेरिमेषांतरीयाः।शेषांरचनासम्पूरणंतया
रुचिरःशोभनःप्रपंचोयेषांतेतथा।प्रकर्षेणविवेचनमिति॥३॥इदानींपूर्वोक्तप्रकारेणविशि
ष्टैर्गैर्गणैर्गमात्मनातस्याःसदसदद्यादरकथनार्थमाह॥३॥स्वल्पश्रुतस्यनिघजं किलमुक्ता
तादिशाम्बोदधैमतिरबोधदृष्टप्रसूता।अस्मद्विधप्रयितयोगसमुद्भवेउवधतिबुद्धिमबुधःमुनिष

ती०ही०

३

गुरोवाशुबुद्धिवध्मतीतिक्रियाक।अस्मद्विधप्रयितयोगसमुद्भवे अस्मद्विधै
रित्येतन्निदामुतिपरंवचनाप्रयितःमुनिषःरचितोयोगसमुद्भयोतस्मिन्अबुधैःपंडितोवध्म
तिबुद्धिःउशैःत्रिपातोद्भवैर्दृष्टव्यः।नानाप्रकारैश्चैर्निपत्तंतीतिनिपाताः।यस्मादबुधः
स्वल्पश्रुतोभवति।स्वल्पंश्रोतंश्रुतंयेनमतथा।तस्यइदंनूतस्यनिघजोवैद्यस्यकिलयामतिः
किलेतिबाहुल्यंयतयति।मावश्चबोधेनअवनवगमनेनदृष्टंअतिशयेनप्रसूता।विचिन्ता
विचारणशून्येतियावत्।कस्मिन् मुक्तादिशाम्बोदधैः।मुक्तादीनांशाम्बुमुक्तादिशाम्बु
।तद्विधिरिवअर्थगोचरीयति।तस्मिन्मोविचारणशून्येतित्तवाअस्मद्विधविरचितेनोक्तयोग
समुद्भवेउवधतिबुद्धिअबुधइतिनिदा।मुनिषगुरोवाशुबुद्धिमावध्मति।शोभनानिघजःमु
निषजस्तेषांवरःश्रेष्ठः।मयस्मात्सारग्राही।अस्मद्विधैःसंप्रहृपरेगयुर्वेदोदधितिममयोगरत्ना

ज्ञात्मा ३

३

[illegible]

क्षामतंधर्मास्त्रिकं ज्ञानं बुद्धिर्मेधधृतिः स्मृतिरननिघंशश्च। रातमाऽऽस्वशीलवं। अटनशीलता
 अधृतिः। अहंकारोऽतुतवं। अकारुण्योऽहं नो मा नो र्धः कामः क्रोधश्च। ताममादिषादिवं नास्त्रिक
 मधर्मशीलता बुद्धिनिरोधेऽज्ञानं दुर्मेधनवं अकर्मशीलवं निशानुचंचेति। न केवलं गुणो व्यभिच
 रोषधनुमलमर्मसिरादिनिश्चयात्। चगादिव्याप्तिश्चैतन्यस्थितिः। चचश्च दोषाश्च धन
 वश्च मलाश्च मर्माणि च सिराश्च। चरोषधनुमलमर्मसिरा आदिर्येषां ते। तथा आदिग्रहणात् क
 लाशयपेशीन्माध्वस्त्रिंशधमनी प्रवृत्तीनां ग्रहणं। तथा चोक्तं मुश्रुतेन। चक्षुः सप्तकलाः सप्त आश
 याः सप्त सप्त सिराशतानि पंचपेशीशतानि नवमायुशतानि त्रीण्यस्त्रिंशतानि। देदशोत्ररेमं
 धिशते। सप्तोत्रं मर्मशतं। चतुर्विंशतिर्धमन्यः। त्रयोदशोषाश्च योमलाः नवस्रोतां मोतिममाम
 ते व्याप्तं वक्ष्यं शरीरं। पंचमहाभूतशरीरि समवायः। केषां तनुवृत्तां तनुः शरीरं विन्नतियेतेत

ती०टी०

५

नुवृत्ताः कर्मपुरुषास्त्रेष्वाऽहं। एतत्पूर्वोक्तप्रकारेण पंचमहाभूतगुणं च कृधवादिव्याप्तं। यत
 तत्र रोगजवंति। रोगाः प्रजायंते। अत्र इत्यधिकरणेन विनिर्दिशति। तथा चोक्तं मुश्रुतेन। तत्र
 स्मिन् क्रियासोऽधिष्ठानं इत्यादि रोगा दिरोगा इति। सामान्येन जातिनिर्देशः। तेन शरीरा गुं
 नुमानमन्वाजाविकारद्विनाश्चतुर्विधं अपि गृहीताः। तथा चोक्तं मुश्रुताचार्येण। ते चतुर्विध
 आगंतवः शरीरमानसाः स्वाभाविकाश्च। शरीरा हरकुशद्याः क्रोधद्यामानसाः स्मृताः। आगं
 तवोऽभिधातोऽऽमदजाः रुचुडादयः। तथा आदिजन्मदोषकालमंधातदैवम्बजावमलप्रवृत्ता
 मत्र विधमेनेव मुश्रुतेनोक्तं। वक्ष्यमाणश्च वातादिभेदेन ते सर्वत्र वषुषि रोगजवंतीति। अ
 थकाय रोगो नाम कर्मपुरुषस्य दुःखसंबंधः। तथा चोक्तं मुश्रुतेन। तत्तुः खसंयोगावधाय
 इत्यर्थं। तथा नैरप्युक्तं। विरुतदोषरूपममवायो विकारः। तथा च चरकः। विकारो धनुवैष

मंमामं प्रकृतिरुच्यते। सुखमंजकमारोग्यं विकारो दुःखमेव च। रोगा व्याधयः। तथा च चरकः। तत्र
 व्याधिरामयोगदशांतकौयलमकरो विकारो रोग इत्यर्थान्तरमिति॥ का। मं प्रतये च उर्दे निद्राः मं प्रने
 दनिनाश्च र्वे व्याख्याता विकारा। स्नेघा वातारि वैषम्येन त्रैविध्यमदिने दत्वा पनायाह॥ का। ते वातपित्त
 कफजास्त्रिविधा द्विधवकाये मनस्यपि च संत्यपरेन राणां। माध्यः कवि त्रक चिदपि प्रनवंतियाप्या
 केचि क्वचित्पुनरमाधनमाः प्रदिष्टाः॥ पा। ते शतित जुलान्यत्र दोर्नित्यमपि संबंध इति। येन स्रवीमनेक
 श्रेदनिना व्याख्याता विकारा। स्नेघा वातपित्तकफजा संति। नवंति। वातश्च पित्तं च कफश्च वातपित्त
 कफा स्नेघोजा ता वातपित्तकफजा॥ ते चानुबंधानुबंधकने देन। उक्तं च। न्वतं त्रौ व्यक्तं लिङ्गो। यथो
 क्तमनुष्ठानप्रशमो नवत्यनुबंधः। तद्विपरीतलक्षणश्चेत्यनुबंधकः। त्रिविधमि प्रकारः। तथा
 च चरकः। त्रिविधव्याधयोजनं त्याग्रे यमो म्यवायव्या॥ न केवलं त्रिविधाः। द्विधव संनवंति। राज

ती० टी०

६

५ दुःखमोक्ष ५५

मताममने देन। तथा च त्रेयः। द्विविधश्चापरे राजमास्त्राममाश्च। पुनरधिष्ठानने देन द्वैविध्यप्रति
 पादनायाह। काये मनस्यपि च संत्यपरेन राणां। काये शरीरे। मनसि च मवमंजकै। अपरे नवं
 तिनराणां प्राणिनां। तथा च मुश्रुताचार्यः। त एने मनः शरीराधिनाः। पुनरप्यत्यन्तमाध्याप्य
 प्रत्याख्येयने देन त्रिविध्यप्रतिपादयति। माध्यः कवि न्मना दिवि मुक्ते काये सिध्यति। द्विविधमाध्य
 माह॥ सुखमाध्यं च। कविदपि शरीरे याप्याः प्रनवंति। याप्यमपि द्विविधं। याप्यमनुपक्रमं चे
 ति। ननु कथं व्याधीनामनेकनेदकथनमुच्यते। शिष्यमतिविकाशार्थं। आचार्यस्तु तथा शास्त्रं विद
 धति। यथा शिष्याः सुखेन संविन्रति। तथा च चरकः॥ नेत्रादिनेद्यमन्यथा निनति। पुनश्चातनित्रं
 नेदं प्रकृत्यंतरिण॥ शिष्याविशेषमापादयत्यनेकध्यानवर्षनेदायमुच्यतीति॥ का।
 प्राक् माध्यः कविदिक्कं॥ का। एकैकदोषजनितानि रूपप्रवाशदीप्ता नलम्यवमहात्मवतश्च

जंतोः॥ विनाशितस्य च रुजः मनुष्यक्रमेण माध्वनवंति निषजामविरोधवाश्च॥ निषजाम
 उपक्रमेण रुजः माध्वनवंतीति क्रियाः॥ किंविशिष्टरुजः॥ एकैकरोषजनिताः॥ निरुपद्र
 वाश्च॥ एकैकेन रोषेण जनिता एकैकरोषजनिताः॥ प्रादुर्भूता इत्यर्थः॥ निरुपद्रवाश्च॥ निर्गता
 उपद्रवास्तु रतिमारश्चामकाशरुमादिका प्रवृत्तयो यामांताः॥ निरुपद्रवाः॥ ताश्चैव चि
 रोद्रवाः॥ स्त्रोककालोद्रवाः॥ प्रादुर्भूतारुजः॥ किंच॥ दीप्तानलस्य च॥ दीप्तमूर्त्तिः॥ नलो जात
 रो प्रियम्॥ मदीप्तानलो जंतुस्तस्य॥ मदा सर्वकाले आत्मवतश्च आत्मनो हितस्य च॥ विनाशित
 तस्य विज्ञेयं नद्रव्येण अविनाशितस्य युक्तम्॥ जंतोः प्राणिनोरुजो विकारा यद्दिनवंति तदा मनु
 ष्यक्रमेण मनुष्यकृपयो गेण माध्वनवंति॥ केषां निषजामुवैद्यानां॥ तथा च वरकाचार्यः॥ प्र
 योगज्ञानविज्ञानमिदं मित्राः सुखप्रदाः॥ जीवितानि मरा ये म्युर्विद्यंते तेषां हि तं॥ कवि

नी० टी०

९

इषियाप्या नवंतीत्येतदुक्तं॥ प्राकृतघातप्रवृत्तिपादनायाद॥ बा० ये यावदेव निषजामगदप्र
 योगान्नावत्प्रशान्तिमुपयात्यगदैर्विनाये प्रादुर्भवंति च पुनः मदादिदोषाश्चाद्विधः स्फुरिति
 पाप्यतमागदमे॥ १॥ ते गदायाप्यतमाः स्फुरन्वेयुः॥ ये यावत्कालमेव निषजामगदप्रयोगा
 अवधकरणं तावत्प्रशान्तिमुपयाति॥ उपशमं गच्छति॥ अगदैरौषधैर्विनाये पुनः पश्चात्
 प्रादुर्भवंति॥ मदादीदोषाः॥ द्विदोषाः॥ द्वाभ्यां दोषाभ्यां नवंतीति द्विदोषाः॥ तादृशविधः
 तपतेन प्रकारेण याप्यतमा॥ अतिशयेन याप्या गदारोगा इति॥ बा० पूर्वकैचिदसाध्यतमाः प्र
 तिदिष्टारोगान् प्रतिपादयन्निदमाद॥ बा० ये कर्मजाः मदनवंति शरीरिणो ये ये च त्रिरो
 षवयजाश्चिरकालजाश्च॥ योपद्रवाश्चुतधनस्य वते गताये॥ रुग्णा गदागदवता मगदैरगम्या
 ॥ १॥ ते गदा अगदैरौषधैरगम्याः॥ ये कर्मजाः प्राकृतकर्मणो जाताः मदनवंति शरीरिणो यो शरीरं

विद्यते यस्य स न वति शरीरीति। तद्गुण संविता न कुरु ब्रीया श्रवण ता शरीर स शरीरि न्यास
 है कलं निष्पद्यंते ते वादि बल प्रवृत्ताः जन्म बल प्रवृत्ताश्चेति। ये च त्रिदोष चैताः त्रयाणां दोषाणां
 च यन्ममाज्ञा ताः त्रिदोष वयजाः च यमं हतिरुपावृद्धिर्दोषाणां विरकालजाश्च। विरं दीर्घकालं
 जाताः दीर्घकालजाः कोप प्रवाः। ये स दोष प्रवेर्हारादि निर्वर्ततेति नोप प्रवाः। च्युत धनस्य। ये ध
 नरहितस्य गताः त्रेविंशति त्रेयेते स वेर्गदा गद वतां रो ग वतां उर्ग म्लीहण मरण त्म क चा त
 अ गदै रौष धैर गम्या न साधनीया न वंतीति॥ एवं साध्य याप्य प्रत्याख्ये यदारेण त्रैविध्यं प्रति
 पाद्ये दानीं देव पुरुष कारौ पृथक् संयुक्तौ जन को स र्व व्याधिनामित्यनेन प्रपंचेना परत्रैविध्य
 प्रतिपादना ये र म वो च ता कर्म प्रकोपेण कदाचिदे के दोष प्रकोपेण न वंति चान्यौ। तथा परे प्राणि
 पु कर्म दोष प्रकोपजाः काय मनो विकाराः॥ एके काय मनो विकाराः कर्म प्रकोपेण न वंति अथ

नी०री०

८

किं हि कर्म। तस्य च प्रकोपा कीदृक् तदुच्यते। अत्यन्त मत्तता क्रिया है वार व्या कर्मे मुच्यते। तस्य क
 र्मणः प्रकोपः कर्म प्रकोपः। मृदा कफलो र्दकता। इच्छं नूतेन कर्म प्रकोपेण कदाचित् काम्नि श्रिका
 ले न वंति। न के वलं कर्म प्रकोपेण। दोष प्रकोपेण न वंत्ये। दोषाणां वा तादीनां पुरुष कार ज नित
 मिथ्या दार विहारा न्या प्रकोपः। प्रकोप शब्देन विलयन रूपावृद्धिर्दोषाणां मुच्यते। अत्ये प्रव मस्मा
 दित कलण रोगा दोष प्रकोपेण न वंति। तथा परे प्राणि पु कर्म दोष प्रकोपजा विकारा न वंति। अपरेऽन्ये
 प्राणि पु कर्म पुरुषे पु कर्म दोष प्रकोपजाः। यदा कर्म दोषौ प्रमौ प्रकृप्यतां तदा काये मनो निव वि
 काराः प्रवोक्ताः स वंति। तथा च चरका। देव मात्मन तं विद्या कर्म यत्सर्व है दिकं। तत्ते पुरुष कार
 मु क्रियते यदि रा परा बला बल विशेषोः। नित्यो रपि व कर्मणो। दृष्टे दि त्रि विधं कर्म दोषे न मध्य मनुत्र मं
 देवं पुरुष कारेण उर्व जे व्युपद न्यते। है व न वेतर कर्म विशिष्टे नो पद न्यते। निदिष्ट देव शब्देन कर्म

यत्तु वदितुं। देउमदेवकालेन रोगाणां उपजायते॥ नदि कर्मप्रतं किंचित्फलं यम्यनमुत्पते
 नयन्ते कर्मजा रोगाः प्रशमंयंति तच्छृणुत॥ तथा वमुक्ते सुक्तं॥ कर्मजा व्याधयः केचित् दो
 षजाः संति चापरे॥ कर्मदोषोऽत्र वाश्चात्येक कर्मजा स्वेष्टे देउका॥ इत्यादि॥ ॥ कर्मप्रकोपेण नवंती
 स्फुक्तं॥ प्राक् केवल कर्मप्रकोपेण नवंति येतान् विकाराणां॥ ॥ जठरगुदजोन्मादापमृत्युमृक
 कृतिपंगुताश्रुतिविकलतावाग्वैकल्यप्रमेदजगंदरा॥ ॥ प्रदरपवनव्याधिश्रित्रहयकृणदंध
 ता॥ तिमिरवदनघ्राणां शीमिश्रयश्च पवीव्रणाः॥ ॥ वल्मीककाकलकंशरवकुंडरीकरक्ताबुंदर
 णविमर्षवपुः प्रकंपाः॥ पक्षातिघातगलगंडगलग्रहाश्च दंडपतानकममीरणशोणितघाः॥ ॥
 इत्यामयाः स्युरपरत्रविणपहारगुर्वंगनागमनविप्रवधदिनिर्वीडः कर्मनिस्तनुमृतामिदक
 मजास्तेनोपक्रमेण निषतामुपयंति सिद्धिं॥ ॥ इदं ते कर्मजा रोगा येऽः कर्मनिस्तनुमृतां जठरा

ती० टी०

ए

दयो नवंति॥ जठरादीनामितरेतरदंष्ट्राः समाम॥ जठरगुदरां गुदजात्यशमि॥ उत्सादो मने
 विकृतिः॥ अपमृतिरपमारा॥ अपमृकृतिः रक्तः पित्तं॥ पंगुतामन्त्रोर्वधः॥ कृतिविकलतावा
 धिर्यो वाग्वैकल्यमृक वं प्रमेदः प्रकर्षेण मूत्रहरणं॥ जगंदरो गुदायामेवण॥ प्रदरः स्त्रियाश्च
 तावपिश्चार्तवप्रवृत्तिः॥ पवनव्याधयो महावातरोगाः॥ आः संपकापतानादितप्रवृत्तयः॥ श्रित्र
 किलामोहयः शोषः॥ कृणदंधतागंधं॥ तिमिरदंष्ट्रिनाशः॥ वदनघ्राणां शीमि॥ मुरवनासाडुना
 मानि॥ श्रययुः सर्वमरः शोफः॥ अपवीव्रणो गंडमालाव्रणाः॥ वल्मीको वल्मीकाकारो ग्रंथिर्वज्रव्रणः॥
 काकलककाकनंतिकाकारं महाकुण्डं॥ शंखकः शिरोरोगः॥ पुंडरीकं पद्मवर्णं महाकुण्डं॥ रक्ताबुंदं रक्त
 म्रविमं मपिंडं॥ वणविमर्षः रतविमर्षः॥ वपुः प्रकंपाः सर्वशरीरचलनं॥ पक्षातिघातः पक्षवधः॥ ग
 लगंडोगलेषुष्काकारः श्रययुः॥ गलग्रहो गलेऽन्नपाननिरोधः॥ दंडपतानको दंडवत्संज्ञः॥ ममीर

एतौ लि तं वातरक्तं आदिग्रहणेन मंनि पात विलंबिका हि काश्चा स का शा ती सा रा इ मरी मूढ ग
 ला दीनां ग्रहणं ॥ इत्यामयाः स्युरिति इति शब्दः पूर्वोक्ता दीनां परा मरीका ॥ अमया रोगाः स्युर्न वेपुः ॥
 दुःकर्म निः पाप कर्म निः ॥ कैः अपर प्र व्याप हार गुर्वे ग ना ग मन विप्रवक्ष्यदिनिः ॥ अपर प्र विण प
 हारः पर मूढ रणं ॥ गुर्वे ग ना ग मनं गुरु पत्नी विधुं मः ॥ विप्रवक्ष्ये ब्राह्मण वध ॥ आदिग्रहणेन पंच
 प्रदा पात को प पात का निगृह्यंति ॥ ए नि दुः कर्म नि मनु नृ तां शरी र व तां ये रोगाः संज वं ती ह लोके
 त ते कर्म जा ॥ नोपक्रमेण निषजा मुपयांति मिदि ॥ निषजां वैद्यानां संशोधन संशमना दिना क्रिय
 योपक्रमेण युक्तिव्यपाश्रयेण नो मिदि न माध्य च मुपयांति ॥ प्राप्नुवंतीति ॥ कर्मज वं चैषां दृष्टा शा
 म्ना तरेषु ती मटा वा ये णो क्तं ॥ तथा च तं त्रं तरं ॥ अरु च पा व नं ये तु प्राप्नुवंतोऽतः कुरु यो तेषां
 कर्मानुसारेण व्याधिः समुपजायते ॥ न चार्थ मथ पादं वा किं विद्म्यु न मथापि वा ॥ साध्य माध्य म्

ती० टी०

१०

थायाप्यामयाः संज वंति हि ॥ महांतिया नि कर्माणि विशालंते पुकीर्तितां लघु न्ये न मि चो दि
 हं प्रायश्चित्त म विम्वरां ब्रह्म स क्त न ना रा णं वध्न द्यौ र्या द न रु त ॥ अगम्य गमना संसां संयोगा तै
 ॥ एथ कृथ क ॥ महांति पात का न्या ऊर्द्ध ए दृष्ट वि शार दा ॥ पुन जन्मां तर प्रा हि फलं ते षां प्र कीर्ति तां
 उ प नो ग त् क य न्न स्य ना न्य था सं प्र कीर्ति ता ॥ चि कि स का व दं त्ये के धर्म शास्त्र वि दो ज ना ॥ त स्मा चि
 कि सि तं का र्यं ज न्मां तर वि शु द्ध यो ॥ ऊ र्द्धा दि शु व दं त्ये के नू यो जा ते ॥ पि मं न व ॥ ऊ र्द्ध मे हो द र श्चि त्र
 रु यो न्या द न्नां द रा ॥ अ न्ये ॥ पि दु र्नि वा राः स्यु व्य धि यो ये प्र कीर्ति ता ॥ अ वि शु द्ध शरी रा णां दे हि
 नां पु न्ज वं त रे ॥ न वं त रे ॥ प म र्पं ति त स्मा षो ध न मा च रे त ॥ ए व म न या दि शा अ न्ये षा म पि व्या धी
 नां क र्म ज व मू ह्य त र ति ॥ ७ ॥ नि ष जा मु प क्र मे ण यु क्ति व्य पा श्र ये ण न मि दि
 यां ति क र्म जा रोगाः ॥ किं त र्हि दे व व्य पा श्र ये ण मि च्छं ती त्सा र्हे ॥ ७ ॥ दा ते द या पि र पि च

द्विजदेवतागोर्बुधनाप्रणतिनिश्चयैरपचीयमानाः प्राकृपाप
 जायदिरुजः प्रशमं प्रयांति। प्राकृपापजायदिरुजः प्रशमं प्रयांति। के। इत्कृत्तुपुणनिचयैः
 इतिशेनदानादयो गृह्यंते। दानैर्गोमुवर्णनदानादिनिः। दयानिः सर्वमन्त्रावुक्तं पा निः। द्विजदे
 वतागोर्बुधनाप्रणतिनिश्चयैः। द्विजाब्राह्मणः। देवताब्रह्मादयः। गोगावः। गुरवः। उपाध्मयपिच
 ज्येष्टावृत्तप्रवृत्तयः। तेषां अर्चनाप्रजा। प्रणतिः। प्रणमः। जपैर्गयत्रादीनां। तपोनिः। नृकुचां
 यणोपवासादिनिः। इत्कृत्तुपुणनिचयै रिति। इति सर्वोक्तप्रकारेण ये उक्ताः कथिता पुणनिच
 याः धर्मसंघाताः। तैरपचीयमानाः। क्षीयमाणाः। प्राकृपापजाः। सर्वशुभकर्मजाः। यदिकदाचित्
 रुजो व्याधयः प्रशममुपशमं प्रयांति। प्राप्नुवंति। वा। प्रागुक्तं दोषैर्विकाराजवंतीति। किं न तैर्दो
 षैरित्यत आह। वा। म्वहेतु उष्टैरनिलादिदोषैरुपप्लुतैः। स्वेषुपरिस्वलज्जिः। नवंति ये प्राणनृता

ती० टी०

११

विकाराग्नेदोषजातेषजशुद्धिमाध्मः। र्वा। दोषजा विकारायेः निलादिदोषैर्नवंति। तैः कीदृशैः। म्वहे
 तु उष्टिः। म्वकीयाश्च ते हेतवश्च म्वहेतवः। तैर्दोषैः। म्वहेतु उष्टिः। अनिलादयेभ्यः। म्वहेतवः। म्वकारणानि। व
 स्यमाणाणि। तत्र वातस्य रूतत्तिककषायादीनि। पित्तस्य कृन्नाविदाद्यादीनि। श्लेष्मणो गुरुमधुर
 शितादीनि। उष्ट्रग्रहणे न संवयप्रकोपावुक्तौ। अनिलादिदोषैर्वर्तितपित्तकफैः। शारीरैः। रजस्मोन्म
 चमानमाध्मदोषायां तथा च वरकः। वातः। पित्तं कफः। श्लेष्मः। शारीरो दोषसंग्रहः। मानसः पुनरुद्दि
 श्चोरजश्च तम एव वा उपप्लुतैर्विमाजगैः। प्रप्लुतै रित्यर्थः। स्वेषु उष्टिषु परिस्वलज्जिः। म्वानसंगं कुर्वन्ति
 । इत्यनेन म्वानसंगं ग्रह उक्तं। प्राणनृतां प्राणिनां। विकारा इत्यनेन व्यक्रिनेदोषाणां दर्शितौ। इत्ये
 वं संवयप्रकोपप्रसरम्वानसंगं व्यक्रिनेदोषाणां येन वंति। ते दोषजा विकारा इति। तथा चोक्तं मु
 ष्कतेन। संवयं वप्रकोपं वप्रसरं म्वानसंगं व्यक्रिनेदं च दोषाणां यो वेति म्वानवेति म्वक्रिणोपिता

नारिदोषाणां शरीरे परिश्रवतां यत्र संगः स्ववैगुण्या ध्या धिस्तत्रोपजायते तेव दोषजाने प्रजशुद्धिमा
 ध्याः नेषजै रौषधैः संवामनादिभिः शुद्ध्या च वमनविरेचनानुवासननिद्राह्नस्यैर्निर्हरणं दोषाणां
 शुद्धिः तथा साध्यः साधनीया इति ॥ ७ ॥ इदं पूर्वमुक्तं अपरे कर्मदोषजा विकाराः स्नातृ प्रतिपादयन्ता
 इ ॥ ८ ॥ दानादिभिः कर्मनि रौषधीभिः कर्मरुये दोषपरिहये चामिच्छंति ये यत्र वतां कथंचित्तेक
 म्दोषप्रजवा विकाराः ॥ ९ ॥ ते विकाराः कर्मदोषप्रजवा ये यत्र वतां प्रयत्नवतां कथंचित्कष्टक
 ल्पनयामिच्छंति कथं कर्मरुये प्राक्रनाशुन दानैर्कौर्दनादिभिः कर्मनि रिति दानर्या ब्राह्मण
 देवगुरुगोप्राजप्रणमजपत प्राक्रियादिभिः रौषधपरिहये च दोषपरिहये वृद्धैर्मन्त्रवासांम्यो
 त्यादानं ॥ १० ॥ कानि रौषधीनि ॥ ११ ॥ वरजंगमानिः ते इच्छंताः कर्मदोषप्रजवा विकाराः कर्माणि च
 दोषाश्च कर्मदोषाणां प्रजवउद्भवो ये वांते कर्मदोषप्रजवा विकारा इति ॥ १२ ॥ प्रागुक्तं ते दोषजाने प्र

ती० टी०

१२

जशुद्धिमाध्यः नेषजशुद्धिमाध्यं विकाराणां प शक्तिरौषधादिनिर्वृतीति दोषादि परीक्षणार्थं
 माहा ॥ ८ ॥ दोषप्रदेशबलकालविकारमवसात्मेयोषधतलवयः प्रजतीः परीक्ष्या नानाप्रकारपवनादि
 गदातुराणमुक्तं विकिसितमिदं ननु कर्मजानां ॥ ९ ॥ इदं विकिसितं पवनादिनिर्वृतिपित्रकफमत्तरज
 स्तमोत्रिः शरीरमनोऽधिष्ठानैराश्रयने देन अन्योन्यसंमर्गेण चामिच्छंति पातादितावा नानाप्रकारै रसंख्ये
 यवात् ॥ ये ये गदारोगाश्चैः आतुराणामात्रां उपकारय कथिता नानाप्रकारपवनादिगदातुराणां व
 क्षमाणन्यायेना उक्तं इति क्रिया किं रक्षा परीक्ष्या कान्दोषान् अतो दोषा एवाहौ परीक्ष्यंते तकार
 एवात्सर्वरोगाणां तथा चोक्तं मुक्तता चर्येणानामि रोगो विना दोषै र्यस्मान्मस्माद्विचक्षणः ॥ अतुक्त
 मपि दोषाणां लिङ्गे बाधिसुपाचरेत् तत्र वागतिगंधनयोः ॥ इति धनुः ॥ तपधूपसंतापे श्लिष आलिङ्गने
 एतेषां रुद्धिरितैः प्रत्ययैः परैः वातः पित्तं श्लेष्मेति कृपाणि नवंति एषां मू पंचरकाचार्येणोक्तं ॥ रु

रुःशीतो लघुः सूक्ष्मश्च लोऽथविशदः खरा विपरीतगुणैर्द्रव्यैर्मरुतः संप्रशाम्यति॥ मस्नेहस्तु सं
 तीक्ष्णवद्रवमम्लमरंकदुः विपरीतगुणैः पित्तं द्रव्यैराशुप्रशाम्यति॥ गुरुशीतपृष्ठमिधमधुरस्तिर
 पिठिलाः॥ श्लेष्माणः प्रशमयति विपरीतगुणैर्गुणैः॥ तत्र वातपित्तश्लेष्माणः शारीरादोषाः॥ मानसो
 वरजमम्लीतेषां वगतिरनेकप्रकाराश्च वरके लोकाः॥ हयः मूत्रं च वृद्धिश्च दोषाणां त्रिविधा
 गतिः॥ ऊर्ध्ववाधश्चतिर्यक्वित्तैः॥ त्रिविधपरा॥ त्रिविधवापराकोष्टाः॥ स्वामनीस्तिमंधि
 शुद्धत्वाविधिनेदेन दोषाणां त्रिविधगतिः॥ दोषाः प्रवृद्धाः स्वं लिङ्गं दर्शयन्ति यथा बलं॥ क्षीणास्त
 इति लिङ्गं च मयाः स्वकर्म कुर्वन्ते॥ ते वरिप्रवृत्तिः॥ किं वा प्रकुपिताश्च किं वा मृतं तत्रापरतं वा वा
 यथा एकः प्रकुपितो॥ दोषः सर्वानेव प्रकोपयेति॥ किमेकशो द्विशस्त्रिशो वा॥ किं सादिक्षु म
 दिताश्च महिता वा॥ किं वातविएमूत्रादिमलैः संमिश्राश्च संमिश्रा वा॥ किमेकद्वित्र्यंशबलविकल्पा

वि० टी०

१२

दिना प्रकारेण॥ एवं बहु विधवीक्ष्यमाणान् संख्येयतां प्रतिपद्यन्ते॥ इत्थं पगम्यते॥ इति संक्षेपे
 णोक्ता दोषपरीक्षा॥ तादोषपरीक्षा तैत्तिरीयप्रदेशपरीक्षा रम्यते॥ ता॥ प्रदेशाश्च न नूम्पातुरावुच्येते॥ त
 था चोक्तं बहुषेणेना नूम्पातुरो प्रदेश इति॥ नूम्पिदेशो विद्यात्मा मन्त्रिविधा॥ अरुपो जांगलो मिश्रः॥ अ
 हितो हितः समश्च॥ प्रवक्ष्यते लक्षणं तस्या नदीपल्लवशैलाद्यः पत्रोत्पलरुषैर्गुतः॥ हंसमारमका
 दंबवलाकादिजमेवित॥ वराहखट्वादिषट्करो हितसंकुलः॥ प्रवृत्तदुमपुष्पाद्यो नाना मस्य फ
 लैश्चितः॥ अनेकशालिकेदारकदलीकुविभूषितः॥ अरुपदेशो नूम्पिष्टवातश्लेष्मा मया त्रिमान्॥ अ
 त्याभ्यामुर्बलाः मूलाश्च लम्बे दन्तौ दराः॥ नराः प्रायेण तस्मात्तैश्च पातं चुरार्थिनिः॥ अननिष्प
 दिक्काल्यं मे व्युत्पन्निदीपना आकाशश्च प्रमिकता मूली विषममूलं॥ शमीकरीरविच्छाक
 पीलुककंधुसंकुलः॥ पृष्ठपतंगो कर्णखरबन्धुममन्त्रितः॥ अथ माधुराणलक्षणं॥ ॥ संमृष्टल

24

[illegible]

बलमोज्ञेयइतित्रिविधं। तबलं किमुच्यते। तत्ररमादीनांशुक्रांतानां धनं यत्परं तेजश्चरो ज
 म्देव बलमित्थच्यते। म्बशस्त्रमिदं तात्। तत्र बलेन स्त्रिरोपचितमं सता। सर्ववेषाश्च प्रतिघातः।
 म्बुरवर्षमाहो बाह्यानामायं तराणां च करणानां आत्मकार्यप्रतिपत्तिर्भवति। अथ किमिदं तेजः।
 तेजोऽप्याग्नेयं क्रमशः पच्यमानां धनं नाम निनिवृत्तमुदरं स्त्रिंशद्भुजं तं वमार्यां स्त्रीणां विशेष
 घतो भवति। तेन माह्वमौकमार्यं वृक्षस्य रोमतो सा दृष्टिस्त्रिपत्तिर्कांतिदीप्तयोजवति। अथो
 जः किमुच्यते। उजः सोमात्मकं सिग्धं शुक्रं शीतं सरं स्त्रिंशद्भुजं तं वमार्यां स्त्रीणां विशेष
 देहः मावयवस्तेन व्याप्तो भवति। इति मुक्तः। वरकेषु क्रं। रुदिति इति यदुद्धं रक्तमीषम
 पीतकं। उजः शरीरे व्याख्यातं तत्राशान्त्रियते नरः। गुरुशीतं वृद्धं सिग्धं बलं मधुरं स्त्रिंशद्भुजं तं वमार्यां
 त्रिपत्तिर्लं शुक्रमोज्ञेयं दशगुणं स्मृतं। एवं वरकाचार्येण। इषद्वक्त्रपीतं शुक्रं वा। द्विपमोज्ञेयं व्यावर्षि

ति० दी०

१५

ल१
 तं। तत्र केचिद्वैमर्दजमेजयी विशेषेण व्यावर्षयंति। अपरे तु अविशेषमेवैषां व्यावर्षयंति। तत्र
 उत्रमे बले उत्रमः पुरुषः। मध्यमे मध्यमः पुरुषः। अल्पे च अल्पः पुरुषः। तत्र यथा बलं दारुणम
 धमामृदी च क्रिया कार्या यद्विभुनर्दबलस्य दारुणव्याधिर्भवति। तीक्ष्णेन कर्मणा माध्यः। तत्र ब
 लस्य हृदयि चामृदेव कर्म पुनः पुनः प्रायेकं व्या। अत्र स्त्रिंशद्भुजं तं वमार्यां स्त्रीणां विशेष
 द्यान्मलं प्राणहितं च तत्। तस्मात्प्रत्येन रत्नव्योमलो बलमहिंसता। महा व्याधिपरीतस्य वृद्धोष
 स्य देहिनः। बलमाप्याप्य तद्वैद्यः शनैर्दोषमपि ह्रियेत्। एवं यथा बलः प्रयोग आरोग्यता हेतुविपर्ययो
 मिथ्या। वरकाचार्येण। त्रिविधं बलमुक्तं। मर्जं कालं तं। युक्तिस्तं च। तत्र मर्जयवयोः प्राज्ञ
 तं। म्बाजाविकं। कालं तं उविनाजं। वयस्कृतं च। युक्तिस्तं पुनस्तत्परादारवेषा योगतोऽ
 त्येव बलपरीक्षा मैहैपेणोक्ता। बलपरीक्षानंतरं कालपरीक्षा आरप्यते। अथ कोयं कालो नाम

। कालः कृतुश्च यन वशराख्या । तत्र वैशेषिकाद्रव्यं मन्यं ते । कालः परापर व्यक्रिकरयोगप्रद्यम्भि
रक्षिप्रप्रत्ययलिङ्ग इति । तथा अन्ये न्यायविदः । शीतोष्णवर्षमाधरणलक्षणः कालः । उक्तं बामहा
नूतविशेषाः स्फुः शी । तास्मद्वयनेदतः । कालमित्यध्यवस्यंति न्यायमागनुसारिणः । वैद्याकर
णान्मुक्रियालक्षणं कालं मन्यंते । आदित्यग्रहतरुत्रपरिस्पन्दनमतः परे । भिन्नमावृत्तिनेदेनका
लं कालविदो विदुः । इति । तत्र केविदेवं कालशब्दं कस्यादयंति । कलानां समूहः कालः । कालशब्द
स्य समूहः । एतत्ते नमूत्रेण ममूहार्थे अलिङ्ग्यं । अन्ये वृत्त्यथा । काले संख्यापरिमाणयोरित्य
स्य धर्तौ धनप्रत्यये अणं प्रत्यये वारूपं । तस्मात्तयत्रिभिर्न संख्यापरिमाणं वा । निष्पेक्षकाष्टा
कलासु कर्तृशरीरात्रपरमा मर्त्ययनसं वसरयुगादितिः सकालः । वैद्यके तु । सं वसरशरीर
स्य रुचंगिनः कालस्य ग्रहणं । तस्योपयोगिवादि किंसायं । तथा चक्षारपाणिः । शिशिरश्च वसं

नि० टी०

२५

तश्च श्रीमः प्रावृट्शरदिमा । जतवः षट् क्रमादेते कालः सं वसरत्मा कः । विधायननेदेन स्मृतः
सं वसरम्बमो । तद्वादान विमर्गिभिरविचारत विधायनं । उत्तरायनमादानं शिशिराद्यं कृतुत्रयं ।
वर्षादिभिरविमर्गिभिरविदुर्लक्षणयनं । स्मृता । तद्वादान विमर्गिभिरुत्तरायनमयनदयं । आग्नेयं वि
दिवादानं विमर्गिभिराम्यमत्र तु । आदाने उत्तरायनमस्ते हमादरातो दिवाकरः । रुरुवात् शोषयेद्यु
ः शिशिराद्युत्तु क्रमात् । कूलो निवर्तयन्ति कृष्णाय कटुकान् रमान् । नृणां क्रमेण वहतिदोर्बल्य
मृत्तुषु त्रिषु । विमर्गे विमृतन्मे हं मदाग्निग्वश्चमारुतः । सोमश्चाव्याहृतबलस्त्रिग्वे निवर्तयेत्
माना क्रमेणैवात्तलवणमधुरान् कृतुषु त्रिषु । बलं ववर्धयत्येषां क्रमेण प्रागमादिषु । हेमं ते शि
शिरे वायं श्रीमेव वसुधावरं । शरदमंतयोर्मध्यं बलं म्यात्पाणिनां मतं । तथा म्बरमतिवृत्त्या शैत्यो
स्यायंति वक्रमात् । पित्रादयश्च यं कोपं शोतिं वा प्रागमादिषु । पितृवर्षा मुशरदिप्रकोपं याति

हैमान। शमंयात्पेपित्तस्य चयकोपशक्रमः॥ शिशिरेव वसंते च श्रीमेवैव कफस्य वा श्रीप्रव
 षिशिरस्त्रेवंमारुतस्य विक्रमः॥ निवर्तते रसोः शमः शोषमंदी नवंति वा वषन्ति स विपाकाश्च
 नवंत्यापो यतश्च तः॥ वर्षाचुवीयते पित्तमृचुशैत्यात्र कुप्यति॥ महमाकांशुसं पकृति तद्वैशरदि
 कुप्यति॥ शरत्त्रुपिते पित्रे प्रशमंयाति रमेने वायुश्चोपचयं यातिकारणं वात्रवक्ष्यते॥ निव
 र्त्तते हिमधुरो देमं नेरमउत्रमः॥ शोषमंदी नवंत्यापः स्वाडपाकानवंति वा पित्रे शाम्यति तत्तद्वैश्या
 दामुः शेषाचुवीयते॥ मवायुः शिशिरे कोपं याति चोपचयं कफः॥ देमं ते मंचितः शेषा शिशिरे पि
 नकुप्यति॥ आहारं श्रुगुलान्निधै विशेषाचोपचीयते॥ वसंते रविमंता पात प्रशमंयाति मारु
 तः॥ तसंतापा हिली नश्च तदा शेषा प्रकुप्यति॥ सवसंते प्रकुपितः शेषा श्रीमे प्रशाम्यति॥ चीय
 ते चानिलस्य स्मिन्नत्र देउं निबोधमे॥ निवर्तते रसो श्रीमे रुटुको नतयेत रेः आपश्च कटुपचंते

ती० टी०
 ३३

रुक्मश्री सान्नधारवे॥ तस्मात्तस्मै प्राशमंयाति मारुतश्चोपचीयते॥ समेधवाताजिह्वतो वायु
 वर्षा सुकुप्यति॥ शरकातेः कषं तापाश्च वायुः प्रशाम्यति॥ वयप्रकोपोपशमान्गठं त्येवैत्रयो
 मला॥ रुचुसंक्षेविधिः र्वस्म कव्योऽन्यान्वशः क्रमात्॥ सेव्यश्चानागतो युक्ता स्वान्योपचयः
 क्रमात्॥ अमात्मजा हिरोजाः स्फः महमात्याग शीलनात्॥ रुचो वंत्यादिमज्ञां संधिरित्यनिधी
 यते॥ इतिकालपरीक्षा समाप्ता॥ ॥ कालपरीक्षा नंतरं विकारपरीक्षा प्रसूयते॥ ॥ विकारपरी
 क्षामप्यक विकारपरिज्ञाने॥ विकारो रोगः॥ विकारपरिज्ञानपूर्वकं हि चिकित्सेन निषकृशास्त्रे
 ॥ तथा चोक्तं चरकाचार्येण॥ रोगमादौ परीक्षेत ततो नंतरं मौषधं॥ ततः कर्म निषकृपश्चात्तज्ज्ञानं
 वंममाचरेत्तदति॥ तच्च निदानं संप्राप्तिरुर्वरूपरूपोपशयैः पंचनिरुपायैर्न वति॥ निदानं च वि
 विधं॥ नामान्यै वैशेषिकं चानत्र सामान्यं वा तस्मै रूतिरुक्कषायादि॥ पित्तस्य कटुस्त्रोऽस्त्रादिस्त्रे

प्रणः गुरुमधुरा तिगीतादिनिर्वस्यमाणकं विरोषिकं प्रतिरोगमुक्तं। पुनश्च त्रिनेत्रं त्रिं तथोक्तं
 चरकेण कालबुधं त्रिं यार्थानां योगे निष्पत्तिवान्वादे धमश्रयाणां व्याधीनां त्रिविधे दे उमे ग्रहः
 निदानादीनां चानामपि स्युः एतद्गणं खरनादेनोक्तं। निदानं सर्वरूपाणि रूपा एकपत्रा यन्त्रा। से
 प्राप्तिश्चेति मंतव्यो व्याधेः पंचविधे ग्रहः। निदानं प्रत्ययो दे उः कर्त्तव्यतनकारणं। निमित्तं संप्रवो
 ज्ञानं शेषः पर्यायवाचकाः। निदानं सर्वरोगाणां त्रिविधं समामतः। उष्टारो विहारश्च कर्मप्राग्दे
 हिकं च यत्। नविष्य व्याधिलिङ्गानि सर्वरूपमिति स्मृतं। तद्रूपशब्देः प्राकृशब्दस्य युक्तैर्बहुधा व्यति
 श्रयक्तं लिङ्गं स्य स्यात् व्याधीनां सर्वतत्त्वं। तदेव व्यक्तं यातं रूपमित्यभिधीयते। रूपं निदर्श
 नं चिह्नं व्यञ्जने लिङ्गमात्मतिः। संख्याते लक्षणं विवर्णयै रूपमुच्यते। उक्त्या धिविपर्यन्तवि
 पर्यन्ताधिकारिणः। अप्रध्वनविहाराणमुपयोगं सुखावहं। विद्या उपशमं व्याधेः सहिसात्म्यमिति

ती० टी०
 १६

ताः। अतोऽन्यथा उपशमो व्याध्यात्मात्मार्य उच्यते। मंत्राग्नि रागतिर्ज्ञानि व्योधीनामभिधीय
 ते। मासंख्या विधिर्वैरोष्यवलकालैर्विज्ञायते। अष्टोत्तराः पंचगुल्याः प्रमेहाविशानिर्मताः। इत्ये
 वमाद्यारोगाणां संख्या चोक्ता पृथक् पृथक्। विधितमिद्विधं रोगास्त्रिविधाः सप्तधापि चादशधाः
 परिमंख्यातारोगानीके यथा मताः। विशेषे विधि रोगाणां योगात्तरतमात्मकात्। तरो द्वंद्वप्रकर्षे उ
 तमो बहु उच्यते। दोषाणां समवेतानामंशां शब्दलक्षणैः। हेयं बलविशेषतश्च विशेषकालजं
 शृणु। व्याधीनामृद्धोरात्र नियमाज्ञो ज्ञानमवा विशेषे विद्यते यस्मिन्कापेक्षः स उच्यते। वसंते
 श्लेष्मता रोगाः शरकाले उपि त्रजाः। वर्षा सुवातजाश्चैव प्रायः प्रादुर्भवन्ति हि। निशांते दिवसांते
 च बलिनो वातजा गदाः। अहः सिपादौ कफजा प्रयोर्मध्ये उपि त्रजाः। जीर्णेऽत्रे वातजारोगा जीर्णमा
 ले उपि त्रजाः। श्लेष्मजानुक्रमेण त्रेन स्यंते बलिनो मला इति। षड्विधं च रोगपरीक्षाणमुक्तं सुश्र

ताचार्येण। षड्विधो हि रोगाणां विज्ञानोपायः। पंचनिःश्रोत्रादिभिः। प्रश्ने न वेति। न च यथा। आश्रोत्रेन्द्रि-
 यविहेयाः सन्ति विशेषारोगेषु ये ब्रह्माः स्रावविज्ञानाद्यादिषु वक्ष्यंते। सफेनेरक्रमीर्य न निलः।
 मशो निगठतीत्येवमादयः। वगिन्द्रियविहेयाः। शीतोष्णस्पर्शकर्मशृङ्गकठिनवाद्योक्त-
 रशोकादिषु। रूपेन्द्रियविहेयाः। वारीरोपवयापवयायुर्नरुणवर्णविकारादयः। रसनेन्द्रियविहे-
 याः। प्रमेहादिषु रसविशेषाः। गंधेन्द्रियविहेयाः। रिष्टलिंगादिषु ब्रह्मानामब्रह्मानां च गंधविशेषाः।
 प्रश्ने विहेयाश्च कालजातिमात्म्यानेकमनुत्पत्तिवेदनामनुदायबलवातमूत्रपुरीषाणां प्र-
 वृत्तिमप्रवृत्तिं च कालप्रकर्षादयो विशेषाः। पुनश्च नैव सुकृतेनात्यथावेमुक्ते। व्याधीनां प-
 रीक्षायां। व्याधिविशेषान्मुद्रागनिहिताः सर्वे एवात्रिविधाः साध्यमायाः प्रत्याख्येयाश्च। तत्रैतान्
 न्यस्त्रिविधं न परीक्षेता। किमयं नौपमार्गिकः प्राक्केवलः। न्यलरुणे वेति। तत्रोपकारिको यः

ति० टी०

१८

वेत्ति न व्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरूपमृजतिमत्तन्मूल एवोपद्रवमंशः। प्राक्केवलो यः।
 तत्रो व्याधिरुर्वरूपो निरुपद्रवश्च। अन्यलरुणे यो न विष्य व्याधीनां व्यापकः स प्रवृत्तमंशः।
 त्रसोपद्रवमन्यो न्याविरोधेनोपक्रमेण बलवतमुपद्रवः। प्राक्केवलं यथा न्य। अन्यलरुणे न वि-
 निव्याधे प्रयतेत। पुनश्च अन्यथा परीक्षोक्ता चरकेण। आचार्यस्योपदेशेन प्रत्यहकरणेन च।
 अनुमानेन च व्याधीनमप्युक्ते विद्यावि किमकः। आगंतुरश्चेति निजविकारं निजमथागंतुम-
 तिप्रवृत्तिः। तत्रानुबंधप्रसक्तिचमप्युक्ता वा ततः कर्मममारनेत। इति संक्षेपेणेकाविकारपरी-
 क्षा। आ। विकारपरीक्षानंतरं सवपरीक्षाधिक्रियते। आ। सवैतुव्यसनात्फदयक्रियादिमृत्ताने उ-
 अधिकं प्राणकरं। सववान्सरते सर्वसंज्ञात्मानमात्मनः। न सः। मंत्र्यमानोऽन्ये सदते नैव
 तामसः। इति सुकृते। सवमपि द्विविधा। नीरुचं सदिसुचं र

लोती ह्योपद्रवो वा यथोक्ता

मवाक्रियामारतता इतरास्मन्मुद्वीनती क्षांती क्षांती साधो उवाक्षौ क्रमेण तीक्ष्णा क्रिया माश्वा स्या
 तुरं ऊवी ता एवं श्रोतुं गच्छेत्तुर्न वति विपर्यये मिथ्येति अथ रसवैशेषिकः प्रवरा वरमध्यबलं म
 चेन्निविधं प्रवरकान्ना त्पक्तविषा राधीराः शरा बलिनो महो ज्ञादाः मृत्युशरीरा ह्यपि तद्विवि
 धमपि आगंतु देहजोषी जंमं प्राप्य न व्यथंते नापस्तु च विप्रमंयांति मध्यमसंज्ञा मुनराः गुणवं
 तस्तु परिचार्य विक्षयचात्मानं मंनंति ताश्च परैरा म्ना स्तैर्यत्र मुपयांति उरुमा मुदी न स चा
 शरीरवंतोपि वेदनां प्राप्य मृत्युमपि व्यथंते मृत्युः प्रियेऽवमीदंति बीजसरो जने रवकथा
 मुपशुप रुषशो णिता न्यथ वा दृष्ट्वा विषं दमृतां प्रजपत मरणनियं त्याग्वा चरुं ध्येणा दपि
 मंहे पेणे क्रामय परीक्षाः ॥ ॥ मवे परीक्षा नंतरं मात्म्य परीक्षा आरभ्यते ॥ ॥ किमिदं मात्म्यं
 नाम ॥ आत्मज्ञा हो रिमनः परमात्मदेहादि शक्तिरपि शरीरे वर्तते मद् आत्मना वर्तत इति सा

ती० टी०

२०

सतत्तावः मात्म्यं तथा चोक्तं मवंता मसतदात्मना काय उपवेशत इति मात्म्यार्थो ह्युपशयाथ
 ॥ तत्तु च विधुमुक्तं तस्मिन् देहर्तुगो गदेशने देन अनुगते यदेहं मोहघादे रमात्म्यं उक्तं मात्म्यं
 यथा ॥ मृगं स्वेहं मंते ॥ शिखिरे वा कटुति कुरु क्ताणि ॥ शिखि रंते शम्यंते ॥ ग्रीमे सुखशी तमधु
 राणि ॥ व्याधेः मात्म्यं विधात ॥ कुरम्यपेया विरेचनं ठदि ॥ न्ने दोन म्यं तु धूमस्तथा ॥ व्याधौ मात्म्यं प्रति
 शपायो प्रसेको मधुरमांस शालिगो धूमजो जनं पश्चिमो त्ररा पथगाः ॥ मस्य लवणे तु मैधवमु
 राविष्टमो वीरकादीनां दृष्टि एतश्च यवाग्र ॥ प्राच्या गुडपत्रशाकमस्याद्याः ॥ फलमूलकं दशा
 कात्याऊः ॥ मात्म्यानि शैलदेशा नां इत्येवं विधुचतुर्विधं मात्म्यमुक्तं चरुं ध्येणे न षड्विधं चरवर
 नादः ॥ दोषप्रकृतिदेशर्तु व्याधिमात्म्यमथौ कजं मात्म्यं षड्विधमुद्दिष्टममात्म्यं तद्विपर्ययात्
 दोषप्रकृतिदेशर्तु व्याधीनां मृगुणैः दृष्टम् ॥ विपरीतगुण मात्म्यं तुल्यं वा मात्म्यमुच्यते ॥ सा

ਜੀ० ਫੀ०

उदावर्ती नृसंनुती त नोजनं पीवा प्राञ्जो जना सर्पिः निगधं नुं जीत नोजनं मधुसेनं शोभुहिष्टं नित्यं
पथं प्रमेहिणां धन्यमात्म्यं नामा शालिषष्टिक ब्रीहियव गोधूमप्रवृत्तीनां धन्यानां यस्य यत्सुखं
परिणमति आरोग्यं चोत्पादयति तत्र स्य धन्यमात्म्यं एवमात्म्यं नाम मधुराक्षलवणकटुतिक्त
कषायणं घणं रसानां यस्य यत्सुखं परिणमति आरोग्यं चोत्पादयति देशमात्म्यं नाम आनूपजं
गलमाक्षरणेषु यत्तत्र पथं तत्र त्रमात्म्यं अचिरुत्पादयति देशार्जुमात्म्यं नाम यस्मिन् यस्मि
नृत्तौ यत्तत्र पथं तत्र त्रस्मिन् तस्मिन्मात्म्यं उदकमात्म्यं नाम नादेय पार्वतीयोदपानकर
कांतरिस्तप्रवृत्तीनां उदकानां यत्तत्र पथं तत्र त्रमात्म्यं एवं स्यात् नदीनामुदके दुष्टे उदपानोद
कं पिबेत् उदपानोदके दुष्टे आंतरिक्षोदकं पिबेत् यस्य वा यदु नुखं परिणमति आरोग्यं चो
त्पादयति तत्र स्यमात्म्यं एवमष्टविधं मात्म्यमुक्तं रमवैशेषि' ममुथा न्यतः सार्वकालि' कम

नि० दी०

22

एतेनानिपरस्परविरुद्धानिश्चमात्मानिनिर्दिशति। न च परस्परव्याघातादेर्वाप्रयोगोऽसंभव इति। तस्माद्विज्ञायते कचिद्व्यामिश्राणो मात्मानां प्रयोगः। कचिन्नैवैवम्यबलवत्तस्य प्रयोगः इति। अन्यथा परस्परं विरुद्धमात्मोपदेशोऽनर्थक एवम्यात्। यस्माद्व्यामिश्राणो कचित्प्रयोजनमाह तस्माद्विज्ञायते। व्यामिश्रेणोक्तान्यपि प्रयोज्यानाति। तथा चेत्। तेषां तस्मात्प्रसिद्धानि नैषज्यात्यवधारयेत्। व्याधिमात्म्येर्देशमात्म्येनैषज्यैर्विमिश्रस्य आहारस्य मात्म्यस्य मध्येऽनुप्रयोग उक्त इति। अथवा अन्यथा व्याख्यायते। अतः नऽपि परस्परं विरुद्धानेकमात्मोपदेशैरिति शरीरमात्म्यं प्रकृतिमात्म्यं वाधिमात्मानां किंचिदेकं कस्यांचिदवस्थायां बलवत्त्वात्प्रधानं यत्र स्यैव प्रयोगोऽभवति तेन स्येति सर्वेषां मात्मानां व्याधिमात्म्यं बलवदिति ज्ञेयं। व्याधिमात्म्येन हि मर्वाणि मात्म्यानि विरुद्धमानानि बाध्यन्ते। तत्रैकमात्म्यात्देशमात्म्यं बलवत्तद्देशमात्म्यात् शरीरमात्म्यं

四

बलवान्। उक्तः सात्त्विकमेव हि शरीरमात्म्यमुच्यते। तान्पदिति। शरीरमात्म्यात्प्रकृतिमात्म्यं बल
 वान्। प्रकृतिमात्म्यादपि व्याधिमात्म्यं बलवत्। अतः सर्वेषां मात्म्यानां व्याधिमात्म्यं स्यात्प्रधानमिति
 ति। कथमिदं गम्यत इति चेत्। युक्तिवद्वान्यां युक्तिस्तत्रावसा मात्म्यविशेषनावाहुः सगपि वादेन वा
 ध्येन वति। इति। तत्राहुः उमात्म्यं सर्वदेशमात्म्यं देशमात्म्यमेकदेशवा विरोधः। देशमात्म्यम
 पितत्र देशोऽवपुरुषमात्म्यं। उक्तः सात्त्विकमुप्रत्यात्मिकवा विरोधः। उक्तः सात्त्व्यादपि व्याधि
 मात्म्यं बलवत्। उक्तः सात्त्व्यं हि स्थूलकाले सावकाशं। व्याधिमात्म्यं उकाराचिकं। तस्य कादाचिक
 वान् शरीरपीडादरवा ब्रह्मधन्यं चिकित्सा नूलप्रयोगवा ब्रह्म। व्याधिमात्म्यं सर्वेभ्यः सात्त्व्येभ्यो ब
 लवदिति। युक्त्या बलवत्त्वं साम्ये प्रतिपादितं। वचनेनापि इदानीं प्रतिपाद्यते। अतुमात्म्या त्व्याधि
 मात्म्यं बल वदिति। तथा चोक्तं। शीघ्रवर्जं शुक्लं जे शुदिवास्वत्रात्प्रकुप्यतः श्रेष्ठपित्तैदिवास्व

नी० २१०

प्रसन्नादेतेषु तेषु। एवमुक्ताः अतुमात्म्यं पुनराह। गीताध्ययनमद्यस्त्रीकमनारा चैकं शिताः
 । सर्वे एव दिवास्वप्ने वेरन्मार्वकालिकमिति। अतैव वचनादिज्ञायते। अतुमात्म्या व्याधिमा
 त्म्यं बलवदिति। येन अतुमात्म्यस्य व्याधिमात्म्यस्यैवा बाधमाह। शीघ्रे दिवास्वप्ने अतुमात्म्यमु
 क्ता पुनराह। मेदस्विनः स्वेदतित्याः श्रेष्ठलाः श्रेष्ठरोगिणः। इषी विषात्तश्च दिवानशपीरनृक
 दाचना एवं वचनेन ग्रीष्मकालेऽप्येषां प्रतिषेधता अतुमात्म्या व्याधिमात्म्यं बलवदित्फक्तं न वति
 । न वहरे दिवास्वप्ने न पान प्रतिषेधता ग्रीष्मकाले च एवं विधेयतात्। व्याधिमात्म्यं बलवदि
 त्फक्तं। तथा देशमात्म्यादोक्तः सात्त्व्या ब्रह्मयस्यादपि व्याधिमात्म्यं बलवत् इति इहंति। य
 थोक्तं। येऽप्यतिनवणमात्म्याः पुरुषाः। तेषामपि खलतीं प्रनुप्रवलिपलितादिबलवान् प्र
 कोपो न वति। तेषां तसात्म्यतः क्रमेण पगमनं श्रेय इति। अनागतखलतीं प्रनुप्रव्याध्यत

२२

त्रिपरिहारार्थं देवाशरीरमात्मयोरनागतव्याधिप्रत्यावर्जनमाह। तदेवं सिद्धे व्याधिमात्मस्य सर्वसा-
 त्म्येन्यो बलवत्तात्प्रयोग इति। मात्मपरीक्षा संज्ञेपे लोत्तमा। मात्मपरीक्षानंतरं अषधपरीक्षा
 माह। तच्चौषधसंज्ञेपे लोत्तमिविधारे उविपरीतव्याधिविपरीततदर्थकारि च। तत्र दे उविपरीतं यथा।
 रोक्ष्यात्प्रवृत्तेऽतीमारे क्रियास्निग्धा विधीयते। रुक्षाम्नेरनिमित्ते उशोकले शोकनाशिनी व्या-
 धिविपरीतं उदोषप्रत्यनीकं व्याधिप्रत्यनीकं च। तत्र दोषप्रत्यनीकं यथा। वातजे गदे मधुरासलव-
 णस्निग्धे संकर्तव्यं व्याधिप्रत्यनीकं यथा। कुशे र्वहिरं प्रमेहे हरिद्रा हरे पपटिकां बन्निरो गेशि-
 लाज उ। तदर्थकारि हे चर्थव्याध्यर्थं च यकरोति तत्र दर्थकारि द्विधा हे चर्थकारि व्याध्यर्थकारि-
 तत्र हे चर्थकारि यथा। मदात्यये मघपानं व्याध्यर्थकारि यथा। वमीषु वमनं अतीमारे विरेचन-
 मिति। अषधज्ञेन द्रव्या एफच्यंते। तानि च अनेकमेद निन्नानि। तथा च खरनाह। पोभ्रतात्मिका

ती० टी०

२४

योनिर्नतानां साचतुर्विधा। तामुयोनिषु नूतानि द्विविधानि समामतः। खानि जामिलौ जेवी र्मनूत-
 व र्मश्चतुर्विधः। जया युजा न्यं रजानि न्ये रजान्यो निरानि वा तानि द्विविधान्यः। ऊः स्थावरणि चरा-
 णि च। अतश्च द्विविधं द्रव्यं न तं स्थावरजंगमं। आग्नेयं चैव सौम्यं च पुनर्द्विविधमुच्यते। शीधनं वामनं
 चैव तत्पुनर्द्विविधं तं। आग्नेयं शोषणं प्रोक्तं सौम्यं प्रकैदये वतता तयोस्तु शोधनं द्रव्यं विरेकवमना-
 दिषु। रुयस्थानविह्वल्यर्थं दोषाणां यत्प्रयुज्यते। विना संशोधने र्व्यत संशमतमुच्यते। गुरुमां द्रव्य-
 रन्तुलं न्दिरं गंधगुणधिकं। जौमं द्रव्यं हित तस्मै रगौर वो पचया वरं। गुरुशीतं स्वादुरसं स्निग्धमंदं र-
 साधिकं। आप्यं तस्मै र्विष्यं दमादं वकैदकारकं। रुहो मंती क्षा विशदेन घुस्सुगुणधिकं। द्रव्यं
 तत्रैज संविद्यादा दपाकप्रजाकरं। रोक्ष्यपा रुष्यवै शद्यं शैत्यं स्पृशधिकं लघुवायव्यं तद्विशद्यं रौ-
 क्ष्यलाघवशोषरतां द्रव्यं लघुमुदुक्षं मृत्तं शृणुणधिकं। रवात्मकं तद्विशोषियां लघु रुन्मादं वाव

हं। पंचात्मकत्वात् द्रव्याणां द्रव्यनानोषधेन वेत्त। एवं क्रतो द्वेका सर्वमेव द्रव्यं पंचनूतात्मकं व्याख्यातं।
 तच्चरमगुणवीर्यविपाकप्रजावहारेण विचार्यमाणं पुनरप्यनेकप्रकारं न वेत्ति। तत्र मधुरामूलवण
 कटुतिक्तकषायाः षड्भाः॥ ते षां कटुतिक्तकषायावातं प्रकोपयंति। कटुलवणः पित्तं। मधुरामूल
 वणः श्लेष्माणं शति। तथा मधुरामूलवणवातघ्नाः॥ मधुरतिक्तकषायाः पित्तघ्नाः॥ कटुतिक्तकषायाः श्लेष्म
 णां शति॥ तथा च चरकः॥ कफं हृत्तलवणः कषायकटुतिक्ताः॥ जनयंत्यनिलं पित्तं कटुलव
 णारमाः॥ हृत्तलवणवायुः कषायहृत्तलवणः कफं। कटुतिक्तकषायाश्च कोपयंति मनीरणं। ते च पर
 म्परमं मगं विषष्टिं जवंति। माचविषष्टीरमनेदानां विषष्टिं देविनेदानां शोशबलविकल्पवा
 र्गोपयोगतां याति। तथा चोक्तं चरकाचार्येण॥ कविदेको रसः कल्पः मयुक्ताश्चरमाः कश्चित्। शेषोष

नि० द०

२५

क्षरीरमं चित्य निषजामि विमिठता। द्रव्याणि हिरसादीनि संयुक्तांश्चरमानुध्याः रसानैकैक
 शश्चापि कल्पयंति गदान् प्रति। यस्मात् द्रव्यादिकल्पः सर्वदोषविकल्पवित्। नममुद्येदिका
 राणां हेतुलिङ्गोपशान्तिः। एवं रसाव्याख्यानाः। इत्यनेन गुणा विचार्यन्ते। शीतोष्णमिधुक्ताश्च
 मंदस्त्रीक्ष्णगुरुलघुः। पिठिलो विशदः श्लक्ष्णः परुषः कठिनो मृदुः। द्रवः मां द्रः स्फिरमराः। मूल
 मूलमश्च विंशतिः। परम्परप्रत्यनी का दं दशोः वस्किता गुणाः। द्रव्येष्टेते गुणाः संति त्रिषु चाप्यनि
 लादिषु। बुद्धेर्गुणैर्दोषवृद्धिर्विपरीतैः परिरुपः। एवं गुणाः स्वरता हेनोक्ताः। इदानीं वीर्यमुच्य
 ते। वीर्यं शृणु शक्रपृथ्वीमायोऽस्मादि गुणः। शुक्रेषु प्रवर्तते। तत्र शक्रो तावद्द्रवमायनं। ब्रह्ममु
 दारवीर्यमिति। उदारशक्तिरित्यर्थः। अध्वमाये वीर्यं बलवर्धनानां अध्वमायो बलवर्धनानामि
 ति। अस्मादिषु गुणेषु वीर्यमज्ञातं रसातानि शीतानि कर्माणि विद्यामलके ष्वपि। यात्फक्रानि

हरीतकां वीर्यस्य विपर्ययः॥ उत्तमगुणः हि हरीतकी॥ क्षत्रीफलेऽश्वत्थः॥ एवं विपर्ययः॥ यथाशीतोष्ण
 वातविरोधवीर्यं विरुद्धगुणमिति॥ शुक्रवीर्यसंपत्त्या विवर्धमाना न शुक्रविवर्धनानित्यर्थः॥ तदेवम
 नेकनेदानि भव्यपि॥ वीर्यशब्दश्च गुणनिर्देशः॥ तथा च चरका॥ मृदुतीक्ष्णं गुरुलघु रुक्षमिच्छेत्तु
 तत्तं॥ वीर्यमष्टविधं केचिन्नेति विधिमाम्बिताः॥ शीतोष्णमतिवीर्यं बुक्रियते येन याक्रिया इति॥
 नावीर्यं कुरुते किं विजयवीर्यवती क्रिया॥ एवं वीर्यं शुक्रं विपाको विचार्यते॥ तत्र विपाको नामापा
 च्यार्थश्चारा रार्थदेव जाठराग्निमंयोगादौष्माण्डेयं हृदयेति निष्ठाकाले गुणांतरं तं तु लेखिविक्लि
 त्तिमविपाकः॥ तथा अग्नौ रपुंजठराग्नौ लसंपर्कात्पारिणामं ते रसां बुयत्तु प्रादुर्न वेदमानां स
 विपाकः स्मृतस्तैः॥ पक्ववाग्नादिफले पूर्वो ह्येवधारमाम्बिरो न वति॥ प्रादुर्न वेदमोऽन्यः परिणामा
 र्थ्यमं रोगादरे सच विविधश्चरका वीर्येणोक्तः॥ कटुतिक्तकषायाणं विपाकः शयशकटुः॥ अ

ती० टी०
 २६

शोः संपत्त्यनेच्छा दुमधुरो लवणः॥ मधुरो लवणः शोः दुस्निग्धनावात्र योरमा॥ वातमूत्रपुरीषा
 णां प्रायो मोहे मुरा मताः॥ कटुतिक्तकषायां मूत्रहनावात्र योरमा॥ दुःखा विमोहे दृश्येते वातविण्मूत्र
 रेतसां॥ शुक्रघ्नो वक्षविण्मूत्रो विपाको वातनः कटुः॥ मधुरः मूत्रविण्मूत्रो विपाकः कफशुक्रल
 पित्तजनमूत्रविण्मूत्रः पाकोः क्षुद्रनाशनः॥ तेषां गुरुः स्थानमधुरः कटुकात्तावतोऽन्यथा॥
 शुक्रनाचार्येण पिष्टिविधः पाकः प्रोक्तः॥ मधुरः कटुश्चाद्रव्ये उपच्यमाने पुये घ्नं वृथिवीगु
 णः॥ निवर्तते धिका मूत्रपाको मधुर उच्यते॥ तेजो निलाकाशगुणाः पच्यमाने पुये पुच॥ निवर्त
 तेऽधिका मूत्रपाकः कटुक उच्यते॥ तयोर्मधुरा र्थो गुरुः॥ कटुकार्थो न घुरिति॥ गुरुः पाको वा
 तपित्तघ्नः॥ लघुः श्लेष्मघ्नः॥ गुरुः पाकः मूत्रविण्मूत्रतया कफोक्ते शो न चान्नुर्वक्षविण्मूत्रत
 यामारुतकोपे न च चरकादीनामपि पाकद्वयमभिप्रेतं॥ मधुरकटुकार्थं॥ यतश्चेत्तु कवेतः॥

तेषां गुरुः स्यात्प्रधुरः कटुकान्तावतोऽन्यथा। इति। लघुः इत्यर्थः। यद्येवं कथमुच्यते। मधु
 रश्चा मृदा कश्च वीहिः पित्तकरो गुरुः। उष्णः कषायः पाकेऽन्ना कफशुक्रानिला पदोऽक
 लच्छा इति। उच्यते। अन्नकारि त्वमा मय्यति अन्नपाको उक्तो वीर्यलो लेन कुल च मपि त्र
 करत्वं मिदं नार्थो अन्नपाकत्वेन वीहिश्च प्रजावादी योऽस्मिः पित्तलत्न विष्यति। नार्थोऽन्नपा
 कतयेति। एवं विपाकः उक्त इति। एषां चरमगुणवीर्यविपाकानामुपलक्षिश्चरकाचार्ये
 लोक्ता। रसो निपाते द्रव्याणां विपाकः कर्मनिष्ठः। वीर्येया वदधी वामा त्रिपाता बोधन्यते
 इति। अथ प्रजाव उच्यते। अथ कोऽयं प्रजावो नाम। प्रजननावः। प्रजो जावः प्रजावः।
 द्रव्यस्य विशिष्टस्य शक्त्या धिष्ठितत्वेन विशिष्टजन्यनायासो द्रव्यविशिष्टानि जशक्तिः। मा
 प्रजावशब्देनोच्यते। तथा चोक्तं मुक्तता वायेणापि। न तद्रव्यमात्मना किंचित्किंचिद्वीर्येण।

ति० १०

२९

सेवितं। किंचिद्मविपाकायां दोषं हंतिकरोति वा। तत्तद्रव्यमात्मना किंचिदितियदुक्तं॥ १॥
 तदात्मशक्त्या किंचिन्। किंचिद्मादिक
 रणशक्त्या दोषं हंति। करोति चेति संज्ञेयार्थः। तथा तैरप्युक्तं। सामान्यविशेषात्मकमिदं ऊरुते
 द्रव्यमेव कर्माणि। तद्वापि करणशक्त्या निजशक्त्या वा ने गतिरन्या। यावैषा निजशक्तिर्द्रव्यर
 मादिकारणनिरेपेहा सैव प्रजावशब्देन बोधिता। चरकमुनिनापि। तथा च चरकः। रसवी
 र्यविपाकानां सामान्यवास्यजन्यते। विशेषः कर्मणां वैव प्रजावस्तस्य मस्मृतः। त्रिकटुः कटुकः।
 पाके वीर्योऽस्मिन्त्रिको लघुः। न हृती प्रजावादि विरेचयति मानसं। विषं विषममुक्तं पत प्रजाव
 न्नत्रका वणोऽध्वतिलोमिकं यवतस्त्रजावेन जावितं। मणीनां क्षरणीया नां कर्मयदिविधम
 कां तत्प्रजावत्तत्तेषां प्रजावोऽवित्युच्यते। एवं प्रजावस्वरूपकं उक्तं। उतरपि त्रिविधं द्रव्य

तिस.टी.
२८

स्पदोषप्रशमनक्षुद्ररक्षणम्बुद्रोपयोगिदारेणवरकाचार्येणोक्तं॥किंविदोषप्रश
मनंकिंविशुद्धिप्रदं॥म्बुद्रोमतेकिंचित्द्रव्यंविधमुच्यते॥पुनरप्यनेनप्रकारेण॥
त्रैविध्यमुक्तंअधधम्यचरकेण॥त्रिविधमोषधिमिति॥देवव्यपाश्रयं॥युक्तिव्यपाश्रयं॥मन्त्रा
वलयश्चेति॥तत्रदेवव्यपाश्रयं॥मंत्रौषधिमणिमंगलवल्कपहारहोमनियमत्रायश्चित्रो
पवासम्बुद्रयनप्रणिपाततीर्थगमनादि॥युक्तिव्यपाश्रयं॥पुनराहारविहारौषधनांद्रव्या
णांयोजना॥मन्त्रावलयस्तु॥अहितेज्योःस्थेज्योमनोनिग्रहः॥शरीरदोषप्रकोपेपुस्वल्गुशरीरमे
वाश्रित्यपुनरपित्रिविधंअधधंइति॥अंतःपरिमाज्जनं॥बहिःपरिमाज्जनं॥शस्त्रप्रणिधन
मिति॥तत्रांतःपरिमाज्जनं॥यदंतःशरीरमनुप्रविश्यअधधंआहारजानेन॥आधिपरिमार्ष्टि॥
तदंतःपरिमाज्जनं॥यत्पुनर्बहिःस्थगतेमाश्रित्याज्यंगम्बुद्रप्रदेहपरिषेकोन्मदनाधैरोमयान

ती०टी०

२८

परिमार्ष्टितद्विदिः॥परिमाज्जनं॥शस्त्रप्रणिधानंपुनःछेदननेदनव्यधनहारणलेषनोत्पादन
सीवनप्रच्छादनजलौकमश्चेति॥एवंअधधपरीरुसंरूपणोक्ता॥॥॥अधधपरीरुनंतरमनुजय
रीरुमाह॥॥॥अनलोग्नित्तस्यचनानिष्ठानं॥तथाचोक्तं॥तत्रोतरे॥नानिर्मध्यंशरीरस्यवितेयंमो
ममंडलं॥ममंडलमध्यस्थंविद्यासूर्यस्यमंडलं॥प्रहीपवत्तत्रनृणांस्थितोमध्येदुताशनः॥सूर्यो
दिवयथातिष्ठतेजोयुक्तैर्गनस्त्रिभिः॥विशेषयतिसर्वाणिपदस्त्वजानिसरासिच॥तद्वत्श
रीरिणोनुक्तंजातरोनानिमास्थितः॥मयूषैःक्षिप्रमादत्तेनानाचंजनसंस्कृतं॥सूलकायेषुसत्त्वेषुति
लमात्रंप्रमाणतः॥रुसकापेषुसत्त्वेषुतुटिमात्रंप्रमाणतः॥रुमिकीटपतंगेषुवक्ष्यमात्रोवतिष्ठतोइत्या
दितदायत्रंशरीरंप्रमाणंछायाजोबलवर्मादिः॥सचत्रयोदशविधःप्रधानोजा॥उसेऽन्नस्ययक्षाशित
पमालीढरादितेष्वरसमाहारंपचति॥तस्यपच्यमानस्यत्रयोःप्रजाःसंभवन्तिविट्मूत्रकेशाः॥

तैर्विरहितोऽपनः सौरभूतोरसो न वति। तस्य रसस्य मलानां च विवेचयिता वायुः जातरस्याग्रे
 धत्तारि व्यापकेः। तेषु चाग्निपुष्पं च नूताग्रयः ते च पाचनौतिकस्याहारस्य स्वानुपायिवाहीनविशेषगुणान्
 पचंति॥ तथा परे स तथात्वग्रथः॥ ते च रसारीनां धातूनां प्रकारः। आहारसेनं निषे च्यमानस्य स्वेनापच
 मानस्य रसस्य श्लेष्मा मलं न वति॥ ततो रक्तस्य स्वेनाग्निना पच्यमानस्य अहि विद्वत्कलेपि त्रं न तो मांस
 स्य स्वेनाग्निना पच्यमानस्य छिद्रं पुमलं ततो मेरुसः स्वेनाग्निना पच्यमानस्य स्वेदा मलः॥ ततोऽस्थः॥ स्वेना
 ग्निना पच्यमानस्य नखरोमादि मलः ततो मज्जाः स्वेनाग्निना पच्यमानस्य अहि विद्वत्कले स्वेदा मलं ततः
 शुक्रस्य स्वेनाग्निं निरिहं शरीरं पात्यते॥ सारमज विवेचनात्॥ तथा च चरेके॥ आयुर्वेगो विजे स्वा
 स्तामुत्साहो पचया प्रजाः॥ उज्जिते जोः ग्रयः प्राणाश्चोक्ता देहे ग्रिहो नुकाः॥ शांते कर्मो म्रियते युक्ते चि
 रं जीवत्यनामयः॥ रोगाः स्याद्विरुते मूलमग्निसंस्मान्निरुच्यते॥ यदन्नं देहधातो जो बलवणादि पोषकं
 नाग्निना पच्यमानस्य मलानां वा संतनिर्मलत्वात्॥ एवं त्रयोदश स्तनिरग्नये ३

ती. टी.
 २५

तत्राग्निर्देवुराहारान्नस्य पका इमादयः॥ अन्नमिष्टं कृपदितमिष्टं गर्धादिनिपृथक्॥ देहे श्री
 एति गर्धादीन् प्राणादीनि दया एव॥ नो माप्यामेयवायव्याः पंचाभाणः सनात्रसाः पंचाहार
 गुणान् स्वानुपायिवाहीनपचंति हि॥ यथा स्वेत्तं च पुष्टं। ते देहे रस्य गुणान् पृथक् पार्थिवाः पा
 र्थिवानेवं शेषाः शेषांशु रक्तशः॥ ससजिर्देहधातारो धातवोऽहो विधं पुनः॥ यथा स्वमग्निसिः
 पाकं याति किं प्रसादवत्॥ रसाश्च ततो मांसं मासान् मेरुस्ततोऽस्ति च॥ अस्ते मज्जा ततः शुक्रं
 वसः शुक्राश्चैत्रि सादेज॥ रसात्स्त्वम्यतथारक्तमसृजः कंडराः सिराः मांसा इसात्तु च षट् च मेरुसः
 स्तापु संधयः॥ किं मन्नस्य विण्मूत्रस्य तु कफोऽसृजः॥ पित्तं मांसस्य खमलं मलः स्वेदास्तु मे
 रुसः॥ स्यात्किं देहलो मास्ते मज्जा स्नेहाः अहि विद्वत्तचः॥ प्रसादकिर्देहधातूनां पाकादेव विधा
 दि ङेति॥ इति नैतिकधातुमिपकणं कर्मनोपि तं॥ अन्नस्य पक्ता सवेषां पहिणो मधिको मतः॥ तन्

रु

लालेहि सर्वे पि स्थानदिरुयात्मकाः॥ तस्मात्त्रिविधिवद्युक्तेरत्नपानेन धने हितेः॥ पालयेत्प्रयत
 स्तस्य स्थितौ द्यायुर्वल्लिखितः॥ इति सचाग्निर्वातादिनिर्देशे दुष्टः संरूपेण त्रिविधो नवतिः अ
 विरुतश्च समेदेषैः समश्चतुर्थः॥ तथा च सुश्रुतः विषमो वा तेन तीक्ष्णः पित्रे न मंदः श्लेष्मणा स
 मः सर्वसाम्योति॥ तत्र यो यथा काजमनुमुपयुक्तं सम्यक् पचति स समः समेदेषैः यः कदाचि
 तसम्यक् पचति कदाचित् स्याद्धानं शूलोदावन्नतीसारज्वरगौरवांश्च कृज्जनप्रवाहनौ निरुत्ता
 पचति स विसमः॥ यः प्रनूतमप्ययुक्तमन्नमाशुतरं पचति प्राकान्ते च गलता ल्वोऽशोषदाह संता
 मतीक्ष्णः स एवातिवर्द्धमानोऽत्यग्निनित्यानाप्यते॥ समुद्रमुद्रुः प्रनूतमप्ययुक्तमन्नमाशुतरं
 पचति पात्रजनयेति॥ यः स्वल्पमपि उपयुक्तमुदरशिरो गौरवका स स्वासुहृदि प्रेसे कगात्र स
 दनप्रवाहणादिरुत्ता प्रहता काजेन पचति॥ समंरः विषमो वा तजान् रोगान् तीक्ष्णः पित्र निमित्तजा

एषा

नी.री.
३०

न करेत्प्राग्निस्थामंदो विकारान्कफमंनवान्॥ तत्र समेपरिरुणं कुर्वीत॥ विषमे स्निग्धाम्बुजव
 णे क्रिया विशेषैः प्रतिकुर्वति तीक्ष्णमधुरस्निग्धशीतलैर्विकैरेभ्य एवमेवात्पग्नौ विशेषेण महिषैः
 हीरदधिसर्पिर्निः॥ मंदे कटुतिक्तकखायैः र्बमनैश्च जावरो न गवान्मिरीश्वरो न स पाचकः॥ सौहृदा
 तस्मान्नाददानो विचैकुं नैव शक्यते॥ श्राणापानसमानैस्तु सर्वतः पचनैस्त्रिभिः॥ आयते पात्र
 तेन पिप्पलां स्वां गतिमवल्लिखेत्॥ एवमनुजपरीक्षा संरूपेण क्ता॥ अननुपरीक्षानंतरं वयः परिक्षा
 माह॥ छ॥ तत्र वयः संरूपेण त्रिविधं तथैव सुश्रुतः॥ वयस्तु त्रिविधं बालं मध्यं रक्षमिति तत्रो
 नषोडशवर्षा बालाः तेषां त्रिविधा॥ ह्रीरपाः ह्रीरान्नादाः अन्नादा इति तेषु संवत्सरपराः ह्रीरपाः
 द्विसंवत्सरः परान्नादाः॥ परतो न्नादा इति षोडशसप्तत्यो रंतरे मध्यं वयः॥ तस्य विकल्पः वृद्धिर्बो
 वने सर्वमं पूर्यतां हानिरिति तत्र विंशते वृद्धिर्वात्रिंशतो मोवनं॥ आचत्वारिंशत्सर्वधा त्वेदिय

हीरा

शेष्मामधमेपिमेवच॥ भूषिहं हर्षिते

बलसंपूर्णता॥ अत ऊर्ध्वं पितृनिर्वाणवित्तसमृद्धिरिति॥ सप्ततेस्त्वर्ध्वं हीयमाणधात्विजिब
नरवालि जलसंपूर्णदीये॥ ॥ साहमहन्महनिवलीपलं न्यजुहंकासस्वासप्रनृत्तिनिःपस्त्रियमानं स
वक्रियास्वसमर्थजीर्णागारमिवसवतिष्ठंमवसीदंतेदृष्टमानस्यते॥ तत्रोत्तरोत्तरासुयोववाव
ह स्वासुत्तरोत्तरंनेषजमात्राविशेषाः॥ कृतेपरिहानेस्तत्रमापेहयाप्रतिकुर्वीतौवालेतिविवर्द्धति
गपुर्वदेतदीक्षयोजयेत्॥ अतिरुखविरेकैस्त्रुबालवृद्धौविवर्द्धयेत्॥ तस्याधेपुविकारेषुमृदी
कुर्यात्क्रियांशनैःरितिवयःपरिहानंरूपेणोक्ता॥ वयःपरीहानंतरंप्रकृतिपरीक्षा॥ ३॥ अथ
केयंप्रकृतिः॥ कतिनेदाःकिंकारणंकिंवाःस्याःस्वजरुणमित्कच्यते॥ केयंप्रकृतिरितिस्वजा
वद्वत्यर्थःशरीरादिबलप्रवृत्ताःआतिषिकाकाताधारध्वाप्राप्रयाणादनुवर्ततेकतिनेदशति
सप्तप्रकृतयोजवन्ति॥ दोषैःपृथक्कद्विशसप्ततेश्चकिंकारणेति॥ तदाहमुक्ततः॥ शुक्रशोणितसं

साक्षादीबज

आरम्भते
तिउ
ती-टी-
३१

योगोयोजवेदेषउक्तं॥ प्रकृतिर्जायतेनतस्यामेजरुणंशृणुत्यादयःश्लोकाःसुश्रुतशा
रीरेसंति॥ केनाप्युक्तंशुक्रासृगर्जिणीनोज्यवेष्टागर्जयेपुनः॥ स्यादोषोधिकस्तेनप्रकृ
तिःसप्तधोदिताइति॥ शुक्रादीनिकारणानियदुक्तं॥ दोषोक्तद्वेनप्रकृतिस्तदुक्तं॥ समत्वानु
पपत्तेःकिंचान्यदुद्धायेततिविकारनावः॥ विकारनावाचप्रकृतिसदुक्तं॥ समत्वानुपपत्तेः
किंचान्यात्स्फटितकरचणादिविकारोपदेशात्प्रकृतिषुःप्रकृतिस्त्वंनिदोषजप्रकृतेश्चा
नावःसर्वैर्क्रियाधिसर्वेषाम्प्यस्मादेवंतस्माद्विकारोएवस्फटिकरचणादिकाशीग्रंथिमत्वादिपु
णःसमेताप्रकृतिव्यपदेशाजोभवन्ति॥ तौचविकाराः॥ हासिपासादिजरुणावतःप्रकृतिः॥ च
रुणाएवविकारसंज्ञाः॥ फणिनांचस्वविषेणविकारानुपपत्तिर्दर्शनात्॥ एवंशणिनामपितृजा
वेनावित्वात्कायस्यउत्प्रकृत्यानविकारसंज्ञातदेवंदोषैः॥ दोषैर्वप्रसिद्धाप्रकृतिःकिंचास्याः

स्वच्छमिति यदुक्तं तदुच्यते चरुष्येणेन ह्ययचित्तशरीरोरुहामसरोऽत्यदेहवज्राः श्रीग्रा
 यारसविकारोदतगतिवाक्चेष्टिताहारः ॥ शीघ्रग्रंथो मतिमान् शीतो लुब्धगिरिस्त्रुल्लसहः सु
 रितत्वाक्पादकरं च जनिनश्चानिजप्रकृतिः ॥ उल्लावदातः मुकुमारः राधिजगत्प्रनूतविह
 युक्तः ॥ मृदल्यकपिलकेशमस्तुः तीक्ष्णः ॥ तितीक्ष्णः ॥ हिप्रवलीपलितश्चोपसृष्टविहस्वदसू
 त्रवातश्च ॥ विश्रम्भकः ॥ गंधो मध्यवजः पेत्रिकः पुरुषः ॥ स्निग्धो पचित्तशरीरः प्रसन्नवर्णः
 द्विषशरीरो वज्रवान् ॥ धृतिमान् विजयितगतिः सुकृत्तगंधो दृष्टग्राही ॥ मंदप्रलापवेषा रुतस्मास्ते
 रदोषसंतापः ॥ रेशकाजे चोत्पन्नवत्परो गः रुक्मप्रकृतिः ॥ प्रकृतिद्वयसंसर्गतिसंसृष्टः प्रकृतिव
 ह्मणैः सर्वैः संयुक्तः समधातुः सनवत्यत्मा मयो वलवान् ॥ पंचनूतात्मका ह्यपरासुश्रुतेनोक्ता
 ॥ प्रकृतिमिदं नराणां जौतिकी केचिदाहुः पवनरहनीतो यैः कीर्तितास्मास्तुतिस्वः ॥ लिखितुल

ती-टी०
 ३२

शरीरपाथिविश्चरुमावा नश्चुचिरयचिरजीवी नानसखेर्मरिः ॥ अनेश्चत्रिगुणात्मिका षोडश
 विधा प्रकृतिरुपदिष्टा ॥ तथा च चरकः ॥ अथासप्तविधा ब्रह्मविश्वक्रयवरुणकुवेरगंधर्वसत्वानु
 कारेण राजसर्पादिधौदैत्ययक्षरारुसपिशाचप्रतशकुनिसत्वानुकारेण ॥ तामसस्य च त्रिविधा
 ॥ पशुमस्मवनस्यति सत्वानुकारेण ते मांयथा त्वमुपचारः स्यादिति ॥ एवं प्रकृतिः परीक्षा संकेपे लोक्तं
 ॥ एवं दोषादीनां परिक्षा ॥ ४॥ नाना प्रकारपवनादिगदानुराणामिदमुक्तं चिकित्सितं ॥ पवनश्चा
 दिपेषां ते पवनादयः ॥ तर्हि नाना प्रकारश्च ते पवनादिगदास्ते आनुराजे पांचिकिसितं साधुनं
 दमग्रतो वसमाणमुक्तं ॥ ननु कर्मजानामिति कर्मजानां हि दोषादिपरीक्षा निःप्रयोजनं मे पां
 वयपाश्र्वचिकित्सितं मंत्रोपधि मंगलादिकमुक्तं ॥ अतो दोषजा नामेवेदमुक्तमित्यसीति
 स्मरत्यतो दोषप्रदेशादिश्लोक इति ॥ पूर्ववत्पक्षे पक्षानुमजममसिरादिनिर्वातं वपुरित्कं ॥

वति॥

33

आयुर्वेद -

त्याचार्याः॥ इत्येषां संज्ञाः॥ अत्र विचार्यते॥ कीदृशः संतो रोषादयः समादत्तच्यंते स्वासंनि
 त्तगुणयुक्ताः॥ इत्येषां संज्ञाः॥ अत्र विचार्यते॥ कीदृशः संतो रोषादयः समादत्तच्यंते स्वासंनि
 करकमनुष्ठानपरः समावातादय उच्यंते॥ साचहितेषां समतां आरोप्यते स्फुट्यते॥ सा स्फुट
 यकर्मकरत्वं च रोषादीनां सुश्रुतादिनिरुक्तं॥ तथा च सुश्रुतः॥ तत्रः प्रस्यंदनोद्धनपूरणवि
 वेधारणजरुणवायुः पंचधा प्रविनक्तः॥ शरीरं धावद्वयंति॥ रोगपक्षिः शो जस्ते मेधो भ्रूतवि
 त्तं पंचविधा प्रविनक्तमग्नि कर्मणानुग्रहं करोति॥ संधि संश्लेष एवेद नरोप ए पूरण बलस्यैर्या
 रूत॥ श्लेष्मा पंचविनक्त उदक कर्मणानुग्रहं करोति॥ रसः श्रीणयति॥ मांसं जपयति मेदः
 स्निहयति॥ अस्ती निर्धारणं च॥ केद विवेक जं वस्ति पूरणं रुतं मूत्रं॥ सेदः केदयतीत्यादि॥ ननु च
 कस्माद्दोषधनुमजानां मेव समत्व जरुणं सामंनो ग्निक्रियादिरुणं मपीत्कृतं॥ नात्रावधारणमुक्त

५-३३

रूपयति ५

ती-टी
३४

धारयति॥ मज्जा पूरयति॥ वीर्यं प्रतिवाप्येति हर्षं कुर्वन्॥ पुरीषमुपस्तन वायुमि २
 जायते

३५

माचार्याणि निजमन्त्रत्वात्॥ तथा चेकंश्चिदातपितश्चेष्टाणां समत्वमेवारोगमुक्तं॥ समावातादयारोगं पुरुष
 पक्षिकोतिबलानिरुणं तस्य सोऽधनमस्य हितमिदं॥ फलमस्य चतुष्टया व्याप्तिः॥ सुश्रुताचार्य
 एण्यष्टलरुणमुक्तं स्वास्त्वं॥ समादोः समाग्निरस्य समधातुमजक्रियाः॥ प्रसन्नात्वेन्द्रियमनासल
 हसन्निधीयते॥ कायचिन्ताकारेण पंचदशलरुणं स्वास्त्वं मुक्तं॥ अन्नं प्रार्थयते॥ लघ्वमन्नमस्य स
 दते नुक्तमस्य सम्यक्परिणति॥ बलं निजवति॥ पृष्ठं वातमूत्रपुरीषपरेताः॥ पंचेन्द्रियाणि यिपन्नः
 सम्यक् स वमधिगच्छतीत्यरोगज्ञानेश्वरुतानमित्यर्थः॥ रोषधनुमजमूत्रशरीरमुक्तं सुश्रुताचा
 र्येण॥ इतिरुत्वा॥ तेषामेव दोषधनुमजानां स्वास्त्वं मुक्तं तीसराचार्येणेति॥ ननु च दोषधनुमजानां
 समत्वं नोपपद्यते॥ केनापि प्रकारेण न तावत्काजरुतं॥ समत्वमुपपद्यते॥ दोषाणां॥ तत्र वपशि
 रतदेमंतशिरारवसंतश्रीषे सुवयप्रकोपी पशमाः पिन्नश्च भवानानां यथाक्रमेणेत्तः॥ तथा च च

चरकः॥ चयप्रकोपोपशमाः पिनादीनां यथाक्रमं॥ नवत्येकैकशः षट्सु कालेषु नागमादिषु॥
 अहोरात्ररुतमपि दोषाणां समत्वं नोपपद्यते॥ तत्र पूर्वर्त्तिवसंतस्य लिंगे॥ मध्याह्ने क्रेत्रीषस्य चप
 रात्रे प्रातरेषाम्॥ प्रहरेष्वर्षिकं॥ शारदहर्मे रात्रौ प्रत्यवेदमेतिकमुपलक्ष्येत्॥ एवमहोरात्रमपि व
 र्षमिव ग्रीतोस्तवर्षदोषोपचयप्रकोपोपशमौ ज्ञानी यात्॥ इति॥ तथा च यो वस्त्रासपितिसुषुनोपपद्यते
 समत्वं दोषाणां॥ तथा चोक्तं सुश्रुते॥ बाले विवर्द्धते स्त्रेष्वा मध्यमे पित्तमेव तु॥ नृपि हं वर्द्धते वायुर्वर्द्धते
 सप्रयोजयेत्॥ इति॥ तथा हारस्यापि नुक्तनुक्तविदग्धपरिणामावमुद्दिष्टः॥ उक्तंच॥ जीलेऽन्ने वर्द्ध
 ते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु॥ नुक्तमात्रैकफश्चैव तस्माद्भुक्तेरितेकफमिति॥ एवं तावाद्दोषाणां साम्यं के
 नापि तमेव तु॥ नुक्तमात्रैकफश्चैव तस्माद्भुक्तेरितेकफमिति॥ एवं तावाद्दोषाणां साम्यं के
 तो रोषसाम्याय तमेवाधातुमलसाम्यं॥ दोषादुद्वाहूषितारोधातुमलानामिति॥ अतो दोषसमत्वेनै

ती. टी.
३५

वधातुमलसाम्यमपि न विष्यतीति तस्मान्न किंचित्त्वयोजनं समधातुमलग्रहणेनेति॥ अत्र प्र
 तिविधीयते॥ तत्र यथोदितं कालरुतं षट्सु फिक्नुषु दोषसाम्यं न विद्यते॥ संचयप्रकोपोपशमो नो
 कः॥ तत्र वर्षादेमंतग्रीष्मेषु संचितानां दोषाणां शरदसंतप्रातरेषु च प्रकुपितानां निहरणं॥
 कर्त्तव्यं तत्र पित्तिकाणां बाधो नोदेमंते उपशमश्चेन्निकानां एवै निहायेवातिनां घनात्म्ये स्वना
 वएवेत्यत्र समाधीयते स्वरुद्रुतोक्तविधिना नुष्ठानात् संचयप्रकोपात्तावात् दोषाणां साम्यं न
 विष्यति॥ अहोरात्ररुतमपि दोषाणां समत्वं नोपपद्यते॥ इति यथोक्तं॥ तत्रोच्यते॥ आनागता
 बाधो विधानानुष्ठानेन पूर्वोक्तादित्तस्त्रेष्वादिप्रकोपोपायेन नवत्येकदोषसाम्यं॥ तथा च यो व
 स्त्रासु तिस्रषु दोषसाम्यं नोपपद्यत इति यथोक्तमत्रापि त्रिसमाधीयते॥ अतिपरुद्धयोपसे
 वनादियत एव दोषसाम्यं॥ तथा हि॥ बाला वस्त्रायां स्त्रेष्वादिः नस्यां कटुतिक्तकृकृत्वा माणि

लं

वायो हृदिः तस्मात्पुनरुजवणस्त्रिधोऽस्मानिन्द्रियाणि प्रतिपद्यन्ति तस्मैवनात्कुर्यो बलिरा न च हेतुश्चावस्था यः ३

इत्यादिप्रतिपद्यन्ति तस्मैवनात्स्नेहप्रयोवमनेन च पहरणं तथा चोक्तं ॥ बाजादिवामनीया
इति ॥ मध्यमावस्थायां पितृवृद्धिः तस्यामधुरतिक्रमकसायद्वेदवशीतानि इत्यादिप्रतिपद्यन्ति
सेवनात्पितृप्रशमो विरेचनेन च निहरणं पितृमध्योद्विरेचनीय इत्युक्तं ॥ वृद्धावस्थायां
विधीयत इति ॥ तथा हारस्यापि नुक्तविदग्धपरिणामावस्थासुरोषवृद्धिरिति यथोक्तं तत्परिहा
रार्थमाह ॥ दोषादयो विरेधजो जनोपसवनात्प्रविरुद्धानवति ॥ तद्यथा मधुरादिजो जनमेव प्र
तिपद्यन्ते तं जीर्णं त्रेवायुवृद्धेः नुक्तमात्रे कफवृद्धौ कुरुतिक्रमकसायश्रुतां बूलादिश्च सेवनात्
॥ स्नेहप्रयोवमनेन च विदग्धाहारस्य पितृवृद्धौ शीतोदकपानं युक्तं ॥ तत्रांतरे ज्ञोक्तं च ॥ तृषितमुक्तु
विदग्धे चैव शीतजं ॥ विदग्धः प्रथमं याति शेषमन्नं च जीर्णं ॥ स्नेहप्रणोपि नुक्तेति ॥ तस्य नि
हरणमुक्तं नुक्तमात्रेन वेत्तुं ॥ तस्मात्तु केरितं कफं हरेद्दूमेन हयैव कफाय कुरुतिक्रमं इति ॥

यत्रोदितं

ती. टी.
३६

यं पिबे

दोषसाम्यं तस्मात्प्रकृतं ॥

एवं विरोधिद्वयगुणक्रियामिव नाद्विद्यते दोषेषु समेष्विति ॥ यत्पुनरुक्तं धातुमजसाम्यं तद्द्रव
मपि न कर्तव्यं ॥ दोषसाम्याविना मेव धातुमजसाम्यमित्यत्रोच्यते ॥ स्वयोनिरुद्धनिद्राव्ययोगाद्विदग्धः
॥ विदग्धमजसाम्यं परिणतद्वयोपयोगात्तद्व्यत्यतः पृथक् धातुमजग्रहणं कृतं ॥ तथा नाय
मेकांते दोषयत्नमेव धातुमजानां साम्यं च ॥ हेतुं तं रजनितमपि च वतिसाम्यं मस्याम्यं
च धातुमजानां हेतुं तं रश्चाहारविहारौ तस्मात्सो धूक्तं ॥ दोषेषु धातुपुमलेषु समेष्विति एवं दोषे
धातुमजानां साम्यात्स्वरूपः संपद्यते स च त्रिविधः ॥ स्वानाविकः क्रियाजः कृतश्च तथा च नत्रां
तरे ॥ स्वानाविकः क्रियाजश्च कृतश्चेति नरास्त्रियः ॥ स्वस्वनिषिद्धिनिर्दिष्टास्तेषां वरूपमिज
रुणं ॥ शुक्रशोणितसंशुद्धास्वजावायः प्रजायते ॥ स्वानाविकः क्रियाशुद्धा क्रियाजः परिकी
र्तितः ॥ शुक्रशोणितसंशुद्धास्वजावायः प्रजायते ॥ शुक्रशोणितं ॥ कृत्या नित्या नुरास्ते स्युरितारौ रोगवर्जिता

५ स्तान्
अनुसृतिः

विति॥ पूर्वत्वगदोषधातुमलमर्मसिरादिनिव्यासं वपुरित्फक्तं॥ अत्र सिरादिनि। कथं व्यासमित्याह
॥१॥ नात्रैरधः प्रसृतयोदश्यां त्वधस्ता॥ इदं गताः प्रसृतयोदशतद्देवदेवेतिरेप्रविततेप्रसृ
तेचतिर्यक्पुक्ताश्चनुनिरिति विंशतिरत्रकाये॥२॥ विंशतिश्चनुनिपुक्तासिराणां अत्र कामे अत्र
शरीरेश्चनुनिर्विशानिमूलसिरास्तानिश्च॥ कथं शरीरे व्यासं नाभिस्तासां मूलं तस्मान्नात्रैरधः प्रसृत
यः अधः प्रसृतिप्रसरेण सांता अधः प्रसृतयोदशसिराप्यधस्तानिर्गच्छंति॥ तदनुनानेरुद्धं क
तं अनुसृतिं व्यासिताः कृतानुसृतयोदशसिराः कथं व्यासंति॥ देवेतिरेतिर्यक्प्रसृतेनात्रैः॥ प्रवित
तेप्रकषेतिविप्रसृते॥ इत्यनेन प्रकारेण चनुनिर्पुक्ताविंशतिरत्रकाये॥ अत्र शरीरे व्याप्य स्थिताः॥ न
नुचसुश्रुतेन चनुविंशतिर्धर्मन्योनीतिप्रजावाः प्रोक्ताः तत्कथं चनुविंशतिसिरानामिप्रजावा
स्तु चते॥ ता एव धमन्यः सिराश्चैवोच्यंते॥ तथा च चरकः॥ अध्यापनादमन्यः श्रवणाश्रो
त्रं स्त्र

ती-टी
३७

अथै

तांसि सणानुसिराः तथा चेडेनापि धमनीश्चैव न सिरां प्रोक्ताः॥ अर्थ इत्याद्युद्धयं धमन्योदशनत्र
चक्रुर्देवतस्त्रोदेतिर्यक्चनुस्त्रश्चापधस्मृताः॥ तान्योमूलसिरान्यस्तु निव्यंते नैकधाः सिराः
इति सांप्रतमासा सिराणां शरीरे व्यासित्वमाह॥२॥ वादशो निर्विगुणं निरसूत्रिव्यसिमिदं नृश
रीरमशेषां चान्निरमीकफपित्तसमीराः॥३॥ पुंसि विप्रसरंति सिरानिः॥४॥ इदं अत्रोषं च
शरीरे अमूलसिरानि व्यासितं॥ कतिनिर्वाहशानिः किं विनिष्ठा निर्विगुणं निश्चनेन चनुविंशति
सिराः सकलशरीरे व्यापिन्यां कथिताः॥ अत्रिश्च सिरानिः कफपित्तवाताचपुषिशरीरे प्रसरं
ति प्रसरंति॥ केखेदेतिर्यथः॥ तथा च सुश्रुते॥ तासां नुवातपित्तकफशोणितरसान्॥ दे
वदेवतस्तादशकृद्गः एवमधोगाश्रोक्ताः॥ इदानीं तासां मेव शिराणां॥ सप्तसिराः शतानि
संजानानीति॥ एतत्कथनाद्देया॥ आसां च मूलशुषिराणि शतानि सप्तस्फुल्लानि ते रसकद

अथै

प्राप्यते नरसंवदज्ञिः ॥ आहूयते वपुरिदं नृणां ममीनिरंजस्ववज्रिरिवसि धुनातेः समुद्रः ॥ २१ ॥ आसा
 नेरमूजसिराणां सप्तसिराशानां निष्कनविषुः कीदकगुणविशिष्टानि स्रक्ष्मसुषिराणि स्रक्ष्मसि
 णि ॥ ये सप्तजिः सिराशतैरसकृतश्चनवुरंतश्चनरसवददिरिदं वपुराहूयते शरीरं आपोष्यते ॥
 अमीर्षी नृणां सप्तश्राणिनां कथमाप्यायत इत्याह ॥ अतः सलिलं स्रवज्जिः सिंधुनातेन शीघ्रातेर्य
 था समुद्रश्चाप्यायते ॥ एवमन्तरसंवहंती निःसिरानिरिदं शरीरमाप्यायते ॥ तथा च सुश्रुतः ॥ य
 था स्वनावतः खानि मृणालेषु विशेषेण च ॥ धमनीनां तथा खानि रसो ये रूपचीय इति ॥ इहानीयेन
 सिरायेन शतसप्तकेन गात्रमवनंदं नृणां मिति तेन प्रसृतं तावपुषि दोषानुरोगान् जनयंतीति तेन द
 वेदनाह ॥ २१ ॥ आपादतः प्रवृत्तिगात्रमशेषे मेणामामस्तकादपि च ना नि निनुवस्तेन ॥ एतन्मृदं
 गैवर्मचयेन नंदं काये नृणां मिति सिराशतसप्तकेन ॥ २१ ॥ तेनानुगम्य वपुरे तदनेन दोषाः ॥ कुर्वन्ति

प्रा

ती-टी-
३८

कायः कृपितापचनादयो मीरोगानशेषवपुषित्वथ चोर्ध्वकिये शारवासुवा कचिद
 पुवा ॥ २१ ॥ अमीपवर्णदोषो दोषारोगान् कुर्वन्ति किं नृनाः कायकृपिताः कायः व
 पिताः कायकृपिताः ॥ एवमहपुरनुगम्यमानेन पूर्वोक्तेन सिरासप्तकेन येन
 मेतदशेषतदं ॥ कथमापादतः प्रवृत्तिगात्रमस्तकादपि च किंचिद्विशिष्टेन तेन चिर
 निनुमंडलात्कनकश्चर्मचयेन मृदंगश्च आतानवितानरूपेण चर्मचये
 न ह्यते ॥ तद्वहं नंदं ॥ येन तेनानुगम्येतत्काये रोगान् कुर्वन्ति अशेषवपुषि
 रे ॥ अशदी नृणां यथाऽर्धगात्रेऽर्धशरीरे ॥ परावातादीन् शारवासुचश्च वबाहु
 धसी प्रवृत्तीन् कचिदयवावयवानरेवा ॥ कचित्कस्मिंचिदवसहितेऽवयवे क
 कादीन् ॥ तथा च सुश्रुतः ॥ रुक्तेऽवयवे चापि यत्रामे कुपितो नृश ॥ दोषो विक

यंसमशानं
 शानं मुच्यते ॥
 दोषप्रपरक
 शैरे कुर्वतीत्या
 ॥ २१ ॥ अनुस
 गिः प्रसृतास्त
 नान्दितानां
 तं वातादिनिः
 तपि न कफकौ

ती-टी-
४२

वतत्रवर्षति॥ पुर्वमुक्तं पृथिव्यादिभिः शरीरं व्यासं॥ तानि चोक्तानि इत्येतदवेदं॥ मुक्तं
 मर्माणि चोपदिदिहुराह॥ २४॥ नूतानि कर्माणि च दोषधातुमलास्तथासमसिनेनुक्तं
 शोक्तानि मर्माणि च हृदं च नानि स्त्रिती एपपरः किमुक्तं महा नूतानि शोक्तानि मर्माणि
 रूपयः शिखिसमीरविद्यदिरिति पंचमाह नूतान्युक्तानि तेषां च पंचमहा नूतानि तदिवाश
 कानितन्मयत्वतदु एत्व्यासा दोषाश्चोक्ताः॥ वातस्तृधस्तावतु पुषश्च मध्ये पित्तं॥ २५॥
 मिति स्थिता स्तेधातवो मला चोक्ताः॥ रसश्च रक्तं पित्तं वमदस्त्वलीति मज्जा त्वयनृतीनि।
 स्फुर्धनवः सप्तमलास्तथा च विष्णु मूत्रमुख्या मुनिभिः प्रदिष्टा इति सिरा सप्तशर्ता ज्योक्ता
 व्यासां च सूक्ष्मशुचिराणि शतानि सप्त नूतानीत्येतानि सर्वा एफक्ता निनूतादीनि २ः पल
 मी एफ च्यते॥ तानि च त्रीणि रुरगुहं कानि रिति अ प रैर्मर्माणिः किमुक्तं विस्तरेणं दिवासा

मधे

हानी त्रयाणां रुतगुहना निर्ममणा प्रधाम कथयानो हे॥ २५॥ गुणत्रयं सत्वरथावयवोतरे
 दिक्षितान्यत्रमनोविकाराः॥ नानि प्रेदेशाः॥ सिरां प्रवृत्ता गुदे प्रधानं त्रमेमुः शरीरं तस्मिन्कु
 अतः प्रधानानि नवंति अमूनि रुतानि पायूनि नृणां ममीषां॥ एतन्मयं प्रोक्तं एषां नृणां गात्र
 तिप्रकाशी रुतमल्पमात्रं॥ २६॥ अमीषामेतेषां नृणां प्राणिनां॥ अमूनि रुतानि नृकुतो ना
 युगुहं॥ अतोऽस्मात्कारणात् अमुनि प्रधानानि नवंतियतः गुणत्रयं नयथा मृदंगो
 सत्वरजस्तमोसि॥ रुदिक्षितानि॥ अत्र च रुदिमनोविकाराः कामाहमो न रवत्रोषे शरी
 रयं प्रधानं सर्वाणि सिरा नानि प्रेदेशात्मवृत्ताः॥ अतो नानि प्रधानं॥ अः कविश्वाची गृ
 हे प्रधानं त्रं लोत्रं नमं तो गुदे प्रधानं अतो ए न्मस्त्रिन्यः कारणेभ्यः त्रीदे नो मंडपिड।
 निचेभ्यो नैवंति॥ रदमेतच्छरीरं व्याधि चिकित्सायतनमेतन्मयमेतत् विकारननसिमेव

ती. टी.
६०

रोक्तस्य गुणत्रयस्य परामर्शः प्रोक्तं प्रकषेणोक्तं नाभिर्नयद्यपि पंचमहाभूतविषयान् प्रधान
रीरव्यामुणानां प्रकर्षः गुणोत्पन्नात्वात्त्वचमहाभूतानां विषयतया च मुक्ततः ॥ राशतानि ॥
लमाकाशस्याहिपुनश्चोक्तं ॥ पुरुषपोडाकलाः प्राश्नेणोकादशैव नु ॥ रोगाणां च पूर्वके थय
शितं विंशतिरेवं च व्यासतः कीर्तितं तदिनी क्लिदोपास्त्रियोगुणः ॥ गुणविजृम्भितं कम्पिफ
नेन प्रकारेण प्रकाशितं प्रकटीकृतं ॥ अल्पमात्रं स्तो कमात्रं शरीरे विस्तरनयात्कफश्चोर्ध
श्चतचरकप्रवृत्तिरुक्त इति ॥ पूर्वमुक्तमत्र शरीरे रोगाः संभवन्ति ॥ तच्च शरीरमभिः शुक्रमेति ॥
मकारणहीनां वाताहीनां प्रकोपणकुपितलिगचिकित्सितो न्यपदिशन्ताह ॥ ७ ॥ निचोक्तानि
पित्तस्य कफस्य चापि विकारिणः कायवतां हि काये ॥ प्रकोपहेतुः कुपितस्य लिगं चि रदानं म
रुपणीयां रोगां केषां कायवतां शरीरिणां काये वशीरीरेनया पित्तकफयो रपि निरूपयादिति ६

॥ वातस्य विकारिणो विरुतस्य प्रकोपहेतुः कुपितस्य लिगं चि कित्सितं च निरूपणीयं ॥ १

ती. टी.
३९

आतपोद्यतस्यैव प्रधानात्प्रकोपना न्याह ॥ १९ ॥ रूक्षैस्तिक्तैकखाद्यैकटन्निनशानैवेगसंधार
चुक्रं ॥ आशौमैश्च व्यवायैः प्रतरणवजवद्विश्रुतैर्जगैश्च श्चामानीवारकं युद्धप्रवृत्तिरः शनैरुह्य
ज्वरुतेजदैरन्नेर्जीले च जंतोरिति नवनितनो मारुतं स्य प्रकोपः ॥ २० ॥ जंतोः प्राणितो शरीरेमा
जवेत् ॥ ३० ॥ तस्य प्रकोपो नवनि ॥ एवेति कारणैः रूक्षैश्चणककजायमसूरादिभिः तिक्तैर्निविवास
यनेः ॥ समाकापपरिकादिनिकषाये राजमाषजबुफलशतिदुककुमुहोत्पलकंदादिभिः कटुभि
दिषु च ॥ ३१ ॥ रुतिजशकवेतसप्रवृत्तिभिः अनशनैरुपवासैः ॥ वेगसंधारणैश्च मूत्रपुरीषाणां
मधुराणि ॥ यामै शरीरायासैः ॥ ववायैः स्त्रीसंपर्कैः प्रतरणान्तरकलुवनानिबलवद्भिः विप्र
मादिषु दुग्धैः ॥ प्रतरणानिबलवद्विश्रुतैश्च प्रतरणवजवद्विश्रुतैः ॥ अतस्तेः प्रतरणवजवदि
लादि ॥ ३२ ॥ गैरात्रिजागरणैः ॥ श्यामाकं मुं ॥ ३३ ॥ इति ध्यायन्तीवारः प्रमातिका कं युक्तं युक्तिका

नस्त ३

निमाक
तिजेके

ती. टी.
६०

रोक्तस्य गु
रीरवामु
लमाकाश
ने शितं वंश
नेन प्रकारे
स्वतचरक
गकारणा
पित्तस्य क
रुपणीयां

नको इवादीनां कुधान्यानां ग्रहणं एतत्प्रवृत्तिरिति शब्देनेनेनेः॥ उत्सृज्यः उत्तम
धैः॥ कुरुरनेन प्राहुडाहिषा॥ अत्र नो जनेनीर्षपरिणिते॥ इत्येति हेतुनिर्वातप्र
वानप्रकोपाणानंतरं पित्तप्रकोपेणान्याह॥ ४॥ २७॥ कद्वन्मोक्षविदादिभिः॥ अत्रैजी
क्रोधोपवासातपस्वीसंपर्कतिलांनसीदधिसुरासुक्ता रनालादिभिः॥ अत्रैजी
वशरदिग्रीष्मे सति प्राणिनां मध्याह्ने च तथा दशानि समये पित्तप्रकोपौ भवेत्॥
कद्वन्मोक्षविदादिभिः पित्तप्रकोपो भवेत्॥ कद्वन्मोक्षविदादिभिः पित्तप्रकोपो भवेत्॥
मरिचिसर्पपित्तुर्देरकादीनि अत्रानिर्ज्वरिणः सन्महामरिचिसर्पपित्तुर्देरकादीनि अत्रानि
न्यां अत्रितयाहीनि विदाहीनि मरिचिकुल कसर्पपित्तुर्देरकादीनि तीक्ष्णनिर्दिष्टुम
हीनि जवणानि रोमक सामुद्रक विडसौवर्चलादीनि क्रोधः कोपनुपवासोऽनशनं॥

ती. टी.
४१

आतपो यमः स्त्रीसंपर्को मेथुनं तिलांनसीदधीनि सुप्रसिद्धानि सुरामद्योपलक्षणां रयेत्॥
चुक्रं॥ आ रनालं काजिकं प्रादिग्रहणं नृक मसु प्रवृत्तीनि गृह्यते नो जनेने अत्र
मवरुतेजीर्यति परिणामति॥ यौष्मेदौ रद्विचसति मध्याह्ने तथा दशानि समये पित्त
भवेत्॥ ३७॥ गुरुमधुरातिशीतदधिदुग्धनवान्नपयस्तिजविरुतीरुजवण
यनेः॥ समविषमासनाध्यशनपायसपिष्टैरपि च कफः प्रकुप्यति मधोचदि
दिषु च॥ ३८॥ कफोगुर्वादिभिः कुप्यति॥ गुरुणिमाहिषा विक्रमांसदधिदुग्धकृशरा
मधुराणि शकरावज्जिरा कर्कराषंडप्रवृत्ती अनिच्छतिशीतानि स्वजाववीयान्यां छा
माहिषदुग्धघृतप्रवृत्तीनि दधिदुग्धनवान्नपयांसि ससिद्धानि तिलविरुतिस्तिजवि
लादिः इरुमरुः नरुविकाराः॥ जवणा निविडसौवर्चलादीनि अतिदिवा सपवनविका

यः॥ एतद्भिः समविपमानाध्यशानानि समरा ने॥ पथ्यापथ्यामिहेकत्र
 धैः विषमाशनं बहुस्तोकमकालेचवित्तं विमाशनं॥ अजीर्णं नुज्यते यत्र तदध
 पायसं हरेय॥ पिष्टमयानितं जुजं पिष्टविकाराः मधोवसंते हि नाहिषु पूर्वमिष्ट
 काजेषुकफः प्रकोपयंति॥ इति सांप्रतमेभिः प्रकोपहेतुभिः वतिाह्यो रोगैर्गोत्रै
 ह॥ ४॥ इति प्रकोपकारणैः प्रकोपमेत्यसर्वगाः समीरणादयस्तनोरुजः सृजं नु
 मीरणादयो वातादयस्तनो शरीरे प्रकोपमेत्यगत्वा इति पूर्वोक्तैः प्रकोपणैः स
 नौजं नुप्राणिषु रुजो विकारान् सृजंति॥ उत्पादयंति॥ तथा च सुकृतः॥ कुपित
 दोषाणां शरीरे परिधावतां॥ यत्र संगः स्वैगुणाद्व्याधिस्तत्रोपजायते इति सां
 प्रकोपलक्षणं यत्सूत्रितं पूर्वकुपितं त्रिकं संविकृतस्य लिङ्गं मपितदाह॥ ३२॥ वा

तजिः उन्नम
 निवतिप्र
 वेदादिना
 ॥ नुक्तं जी
 पौत्रवेत्
 रक्षं धः॥
 उस्मानि
 निहिं गुम
 ते नशनं॥

ती. टी.
 ४१

पजरुणं सूचितं यदि हतं त्रसंग्रहे॥ प्राच्यं तद्विह मां प्रतं मयारु कूपरीरु एमनेन कारयेत्
 ३३॥ इह पूर्वसूत्रसंग्रहे कुपितस्य लिङ्गं निरूपणीयं इति॥ यत्सूचितं तत्त्वात् पित्र कफकोपलक्ष
 णं द्योतते॥ प्रकटीक्रियते॥ सांप्रतं मयानेन प्रकावस्यमाणेन रुणं लक्षणं रुक्परिहणं रुजं वि
 २ दि कारणं ज्वरादीनां वाताजानां परीरुणं कारयेत्॥ सांप्रतं येन येन लक्षणं न विकारपरीरुणं उ
 क्तं॥ तस्य तस्य कुपितस्य लिङ्गमाह॥ ४॥ ३३॥ दक्षिणं चित्तं शरीरे श्रोत्रे नेत्रांतरेषु॥ नुविहृदि हनुम
 न्यास्कंधमूर्ध्नि धैर्यं भौगतिनिशिदिवा त्वास्या हस्तमात्रां ताजवति हि नुजं यास्तस्य संकोचता
 च॥ ३४॥ कश्चिदपि यत्सूक्तं चित्तं हिष्टं ज्वररूपणवरुः कुहिकं तांतरेषु॥ प्रसरति गुह्यं
 जेना निवस्ति स्तने पुत्रिकं गुह्यं निगुह्यो पातपदं येषु॥ ३५॥ बदनविरसतास्माद्वर्चसः कर्करा
 त्वं न वति व पुषिकारं परात्रिनिश निहतिः॥ त्वचिच परुषता स्यात्स्याच्च वैषम्यमत्रैरिति पवनविका

मरुमुखशोषस्वेदसंतापमूत्रासिखनखनयनत्वक्मूत्रविट्पीतताच॥ प्रलयं न मति सार
 श्वाचिश्चरश्चरुडतिशिरिवाच्छापितरोगस्यलिंगं॥ ३७॥ पित्तेन रोगो ज्वरादिकः पित्त
 रोगस्येते लिंगं चिह्नं नवति॥ अममरुमुखशोषस्वेदसंतापमूत्रासिखनयनत्वक्मूत्रवि
 रेतद्वदः अमः चक्रवत्त्रमणमदः फेले पूगेनेव। मुखशोषो मुखस्य शो मुखपीतनेस्य शो
 षणस्वेदसंतापः॥ संतपनशरीरस्य मूत्रासिखनयनत्वक्मूत्रविट्पीतताचः मुखनखनयनत्वक्मूत्रवि
 ट्पीतताच। मुखं च नखाश्च नयने च त्वक् च मूत्रं च विट् च तेषां पीततापीतत्वं नवति॥ प्रलय
 एनानि बह्विधाषणानि सारश्च अरुचिश्चरश्चरुडतिशिरिवाच्छापितरोगस्यलिंगं
 वाशिशिरताशीतलत्वत्स्यो रश्वाशिशिरतेछा॥ अतिशयेन शिशिरतेछा अतिशिशिरतेछा प्र
 लापनादिसर्वं नवति॥ पित्त रोगस्यलिंगं चिह्नं नवति पित्तप्रकोपज रुणानंतरं स्नेहप्रकोपज रु

ती. टी.
 ४४

एमाद॥ ३७॥ अंगस्य गौरवमपारव नंत गेरुक्लेशताच रुदयस्य मुखवसेकः सौलस्यमास्यमधु
 रत्वमकांडकं डूरापांडुता नयनयो रतिरोमहर्षी॥ ३८॥ प्रज्ञाश्रुतिर्विषयुपीनसकामनिज्ञांत
 ज्ञादयश्चुल्लुलायनमुज्ज्वलं च॥ स्यादोष्कंठरसानारदमूलतालुघ्राणैरुणश्रवणशुक्लि
 कांतरेषु॥ ३९॥ श्लेष्मोऽवेनवति लिंगमिदं विकारे संसर्गजेषु च गदेषु न वेद्विदोषं जेतोरिदं
 पवनपित्तकफप्रकोपलिंगं त्रिदोषज रूजिप्रविभज्य भोज्य॥ ४०॥ इदं पूर्वं किं लिंगं श्लेष्मोऽवेवि
 कारेनवति॥ अंगस्येते कवचं न जाते तेनांगानां गौरवं नवतिलस्य अनुसाह क्रियमु॥ सौल
 स्यमधुरत्वं मुखे मधुरतश्चापारवमंतराये जवरानलस्य अतीक्ष्णत्वं नवति॥ उक्लेशताच रुदय
 स्य मनसो वमनानिलौघौ नवति॥ मुखवसेकः मुखे श्लेष्मरुरां नवति अकांडकं डूरापांडुता नय
 नत्वक् डूयनं आपांडुता नयनयो रंहेणः शुक्लत्वं अतिरोमहर्षीति शयेन नो मृगांस्तथैतानव

मुखनख

दि२

तितित्वेकमनिमंभं॥ प्रतामृतिः बुद्धिनाशः वमधुपीनसकासनंनानिशादयोनवति॥
 वमधुर्वमनपीनसः प्रतिपायः कासः कासः कासनंनानिशादयेदः॥ निद्रा स्वप्न॥ आ
 दिग्रहात्सुसत्वस्तु श्रौत्यादयोग्यंते॥ चुलचुलायनंउज्ज्वलं चस्यात्॥ अलोहसुता
 कंठरसनारदमूलतालुग्राणेरुणश्रवणशुक्रलिकंतरेषु॥ उल्लोहेतुल्लोहकंबः प्रसिद्धः रसना
 जिह्वारमूलदंतमूलतालुतालुममीग्राणंनसापुटंरुणनयनोपुटंश्रवणशुक्रलिका
 : कर्णपाणि॥ आसामंतरालेषुचुलचुलायनंनवेतकंउविशेषस्यात्॥ श्लेष्मोप्रवेनवति
 लिंगमिदं विकारो श्लेष्मणाउज्ज्वलस्य श्लेष्मोजवः तस्मिन्श्लेष्मेऽवेविकारेऽहंपूर्वेकिं लिंगंवि
 दंनवति॥ संसर्गजेषुचगदेषुनवेदिरौषंसेश्लेष्मोवातपित्तजः वातश्लेष्मपित्तजातेषुसंसर्ग
 जेषुगदेषुविकारेषुक्ष्मांशेषांभूवेकिंलिंगंदृष्टादिदोषजविकारो नवेज्जतोः प्राणिनः प

नी-टी.
 ४५ श्लेष
 ४६ २

जः दी२

वृत्तादि
 ३
 ४

वनपित्तकफप्रकोपलिंगंपूर्वेकिंविशेषजैरुजिर्विशेषजैविकारेप्रविनज्यविनागंरुत्वायोमनी
 यंजंतेबुद्धिनावेधेनेति इहानं संरूपेणप्रोक्तमप्येतत्त्रुपित्तानांवातादीनांपूर्वेकिंजरुणं
 वातादीजनितविकारावबाधमबुधस्यापिनिषजः करोतिबुद्धिमातस्तु करोत्येवदमावेदना
 द॥४७॥ उद्देशमात्रमपिजरुणमेतदुक्तंअकिंविनक्तिपवनादिगदरात्रुराणं॥ नृणामहश्चरका
 दिजडात्मनोपिप्रजावतः किमुतकायचिकित्सकस्य॥४८॥ एतत्पूर्वेकिंजरुणं उद्देशमात्रमपिस
 मासवचनमप्युक्तं॥ पवनादिगदरात्रुराणं॥ पवनोवायुरादियेषांतेष्वपवनादयोवातपित्तश्लेष्मा
 णस्तेगदाः पवनादिगदरात्रुराः श्लेष्मांशुणां प्राणिनां व्यक्तिस्पष्टतोऽनक्तिव्यंजयति। कस्य
 कायचिकित्सकस्यवेद्यस्यकीदृक्गुणविशेषस्य॥ अहश्चरकादिजडात्मनः नदृष्टा अहंशंयंयतो
 बुद्धिमतोवेद्यस्यमहापोदवित्॥ संरूपेणोक्तमपिजानातिजडात्मानुविस्तारोक्तमपिनजानाति

सन्निपत्तेः

अथतश्चापेचरकायस्तुंशुभांशुमाधुम्येनतस्यापि। किमुतकिंपुनःप्रजावतो जं२

जः किंपुंसे पत्रोक्तं यथ कथुरे वंगुलो यस्य संकेपो कमपि जंरु एं जडात्मनोपि विद्यस्या वगमंक
 रोति॥ सांप्रतं विज्ञातजिगस्य रोगस्य प्रथमोक्तगुणैरगहै चिकित्सां कुर्वन्निषकसिद्धिमवा
 प्रोतिरत्येतत्कथयन्नाह॥ ४१॥ आगुक्तनेषजगणैरगहैरिषुकुयाक्रियां कथमजहति
 तरुणेषु॥ सर्वत्रास्त्रकुशलोष्पपलं च जिगोरोगे निषग्नवतिनेषजसिद्धकर्म॥ ४२॥ गहेषु
 रोगेषु कथं निषकुचिकित्सां कुर्यात्॥ कीदृग्गुणविशिष्टेषु अलरुतजरुणेषु॥ नलहिता निज
 रुणा निषेषां ते तथा ते यज्ञातजिगेषु अगहैरौषधैः कीदृग्गुणविशिष्टैः प्राग्प्रोक्तनेषजगणै
 प्राक्प्रोक्ता प्रथमं प्रोक्ता नेषजगुणारास्मादयो यथा अगदनां ते तथा तस्मात्प्रथमं निषजो
 रोगाणां वा तादिलिगानिज्ञातव्यानि ततश्चिकित्सां कार्या सर्वत्रास्मिन् वैद्यकसौशास्त्रे कुशलो
 निषग्न उपजन्निगोरोगे नेषजसिद्धकर्मनिवति॥ नेषजैः सिद्धकर्मक्रियानुष्ठानं यस्य स नेषज

४६
 ती. श.
 ४७

सिद्धकर्मनिवाचरकः रोगमाहोपरीक्ष्य ततो नर्तमोषधं॥ ततः कर्मनिषग्नपश्चात्ता
 नपूर्वमाचरत्॥ इदानीं दोषादिमूलमिदं शरीरमुक्तं॥ तेषां दोषादिनां विरुतितात्वाप्रशमनमौ
 षधं कर्तव्यमिदं प्रतिपादयन्नाह॥ ४३॥ दोषधातुमजमूलमिदं कृक्युक्तमुक्तमृषिनि
 र्द्विशरीरं तदिकारमुपजन्त्यतिषयितेषु तेषु प्रशमः करणीयः॥ ४४॥ इदं दृशरीरं कृषिनिः पूर्वचिपै
 रुग्युक्तं रोगस्य मेतं उक्तं॥ दोषधातुमजमूलं चोक्तं दोषाश्च धातवश्च मज्जाश्च दोषधातुमज्जास्तन्म
 जंकारणं यस्य शरीरस्य तद्वरीरं दोषधातुमजमूलं॥ यतश्चैवमतस्तेषां दोषाणां विरुतिचिकार
 पुपजन्त्यतात्वा निषजिवैद्यैर्तषु जैरौषधैरुपशमः करणीयः कर्तव्यः तत्रैवं स्थिते वायोरेव प्रा
 धान्या उपशमः प्रथमं कर्तव्य इत्याह॥ तत्र तावदनिजः शममेति स्नेहबुद्धिपरिषेकनिरुहै॥ तु
 क्त्वा त्रबलदेन तराणमोदनेन मृदुमांसरसेन॥ ४५॥ तत्र प्रथमं तावत्त्रिजोवायुः शमते उपस

प्राणिनां श
 रीरं

व रु मंयाति॥ कैस्नेहं स्तिपरिषेकनिरुद्धैः स्नेहवस्ति अनुवासनं परिषेकः परिषेचनं निरुद्धा स्थापनं॥ तैः
 केषां नराणां॥ न के वजं स्नेहवस्सादिनिपशमं याति गोदने न न के न च॥ मृदु मांस रसेः तेन सही की रगु
 एविशिष्टेन नृकमात्रवत् न च मृदु निरुद्धैर्मरिचव्यदाडिमजीरकदधिल्लिहगोरसधातुकादिभिः
 : सुसंस्कृतो मांस रसः देतु नृकमात्र एव स चोदने मांस रसो वा वजं दहति इति॥ तथा चंशुता च ३
 यो यः॥ आहरप्रीणनः स यो बलदेहधारकः॥ वातो पशमना नंतरं पित्रो पशमनमाह॥ ४४॥ ४५॥
 शरूयात्रिफलयावृता च अं सनेन रुधिरश्रुतिनिश्चयसिद्धिप्राप्तयसा सितया च स्वादुता न वति
 पित्र निरुद्धिः॥ ४६॥ पित्रस्य निवर्तनं न वति॥ शरूयात्रिफलयावृता च उपपुक्रया अं सनेन विरेच
 नेन वृत्तेन रुधिरश्रुतिनिश्चयसिद्धिप्राप्तयः सतेः सपिष्ठा घृतेन पयसा दुग्धेन सितया शकरिया॥
 स्वादुनामधुरेणो वपुक्तेनेति॥ पित्रो पशमनं तं रं श्लेष्मो पशमनमाह॥ ४५॥ जं बनेन वमनेन यवान्न
 न

ती.
 ४८

* एतन्मनेन च॥ ननु वमनेन जं बनेन पातित्वात्किमर्थं तस्मिन् पयसं पोषणं न क्रियते॥ सत्या व ३ प्रथम
 कफहरित्वप्रतिपादनाय॥ ४६ च॥ वमनेन श्लेष्महरणमिति॥ यवान्नप्राशनेन रं दिति

न प्राशने शिरसश्च विरेकैः कषूलादिकवलेरहिमानिरिद्रि रत्र १० ममेतिक फश्च॥ ४६॥ अत्रायुर्वेदिक
 फः शमं एति॥ कैलं वनेन दशविधेनापिरुतेन जघने दशविधं रुचरकाचार्येण॥ चतुः प्रकाराः
 संशुद्धिः पिपायामासतातपोपाचनान्कपकासश्च व्यायामश्च ते जं घने मनस्यतिशयेन न च
 यवान्नानि मुक्तयवकापूपलिकाकुल्माषादीनि तेषां प्राशनं न रुणं तेन शिरसो विरेकैश्च पिप्पली
 सं संधवादिना नम्यैः कषूलादिकवलेः कटुफलादिगणस्तुतकवजधारणैः अहिमानिश्चाप्रिरुस्मे
 रकपानैः शमं उपशममेति गच्छति कफ इति॥ मांसं प्रते समुच्चयसूत्रमुक्त्वा गणैरन्यच्चिकित्सितमाह
 ॥ ४७॥ ४८॥ इतीदमुक्तं यदुदीरितं पुरा समुच्चयसूत्रविस्तारेण॥ कियद्विरक्तो पक्ष्मसंयुक्तो र्गणैर्निगद्यते चास्य
 दतश्चिकित्सितं॥ ४९॥ इत्यनेन प्रकारेण दूर्वाक्तेन इदमेतत्सूत्रमुक्तं यदुदीरितं पुरा पूर्वकथितं॥ प्रकोप
 हेतुः कुपितस्य लिङं चिकित्सितं चेति निरूपणीयं इति सूत्रं समुच्चये ददं चेति समुच्चयतस्मिन् कीद

अथमनिलामयजिह्वाः प्रातिजोवायुतेन आमयारोगः अनिलामयातस्तान्नपतीत्यनिलामयजित्तिः ॥ ३५ ॥
 गुणविशिष्टं सूत्रं अविस्तरौषधं अविस्तराणिनुषिधानियस्मिन् सूत्रे तदविस्तरौषधं संक्षेपोषधमिति ॥ अ
 तोः स्माहर्द्धं कियद्भिर्गणैरौषधसंग्रहैः उषिधनां संग्रहो येषु येषां वा तैरन्यच्चिकित्सितं निगद्यत इति पूर्वग
 तौ ~~निरनिलामयजि~~ निगद्यते ॥ अन्यच्चिकित्सितं इत्युक्तमतस्तान्नगणानाह ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रास्त्रात्रिकं टकगुहातिगुहा
 श्वगंधागंधर्वहस्तकपिकुपुनर्नवानिः ॥ चित्ताबलादिपबलातिबलावरीप्रित्यौषधीनिरनिलामयजि
 ह्वागोय ॥ ३८ ॥ इत्यादिनिरोषधीनिः रास्त्रादिप्रितिरिति रास्त्रासुरनी ॥ त्रिकं टको गोरुरकः ॥ गुरुपीठवनीति
 लोके पली ॥ अतिगुहाशालिपली ॥ श्वगंधावाजिगंधागंधर्वहस्तएरंडकः ॥ पिकथूः स्वयं गुप्ता ॥ पुनर्नवा
 वर्षातः ॥ चित्तागडुची ॥ बलासमंगा ॥ दिपबलानागबला ॥ अतिबलाबलानेदः ॥ वरीशातावरी ॥ रास्त्रादिरयं
 गणः प्रथमः ॥ वातघ्नगुणानंतरं पित्तघ्नगणमाह ॥ ३९ ॥ काकोली द्वयमृद्धिद्विधमधुकं मेदादयं पप्रकं
 गीकीचकरोचनामृतजतादेमुद्रमाषष्ठे ॥ जीवन्ती च सजीवकासरुषनास्यात्युंदरी कान्ती ताकाकोल्या

ती०
 ३५

मूलनी

हिरुहीरितोयमृषिनिः पितापहस्तपर्णः ॥ ४० ॥ रुषिनिरयं काकोल्यादिरुहितः कथितः पिताप
 हः पित्तघ्नः तर्पणः प्रीणनः काकोली द्वयं काकेली हीरकाकोल्यैरुषिः पुष्टिः रुद्धिस्तदनेदः ॥ म
 धुकं यष्टी मधुमेदादयं मेदमहमेदेदेष्वदिमपयं शृंगी कर्कटशृंगी कीचकरोचना वंशी ॥ ४१ ॥
 अमृतजतागडुची ॥ देमुद्रमाषष्ठे मुद्रपर्णी माषपाणो जीवन्ती द्विविधा कंदवती ॥ मूलवल्ली च
 जीवक कूर्चशीषिकः रुजकोरुषनकः ॥ गोपनिपुंडरीकं प्रसिद्धं ॥ इतिकाकोल्यादिरियं द्वितीयग
 णः ॥ पित्तघ्नगणानंतरं श्लेष्मघ्नगणमाह ॥ ४२ ॥ रुप्ताग्रंथिकचयचित्रकविषाविश्वोषधानि
 निः पाठारा मवरेणु कामधुरमामिचार्थतिक्ताषणैः ॥ प्रकाशकयवाजमोदचुरित्तिनगी विउंगा
 न्वितैरेनिहीसिकरः क्रोमिहीसिकरः ॥ एनिप्रयेः रुप्तादिनिः रुप्तापिप्पली ॥ ग्रंथिकं पिप्पली म
 लंचयं च विकंचित्रकः स्वनानिः विषाअतिविषाविश्वोषधं सुवी ॥ अनाजी नीरकं ॥ पाठाश्वं बधारा

१ कामधुर हः रुप्तादिरुको गणः ॥ ४० ॥ रुप्तादिनिः रुप्तापिप्पली ॥ ग्रंथिकं पिप्पली मूलचयं च विकंचित्रकं
 पिप्पल्यादिरुक्तः कथितः कफामय हरः श्लेष्मरोग हरः रसिक २

मठं हि गु॥ रेणुका हरेणु॥ मधुरमा मूर्वा मिद्वर्धः सर्षपः॥ तिक्ता कटुकी॥ अषणं मस्विं॥ द्विकृ॥ महौ
निव फले॥ शक्रयवा इंदवा॥ अजमोददीपकः त्रुटिएला॥ चाई॥ ब्राह्मणपष्टिका॥ विडंगं रुमिश
बुः॥ इति रुक्मादिस्तृतीयो गणः॥ श्लेष्मघ्नगणानंतरं॥ इहानी वातपित्तघ्नगणमाह॥ ५०॥ छि
रापृथक्प्राप्तिपुनर्नवालिस्त्रिकंठकैरंडजरोवरातिः विदारिकानागबैलानिरयंगणः पित्तसमी
रणघ्नः॥ ५१॥ पित्तचसमीरणश्च पित्तसमीरणघ्नः॥ नौदंती पित्तसमीरणघ्नः॥ समीरणो वायुअय
मेव गणः॥ छिराशालिपणीपृथक्पणीपृथक्पणीपुनर्नवावर्षान्त्रिकंठको गोरुरकः एरंड
जरा एरंडमूलं॥ उवराकपिकछगुंजावा॥ विदारिकाहीरविदारीनागबलादिपबला॥ वरीशता
वरीछिरादिचतुर्थे गणः॥ पातपित्तघ्नगणानंतरं॥ सां प्रतं वातश्लेष्मघ्नगणमाह॥ ५२॥ ककला
बुधरधन्यक नागीशृंगिपर्पटकविश्ववचानि॥ सानयामरसुगंधिस्त्रुणानिर्वर्गेषुकफवातगदघ्नः॥ ५३॥
तु

वरा

ति

ती. टी.
५०

धृग

निव

कफश्वातश्च कफवातो नास्मागदाः कफवातगदाः॥ तानहंतीति कफवातगदघ्नः॥ एषवर्गी
गणः॥ ककुलेप्रसिद्धं॥ अंबुधरं मुस्तं धान्यकं कस्तुंबरुः॥ नागी ब्राह्मणपष्टिका॥ शृंगी कर्कट
शृंगी॥ पर्पटकः प्रसिद्धः विश्वं मुतीवचा उग्रगंधाश्च नयाहरीतकी॥ अमरं देवदारु॥ सुगंधितु
एकदृती कटुफलादिः पंचमो गणः॥ कफवातघ्नगणानंतरं॥ इहानीः॥ पित्तश्लेष्मघ्नमा
ह॥ ५४॥ त्रायंतिका कुरुबीजवृषामृता॥ तस्त्रिकापरोलपिचुमंदुरालनाभिः॥ नूनिबराजतरुपत्र
कपर्पराख्येरेनिर्गणो यमिति पित्तकफर्मघ्नः॥ ५५॥ पित्तचकफश्च पित्तकफोतास्मां अमयास्ता
नहंतीति पित्तकफामघ्नः॥ इत्येति त्रयैः त्रायंतिका त्रायमाण॥ कुरुबीज इंदुवयुः॥ वृषंश्चा
टरुसकं च मृतागडूचीतिक्ता कटुकापरोलपरोलपत्रं॥ पिचुमंदुं डुरालचधन्वयोसकं॥ नूनिबः
किरातनिककः॥ राजत्फगिरि मालुकः॥ पलकपर्पटको प्रसिद्धो त्रायंतिकादिपित्तश्लेष्मघ्नगणः

षष्ठः॥५॥ इहानीवि फलामादा विनीतकामलकहरीतकीभिः फलत्रयं कथितमिदं निषग्निः॥
 सकुलिनं मुखनयनामयानां प्रमेहिणं ब्रह्मगुणगण्डितं च॥५॥ इहसेतप्रिषग्निर्वैद्यैः फलत्रयं क
 थितं॥ प्रत्येकमेषां मुखनयनामयानां मुखचनयने च मुखनयनं॥ तत्रामया स्तेषां सदस्रकु
 लिनिः वर्तते इति सकुलिनस्तेषां प्रमेहिणं च॥ प्रमेहयुक्तानां ब्रह्मगुणगण्डितमालिनं ब्रह्मनाग
 गुणं दीनां च एतत्कथितमिति॥ विनीतकमरुफलं आमलकं धात्री फलं॥ हरीतकी अनया
 फलं॥ फलानां इहं त्रयं विफला॥ योज्यस्ति सौहरीतकस्तथा षट्च विनीतकाः॥ द्वादशामुलका
 नीतिविफलेति प्रशस्यते॥ सप्तमोऽयं गणः॥ योऽपतेत्रिकुट्टकमाह॥५॥ विश्वोपकुल्यापरिचै
 रमीनिर्प्रमेहिनिः प्रिषग्निः प्रिषग्निः प्रिषग्निः प्रिषग्निः प्रिषग्निः प्रिषग्निः प्रिषग्निः प्रिषग्निः प्रिषग्निः
 वचस्पणमुक्तं प्रादौ प्रिषग्निश्चिरंतने सुश्रुता हि निः किमर्थं निविबोधनाय॥ जंतोऽप्राणिनमूकाल्प
 नसे निपातस्य सदसनिपातेन वर्तते इति ससनिपातस्तस्य निनिर्द्रव्यै रमीनि विश्वादिभिः वि

जडस्य ३

ती. टी.
५९

केतिरेणुकार्पुर्वमुक्तं वस्मीकादीनां हारादिषु षण्णविकुके॥ नाम॥ गुणैर्मध्यमः॥ इहानीपंचकोल
 णं पलाशकदलीखरमंजरीणां हारस्य षड्विंशतिं तत्तत्पंचकोलकं प्रनष्टवहेरतिदीप्तिकारकं॥५॥
 हियावत्तमिष्ठममरुणं परिग्रह्यतात्॥५॥ चचित्रके प्रमिदं॥ अयिकं च वचं च चित्रकं च यथिकं च
 डितमथश्रुतमंबरेण॥ तत्र स्पशं रवशकरं॥ तेऽसनागरेरे निपंचकोलकोनामनवमो गणः॥ इह
 ककैः॥५॥ इतीदं त्वतिविषाविडताजम॥ तस्मानामश्वपैरेण समन्वितानां त्वकं च कं पंचमहीरु
 ज्वलनजां गलिकां कं मूलैर्द्वयार्धपालिकां॥ त्वं च कं ब्रह्मस्य युग्मं च॥ त्वं च पंचकं त्वं च पंचकं
 याविपकहोरो यथाभवति नैवतनुर्न सं॥ धंकेषां पंचमहीरुहणां पंचहृणां वरीवरोहं वरवेतसा
 तगा इव वज्ररथाः॥५॥ पलाशकदली च महीरुहाश्च पंचमहीरुहाः॥ तेषां वरीवरोहं वरवेतसा
 उदकामलोः पद्मिरहिमैरुसैराजोडता॥ तस्यो वंजुलः॥ अश्वच्छः पिप्पलः॥ तेन समन्वितानां संयुक्ता

दि

तोः

गुणः ॥ ५८ ॥ अथ गुणो विषयो ध्यानिः ॥ ३ ॥

तेषां पंचकलनामादशमोगुणः ॥ संप्रतं एलादिकमाह ॥ ५९ ॥ एला गुंजदारुकंदुरुमुरास्त्रोणेयकौंतीनते गु १
श्रुडाचोरकचोचचंदननखश्रीवेषकधामैकैः ॥ स्पृकैकुंजमरुकुतुरुफलिनीमांसीलवंगागरुत्वक्पत्रो
रगकेसरेरिति विषयेष्वा निलघ्नो लघ्नः ॥ एजिद्वयेरेलादिभिः ॥ एलापृष्ठीकागुगुलेपलंकसादरुदेवदारु
कुंदुरुसखकी ॥ सुरागंधवतीस्त्रोणेयंक्षौमं कौंतीरेणुकानतंतगरं ॥ चंडातकीरी ॥ अजमोदा ॥ नुकारी ॥ चोर
कः ॥ ससरोग्रंथिपर्तानुकारी ॥ चोचमाणवकंतेदनेरक्तचंदनं ॥ नखं व्याघ्रनखं ॥ श्रीवेषकं नवनीतहृदय
॥ धामकंकट्टणं ॥ स्पृका कुटिलपुष्पाकुंजमं बाह्लीकं ॥ रुकुटुष्टं उरुफं सिद्धकं ॥ फलिनी प्रियं गुर्मांसीजटि
ला ॥ लवंगं लवंगकुसुमं ॥ अगुरुलोहं ॥ त्वग्रंगं ॥ पञ्चतमालपत्रं ॥ केसरं नागकेसरं ॥ इति एलादि
यंगुणैकादशः ॥ इदानीमष्टवर्गमाह ॥ ५८ ॥ काकोल्योद्देजीवकः सर्षपस्मान्मेदायुग्मं सार्धमृक्षिश्च वृद्धा ॥ इ
त्युद्दिष्टैरष्टवर्गैः प्रदिष्टैः सद्भिः पित्तव्याधिजित्त्वं दण्डाश्च ॥ इत्येति रुद्दिष्टैः कथितैः काकोल्यादिभिः काकोल्योद्देकाको
लीहीरकाकोल्यजीवकः कचशीर्षककृष्णकं वृषभकामेदायुग्मं मेदमदमेदेरुद्दिष्टैः वृद्धिस्तमेदः ॥ इष्ट
५८ सद्भिः सवैर्घाटकपत्रैः प्रदिष्टैः कथितैः पित्तव्याधिसंस्तान् यतीति वित्रयाधिजित्त्वं दण्डाश्च ॥ २

ती. टी.
५२
त्य

वर्गोद्देशमोगुणः ॥ संप्रतं त्रिसुगंधिचतुर्जातकौबो गुणवाह ॥ ५९ ॥ ॥ त्वक्त्रकैलं त्रिसुगंधिमेत त्वक्त्रकै
तं वातकफापहारि ॥ वर्षविषघ्नं च सनागपुष्पं शेयं चतुर्जातकमेतदेव ॥ ६० ॥ त्रिसुगंधिमेत त्वक्त्रकैर्नितं कथितं ॥
कित त्वक्त्रकैलं त्वक्त्रकं वरंगं पत्रं तमालपत्रं एलापृष्ठीका ॥ वातकफापहारि ॥ वातश्च कफश्च वातकफोतावपु
हरतीति वातकफापहारि ॥ वर्षविषघ्नं जननं विषघ्नं सारजं गमं विषं हंति ॥ एतदेव त्रिसुगंधं सनागपुष्पं नागके
सरेण मरुचतुर्जातकं शेयमित्येतौ त्रयोदशचतुर्दशगुणो ॥ इदानीं वरुणदिकंगणमाह ॥ ६० ॥ ॥ वरुणकु
रंटकशिमुवृहती हयदर्जवराककुम्भकरं जविलचिरकिचरणी शिरिविभिः ॥ विषबलयाग्निमंथयुतया च समो
रस्थाप्रवृत्तिगणसकृत् मेघविषाणिकया ॥ ६१ ॥ गुल्फेषु विदधिषु वातबलासंज्ञेषु कोष्ठान्तरस्थितिषु मूलरुगा
तुरेषु ॥ प्रायः कफानिलविकारनिपीडितानामुक्तेषु वरुणकादिरयं विषग्निः ॥ ६२ ॥ अथ पंगुणो वरुणकादिरुक्ते
विषग्निः ॥ वरुणकादिभिर्द्वयोः वरुणस्तिलषाकद्रुमः ॥ कुरंटकः पीतपुष्पसदृशः शिशुवयं शिशुसंज्ञितं ॥ शि
शुः हरितशिशुः मधुशिशुः ॥ मोनां जनकः ॥ वृहती हयवृहती मूलफलाचरणकवृहती सूक्ष्मफला ॥ दर्भो नीरुः

चनामये पुं हितं दशमूले मेतत् ॥ ६७ ॥ एतद् दशमूले प्रायोऽस्तेष्वोत्पलेषु च गेदेषु निषिद्धं कं का
 पुसन्निपुनितेषु शिरोरुजायं स्यात् सेषु हि किषु निषिद्धं बाहुल्येन त्रिदोष शमनं त्रीन् दोषान् शमयतीति त्रि
 दोष शमनं निषकृतिर्वैधेयं कथितं केषु पवनानामयेषु वात विकारेषु गेदेषु रोगेषु क्षिप्तोत्पले
 पुचकफविकारेषु गेदेषु कथितं एतद् दशमूले कासेषु सन्निपातेषु शिरोरुजायां स्यात् सेषु हि किषु हितमिति प्रत्येकम्
 निमं बंधः ननु च हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या तत्तत् रूपमत्र समीतत्रोच्यते ॥ हितयोगे षष्ठी समीत चतुर्थी विज्ञेय
 दृश्यं ते एवेति ॥ इहानी वातपित्तकफ रोगाणां सर्वोक्तगोले सौजादियोग कल्पनाम् ॥ ६८ ॥ अष्टादश निरम
 निष्यगणे वा वातपित्तकफान् योगारोगार्त्ता नान्त्य निषजा कल्प्यते ॥ ६९ ॥ तैलघृतचूर्णकल्कप्रलेपसे
 कावगाहपानानि आस्थापनानुवासनसंजनवस्तिविधयश्च निषजामौघेन योगः कल्प्यते तैलादयः केषां
 रोगार्त्ता नां किं कृत्वा वीरु कान् वातपित्तकफान् लिङ्गद्वारेण के कल्प्यन्ते अमिर्निर्गणैरष्टादश निर्विज्जन्वात
 दिप्रमनी कान् ततो वातपित्तकफ रोगाणां योगः कल्प्यते ॥ तैलादयो वातजे विकारे वातस्य गणेन तैलघृतपक्वा

दी

वि

ती.टी.
५४

बाह्यान्तरोपयोगः क्रियते ॥ चूर्णकल्कपानानि अन्तरोपयोगः ॥ प्रलेपसेकावगाहवाह्योपयो
 गाः ॥ आस्थापनानुवासननद्ये रस्यतरोपयोगः ॥ संजनवस्ति बाह्यान्तरोपयोगः क्रियते ॥ एवं वात
 पित्तकफानामेकाद्विज्जनेन रास्त्रादि निर्गणे तैलादयोगः कल्पनीयाः ॥ बुद्धिमता वैद्येनेति ॥ तथा
 च मुश्कनः ॥ एभिर्जेषां स्थापनैः जानुसपीथपिचपानकान्श्च विनश्यथाभ्यां कुर्वीत मतिमान् निष
 क ॥ समीरुदोषने रोगेण न निजान् प्रयोजयेत् ॥ घृथकृमिश्रोते समस्तांश्च गणान् वाच्यते स
 दिनानिति ॥ रागुकंते रोगजातेषु शुद्धिमाध्याः ॥ वाचेशुद्धिः कस्मिन्काले क्रियत इत्याह ॥ ६६ ॥ प्राहृष्ट
 नात्ययवसंतदिनेषु यस्मात्वाटर्जवंति पवनानि रुजस्ततश्च ॥ वातादि रोगशमनाय शरीरशुद्धिः स्यादेव
 रागमशूरन्मधुवासंघु ॥ ६७ ॥ यस्मात्पवनानि रुजो वातादिविकाराः प्रादुर्भवन्ति ॥ केषु प्राहृडादिषु कालेषु
 हटिकाले वातविकाराः ॥ घनामयपित्तविकाराः ॥ घनामेघास्तेषामप्यो विनाशाय स्मिन्काले सघनामयश
 रत्कालः ॥ वसंतदिनेषु वसंतदिवसेषु श्लेष्मविकाराः प्रादुर्भवन्ति ततः तस्मात्कारणतः शरीरशुद्धिः शरीरशो

वस्मा

यो 3

अस्मान्

ध

शरत्काले विरेचनं पित्त रोगोपशमाय ॥ मधुवासरे पुनस्तद्विषुवमनं शेष रोगोपशमाय क्रियते ३

धनं वमनादिभिः पंचभिः कर्म निश्चयात् ॥ किमिति ॥ रोगशमनाय उपशमाय ॥ केषुकाले
 पुनश्चुद्धिर्भवति ॥ अंबुदागमशरत्काले मधुवासरे पुनश्चुद्धिर्भवति ॥ अंबुदागमः ॥
 प्रादुर्कालः ॥ तत्र वास्तिदानं वात रोगोपशमाय क्रियते इति ॥ तथा च सुश्रुतः ॥ तत्र वर्षा हेमंत ग्रीष्म
 पुष्य चित्तानां दोषाणां शरदसंत प्रादुर्काले च कुपितानां निर्दोषं रक्तं व्यमिति ॥ इदानीं केन क्रमेण शु
 द्धिः क्रियत इत्याह ॥ ६८ ॥ प्राक्पाचनं स्नेह विधिर्वैपेयः स्वेदस्तः स्यादुमनं विरेकः ॥ निरूहणान्वा
 सनवस्तिकर्मनस्यंक्रमश्चेति भिषग् वराणां ॥ भिषजां वराः भिषग् वरास्तपामिति क्रमः ॥ प्राक्पाचनं
 प्राक्प्रथमं पाचनं निरूहणं समानां दोषधातुमलानां ॥ अथ कोयं आमो नाम अविपको ॥ वरस इ
 ति वमनं तथा च तत्रांतरं ॥ जरानलादीर्बल्यादविपकमुयोरसः ॥ मज्जासंमिश्रितो देहो सर्वदोषप्र
 कोपनः ॥ आमो न तेन संपुक्ता दोषा दुष्पाश्च दुषिताः ॥ सामा इत्युपदिश्यंते ये च रोगास्तदुद्गवाः ॥ इ
 ति ॥ निरूहितस्य च स्नेह विधिः सप्त रात्रि विधेयः ॥ यदुक्तं सुश्रुतेन ॥ निरूहितस्य स्नेह न स्नेहे रिति

चार

ने

ती.री.
५५

॥ स्नेहस्यानंतरं ततः स्वेदः स्यात्तवेति ॥ स्थिस्त्रिशरीरस्तु वमनादिना पंचकर्मणा धिरुति क्रि
 यते ॥ तथा च तत्रांतरं ॥ कर्मणा वमनादिना मंतरं तत्र पुनः स्नेहस्वेदौषधुंजित संशोधन
 मंतरमिति ॥ रत वमन विरेकस्य निरूहणाधिरः स्यात् ॥ उक्तं च सुश्रुतेन ॥ पक्षादिरेचके
 वांतस्य ततश्चापि निरूहणं ॥ मघो निरूहो ॥ नुवास्यः सप्त रात्री दिरेचितः ॥ पुनरप्युक्तं ॥
 निरूहशोपितान् मार्गान् सम्यक् स्नेहो नुगच्छति ॥ तथा तेनैव सुश्रुतेन विरेकानंतरं मनु
 वासनमुक्तं ॥ विरेचना सप्त रात्रि गते जात बलाय च ॥ कृतान्ताया नुवास्याय सम्यक् ॥ दे
 यो नुवासुन इति ॥ निरूहणान्वासनवस्तिकर्म ॥ निरूहणं ॥ अच कर्मो हस्या ॥ आस्वापनं
 अनुवासनं स्नेहनं बस्तिरनुवासनतः ततः पश्चान्नस्यंक्रमश्चेति भिषग् वराणां ॥ पंचकर्मणि
 स्यात्कश्चिदेक कर्मार्हः ॥ कश्चिद्विकर्मार्हः ॥ कश्चिद्विकर्मार्हः ॥ कश्चित्तु कर्मार्हः ॥ इत्येवं
 विधिप्रतिषेधो निरूप्य पंचकर्माणि क्रियंत इति ॥ तथा च कं सुश्रुतेन ॥ कर्मणा कश्चिदेकं

कश्चिदाभ्यां त्रिनिस्तथा ॥ विकारः साध्यते कश्चित्तु निरपि कर्मनिः ॥ इति ॥ कर्मशेषस्य सामान्यवाचिकत्वात् ॥ अस्मिकर्माष्टविधं वमनादिपंचविधं गृह्यत इति ॥ प्राक्प्राचनस्य सूत्रितत्वात् ॥ तृप्रथमं पाचनमेवमाह ॥ ६९ ॥ रास्ता परोलपिचुमंदपयोत्रिराहोमुं आटूरूपकफलत्रयवारं निर्वपकामदोषवपुषस्तदनंतरं हितः सुरनिवासककधुलादिः ॥ ७० ॥ पक्काश्चा मदोषाय स्यवपुषिसपाकामदोषवपुः तस्यैकै रास्ता परोलपिचुमंदपयोत्रिः काथैः यथा संख्येन ॥ एतदुक्तं भवति ॥ रास्ता काथेन वातरोगे ॥ परोलकाथेन पित्तरोगे पित्तु ॥ मंदोनिंबः तस्य काथेन श्लेष्मरोगे पाचनमादौ कार्यं ॥ द्वितीयं पाचनप्रकारमाह ॥ सुद्याटरूपकफलत्रयतदनंतरं काथेन पाचनमिति वारिजिः काथैर्वा यथा संख्येन ॥ वातरोगे शुंठी काथेन पित्तरोगे आटरूपककाथेन ॥ श्लेष्मरोगे फलत्रयपाचनानंतरं स्नेहो हितः स्नेदनं कार्यं ॥ सुरनिवासकषधुलादिः ॥ आदिशेष्टं ॥ ते परिपठितत्वात् प्रत्येकमसि संबध्यते ॥ रास्तादिनिर्वातपित्त

स्नेहो हितः

ता. टी.
५६

कफरोगाणां तेन रास्तादिभिः संस्कृतः स्नेहो वाते वासादि ॥ स्नेहपित्तकफलादि स्नेहः कफे इति ॥ पूर्वमुक्तं स्नेहो हितः सुरनिवासककधुलादिः ॥ सोऽप्रतं द्वितीयं स्नेहनप्रकारमाह ॥ ७० ॥ ॥ ७१ ॥ बलादिना बालिजजे विकारे पित्ते मदातिक्तकसर्पिषावा ॥ धान्तरेण धवलासुरो गे स्नेहेन मिश्रेण विमिश्रतेषु ॥ ७१ ॥ बलादिना बलाते लेना निजजे वातजे विकारे ॥ धृते महो स्नेहो हितः ॥ पित्तजे विकारे मदातिक्तकसर्पिषा धृतेन स्नेहो हितः ॥ धान्तरेण धृते तु बलासुरो गे श्लेष्मरोगे स्नेहो हितः ॥ स्नेहेन मिश्रेण बलाते लक्ष्यैर्मदातिक्तकद्रव्यैश्चैकैकृतेः स्नेहपक्का विमिश्रिते विकारे वातपित्तजे विकारे स्नेहो हितः ॥ सुरनिवासकषधुलादि ॥ अत्र च रास्ताते लं वातजे यदुक्तं तत्राप्रतमाह ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ रास्तादिभिः पलचतुष्कमितैज ॥ लस्यद्रोणे सूते लं श्वरणशेषकृतकषाये ॥ एलादिभिः समुधुरै रिति दुग्धपिष्टे स्नेहे विपक्वमनिजापहरं न राणां ॥ ७४ ॥ रास्तादिभिरिति रास्ता विकटकगुहातिगुरेत्वादिभिः ॥ पलचतुष्कमितैः प्रत्येकं च

स्नेहो

कंद ३

तुः पलप्रमाणैः जलस्य पानीयस्य शोणसूतेः कथितैः ॥ शोणं च पंचत्रिः पलशतैश्चेदिशो नारैर्न व
तिततश्चरणशेषरुते कर्षीये चरणः पादः शेषः रुतो यस्मिन् स चरणशेषरुतस्तस्मिंश्चतु
र्नगावशेषे ॥ एलादिनिः ॥ एलागुगुलुं दारुसुरत्यादिनिः ॥ समधुरैरिति सकाकोल्यादिनिः
॥ दुग्धपिष्टः कल्कं कृत्वा तैलविषये त ॥ कल्कप्रमाणं स्नेहचतुर्ध्वं शोणं तैलप्रमाणं प्रसृतं तत्रमा
णं च द्वात्रिंशत्पलानित तैलमनया कल्पनया यत्कमनि जापदं रं वातापदं नृणां प्राणिनां रास्नाते
लं नवतीति ॥ इदानीं च बलादिना वानिलापदं रं वातापदं रं नेविकारे इति पदु कं तत्त्वलातिह तैज
माद ॥ ३२ ॥ एलादिनिः समधुरैः समुग्धनिश्च कल्की कृतैरिति बलानुजया करवाये शोणं जसः
कथितया दशमूलजे च तैलं स तपवनजितसपयस्कमेतत् ॥ ३३ ॥ रास्नादिनिश्चात्रिकं रं केला
दिनिः पूर्वोक्तैः समधुरैः सकाकोल्यादिनिः समुग्धनिश्चा एलादि संहितैः एवं रास्नादिकाको
ल्यादिपलादिगणैः कल्की कृतैरित्युक्तं ॥ बलाया सुलापलशतं बला तु तथा कषाये काये कृते

ती. टी.
५७

जेच कषाये दशमूलपल २

कायं शोणं भसः कथितया ॥ शोणः पूर्वोक्तः ॥ अंजसः सलिलस्य कथितया सूतया चतुर्नगा
वशेषं यावत् करवाये दशमूलं पशते शोणं जसः प्रकायं तुर्नगौ वशेषो दशमूलकरवायः तस्मि च २
नेवला करवाये दशमूलकरवाये च तैलं प्रसूतितं स तं पक्वं कल्कपादं सपयस्कं चतुर्गुणं ३ ॥ गंधं
तत्पवनजितं वा तजितं नवतीति ॥ ॥ मां प्रतं द्वितीयं बला तैलमाद ॥ ३४ ॥ शोणं च
दनदलं प्रविडी गडुवी ॥ रास्ना बलादिपबलानलदः मुकुष्टैः सानी रुहा रुतगरा गुरु जीवनी ॥
ये स्तेलं बलां जसिपचेत् सपयमानि निजघ्नं ॥ ३५ ॥ तैलं पचेत् शोले घं शो जं ॥ चंदनं रक्तं चंदनं
॥ गंधसारं चंदनं पत्रकं ॥ प्रविडी एला गडुवी छिन्न रुहा ॥ रास्ना सुरजी बला समंगादिपबलाना
गबलानलदं मांसी मुकुष्टैः कुष्ठसंहितैः ॥ अनीरुः शतावरी दारु ॥ तगरं नतं ॥ अगुरु लोहं
॥ जीवनी यानिका कोल्यादीनि एनिः फाल्के स्तेलं बलां जसिबला कषाये य सप्तगुधेन तैलं पक्वं
अनिलघ्नं नवतीति ॥ तैलपाकं कल्पना बलापलशतं शोणं जलस्य प्रकायं चतुर्नगावशे ॥

देवदत्त

षं कषाममाहायतस्मिन्नेलं प्रसूमितं कल्कपादं चतुर्गुणं दुग्धं पक्वं बलातेलं नवनीति ॥ १ ॥
 हानी बलातेलं तं रं सहचरगुडुची प्रसारणी तैलान्माह ॥ ७४ ॥ सैरेयकामृतजता सरणी
 कषायैः शैलेयकादिनिप्रथमोक्तकल्कैः ॥ युग्मं च मूलयवाकोजकुलछतोयैस्तै
 लानि चानिलहराणि पचेत्पुनः ॥ ७५ ॥ न केवलं रास्ना बलातेलं जेवातं प्रोक्ते अन्यान्मपि च
 तैलान्मनिजहराणि पचेत् ॥ सैरेयकामृतजता सरणी कषायैः ॥ सैरेयकः सहचरः अमृत
 जतागुडुची ॥ सरणी प्रसारणी तासां कषायस्तैः कषायकलनाचप्रत्येकं एतासां प।
 जरातं सैलिलं कौणेनिः काय्यचतुर्गुणं वरोषितैः कषायैः कषायैः सैरेयकादिभिः ॥ सैरेयचंद
 नदलेत्यादिभिः ॥ प्रथमोक्तकल्कैः प्रागुक्तैरोषधैः कल्कीकृतैश्चतुर्गुणं प्रमाणे तैलं ॥
 प्रस्थानि चतुर्गुणं दुग्धं सहितानि पचेत् ॥ अथवा युक्पंचमूलयवकोजकुलछतोयैः

५ य

१ इति जसः

ती-टी-
५८

कृपंचमूलं दशमूलं तैरेयकादिनिप्रथमोक्तैः ॥ ७६ ॥ प्रमिष्टाः ॥ कालमारण्यबदूरं ॥ कुल
 त्याः प्रमिष्टाः ॥ एतेषां चतुर्गुणः वरोषितैः कषायैः ॥ शैलेयचंदनदलेत्यादिभिः तैलस्य च
 त्रयं शिप्रमाणं ॥ कल्कैः कल्कीकृतैः सद्गुणैस्तैलानि पचितं सहचरगुडुची प्रसारणी तैलानि
 चतुर्गुणं दुग्धानि चानिलहराणि वानघ्नानि पचेदिति ॥ पूर्वमुक्तं स्नेहोहितः सुरनि
 वासकः ॥ टुफलादिमां प्रतपितं स्नेहनवासकाद्यं घृतमाह ॥ ७५ ॥ ॥ वासापटोलपिचु।
 मंदकिराततिक्तात्रायंतिका मृतजता कुटजप्रसूतैः ॥ तिक्तायवासकफलत्रयपपरिश्च।
 पकं घृतं जयति पित्ररुजः समुत्ताः ॥ ७६ ॥ वासादिभिः पकं घृतं समुत्ताः सकलापिररु।
 जो जयति ॥ वासा आटरूपकः ॥ पटोलं पटोलपत्रं ॥ पिचुमंदो निंबः किराततिक्ताकोटू
 निंबः ॥ त्रायंतिका त्राममाणः ॥ अमृतजतागुडुची कुटजप्रसूता इंद्रयवाः ॥ तिक्ताकटु

कायवासकोडगलभा। फलत्रयं। तला। प्रपटः॥ प्रसिद्धः। एभिः कलीकृतैर्घृतचतुर्थांश
 मितैश्चतुर्गुणजलं घृतं गव्यं प्रस्थाप्य॥ पक्वं सत्। समस्ताः पित्तरुजोजयति। घृतं पित्तहरं न
 वतीत्यर्थः॥ अत्रुक्तेष्वकार्ये तु सर्वत्र सलिलं हितं॥ इति चातक्यः। पूर्वमुक्तं सेहोदितः सुर
 निवासकषकलादि॥ तत्र षट् फलं कफस्तेहनमाह॥ ७६॥ शुं गी कणाग्रं थिक च व्या
 धिहरं हि षट् पलं॥ ७७॥ घृतं सृतं पक्वं षडलं नाम कफव्याधिहरं॥ कफेन व्याधयो रोगाः
 यान्हरतीति कफव्याधिहरं। पलमागिकैः पलप्रमाणैः एभिर्घृतैः। शुं गी विश्वनेषु जैः कणापि
 ष्यती। ग्रंथिकं पिष्यती मूलैः च व्यं हस्तिपिष्यलिलता। चित्रकं शिखी। एभिः ससंधैर्वैवा सपवाग्रजैः
 येति कदाचित् संधवेन सह कदाचित् यवाग्रजेन यवहारेण सह॥

ती. टी.
 ५२

६ अंतरपुदर्शनात्। मण्डपं चतुर्गुणं दुग्धं घृतप्रमृष्टमितमितमिति॥ ७८॥ सांप्रतं दधुषका
 लमाह॥ शुं व्यादिभिः मलवणत्रययावत्सकैः सम्यज्जिकारय्य चिरवित्त्वजवत्क कलैः॥ षड्भिः
 पलैरिति घृतं घृतमग्निदेवुम्यादार्द्रकद्रवयुतं दधुषद्या लारव्यं॥ ७९॥ इत्यनेन प्रकारेण घृतं घृतं
 पक्वं घृतप्रमृष्टमग्निदेवुम्यात्तनवेत्ता आर्द्रकद्रवः स्वरसः। तेन चतुर्गुणेन युतं। दधुषद्या लारव्यं म
 लवणमंजं नवति। कैः शृतं। शुं व्यादीनां षड्भिः पलैः। शुं व्यादिभिरिति प्रचकोलकां लवणत्रयं संध
 वविडमौवर्तलानि। यावत्सको यवत्तारः। स्वर्जिकारय्यः। स्वर्जिकारः॥ चिरवित्त्वजवत्क। वत्कलं।
 तेषां कलैः। षडलप्रमाणैः शृतमिति॥ ॥ इदानीं मृगधस्तेरने अधिक्रियते शति। स्नेहना नंतरं स्नेह
 माह॥ ७८॥ पुनर्न वै रं डयवा तु मीनिः कर्षमजैरस्ति निरारनात्॥ स्नित्रैरमी निस्त्विति षडिरेव स्नेहः स
 मी रात्रिहरो न राणां॥ ७९॥ अमी निरनंतरो कद्रव्यैः आरनालेकांजिके स्नित्रैरुस्नित्रैः॥ अयुं स्नेहः

समीरणो वायुः तेन शक्तिः पीडातां दहतीति समीरात्रिरो नवति। केवा। नराणां कैः। पुनर्नवादिनिः।
 पुनर्नवावर्षात्। एरंड उरुवकः। यवः शकधूपः। अतमी उमा। कर्पासै रस्मिनि बीजैः कांजिक महि
 तैः। घडिरे वस्त्रेः कार्य इति॥ ॥ सांप्रतं सिग्धस्त्रिंशद्वमनं क्रियते। इति वमनमाहा। सकलिंग
 वचामगधमधुकं नवलेन युतं मदनां बुपिवेत्। वमनं कफरोगहरं हृत्पुण्यमथवा पितुमंदकषाय
 रूतं। ७०। मदनां बुमदनकायां कीदृश्या विशिष्टं। सकलिंगवचामगधमधुकं॥ कलिंगं प्रयवः।
 वचा दैमवती। मगधपिष्पली। मधुकं यष्टीमधुं। मदकलिंगादिनिवर्तित इति सकलिंगवचामगध
 मधुकं नवलेन मध्वेन युतं मदनां बुपिवेत्। वमनं कफरोगहरं नवति। नृणां प्राणिनां कलिंगा
 दीनि वृत्तीरुत्पत्तीरुत्पत्त्या योजनीयानि मदनकायां। अथ दैतिपक्षांतरं। पितुमंदकषाये रू
 तं कलिंगादिमं युक्तं वमनं नवतीति। पितुमंदो निबोतवमनमेकारो विश्राम्यन्नेहान्ग्रा म्योदकैर्मा

नी० टी०

६०

सरमैरुक्तेषां परस्मिन् प्रमाते वमनं कुर्यात्। तथा च नेडः। एकादशे परताम्वेदः। स्त्रिचा प्रठर्दं नपिवेत्।
 नुक्ता। ग्रा म्योदकैर्मां गेन पेश्यमुमं स्मृतै रिति। कायस्य प्रमाते प्रममध्यमाधममात्रा यथा मंखे
 ननवषट्त्रयः प्रस्थाः पातव्याः। कल्कचूर्णयोश्च मात्रा यथा मंखे त्रिदि एकपला उन्नममध्यमाधमेषु
 पातव्याः। तथा च नेडः। नवप्रस्था तु ज्येष्ठा स्यात्तममध्यमा षट्प्रकीर्तिता। निःकायस्य त्रयः प्रस्था मात्रा सा
 नुकनीयमी। त्रिपलं ज्येष्ठमाख्यातं कनीयस्तु पलं पिवेत्। मध्यमे द्वे पले विद्यादिति मे निश्चिता मतिः।
 तस्य वमनस्य उन्नममध्यमाधमस्य लक्षणमाह। वमने वाप्यवेगाः स्फुरन्ति पित्तांत उन्नमः। घणान्म
 ध्यमे वेगाश्च वारं धमे मता इति चक्षुष्येणात्मा। वामितं लंघयेत्तस्य कृशुद्धिं लिंगानि लहयेत्। ता नि
 दृष्ट्वा उपेयादिकं मं कुर्यान्न लंघयेत्। तथा च मेवा विलेपी मरुतं लतं च यूपं रसं द्वित्रिमथैकशश्च।
 क्रमेण सेवेत नरोऽनकालान् प्रधीनमध्यावरं शुद्धिं शुद्धं। इति एष उपेयादिकं मं कायविक्रिज्ञानां

मत्तशति। शल्यतंत्रकईणं मुश्रता शीनां प्रघांरिकमोऽजिघ्रेत॥ तथा वमुश्रत॥ ततोऽपराक् सुवि
 शुद्धदेहमुष्मानिरक्षिः परिषिक्तगात्रं। कुलच्छेदमुक्तादकिंतांगता नायुषे रसे वाप्युपनो जयेत। इति॥ का
 एवं ततमं सज्जनस्य पुनरपि निग्धस्विन्नस्य पक्षादध्वमनात् विरेचने प्रदरे सत्रिजागे गते देयमि
 त्यत आह॥ का उरुबूकतैलमथ बिंदुहृतं त्रिफलाकषायमथ गुग्गुलुना मुविरेचने विरचितं हि
 णामिति वातपित्तकफरोगवतां॥ ८१॥ नृणां प्राणिनां मुविरेचने शो जने विरेचने विरचितमिति॥ उ
 रुबूकतैलं परं उतैला वात रोगे विरेचने। बिंदुहृतं पित्त रोगे विरेचने। त्रिफलाकषायं गुग्गुलुना
 सदश्लेष्म रोगे विरेचने। तच्च विरेचनं कूरमध्यममृदुकोष्ठं ज्ञात्वा ज्येष्ठमध्यमकती यमीमादे
 या। तथा च मिश्रसारः॥ पित्ते न स्यान्मृदुः कोष्ठः कुरो वातकफात्मकात्। मध्यमः समदोषश्चात्मा
 चा योज्या नुपपत्तः। माचमात्रा नेहे नोक्ता॥ द्वेपते ज्येष्ठमाख्यातं मध्यमं नुपतं न वेत्। पलाईमथ

ति० टी०

६१

तव्यं कनीयमुविरेचनमिति। मेहार्धं विरात्रं मां संरमं नुक्तापेयां। तथा च चक्षुष्येण॥ एका होत्य
 रतः। मेहं नुक्ता प्रठर्दने पिबेत्। नुक्ता विरात्रं परतः। पिबेत् संधोधनं नरः। तच्च विरेचने पित्तप्रधने
 रोगे पित्तचोक्ता। एदेयो तस्य च जहणं चक्षुष्येणे नोक्तं। प्रमाणे नाटकं त्रिंशत् वेगः श्लेष्मा तउत्रम
 ॥ दशवेगोऽवरः प्रस्थो मध्येर्षाटकविंशकैः॥ वमने च विरेके च तथा। शोणितमोक्षणे। अर्धत्रयो
 दशपलं प्रच्छमा कुर्मनीषिणः॥ तस्मिंश्च विरेके कृते यदि सम्यक् विरेको न भवति। मंदाग्निना
 दातुरश्च दानं नो जनीयः॥ अथ सम्यक् विरेको भवति। विरेचने जीर्णं बुद्धितेश्च तदा तस्मिन्ने
 वाहनिपेया रातव्या। तथा च मुश्रतः॥ मंदाग्निना ममाहिरिकं न प्राययेत्। इति तत्र पेया
 हीणं रुजार्त्रं मुविरेचितं च तन्वी मुखोष्णं ल॥ ८२॥ येन माया क्रेजी एनैष ज्येष्ठविरेच्ये तयो न रा
 मृदुल्य मात्रपीतश्च प्राययेदौषधे मृदुः॥ नुक्ता नेहे दिने तस्मिन् नुक्ता न्येष्टः पुनः पिबेत्। अदृढ

म्रिग्धकोष्टमुपिवेत्तुं दशाहृतः। वमनेति प्रवृत्ते उद्दण्डकार्यं विरेचनं। विरेके वातिवृत्ते तु वमनं यो
 जयेत्तु प्रकृ। इदानीं नत विरेकस्यो धीमन्नगत्रात्। अयं चित्तविजयस्य मिक्रस्त्रिन्नस्य मध्यमकैरुतम
 त्रुत्तरीषम्यबुद्धितम्यन्नतमंगलम्वन्निवाचनम्यसतो निरुहणाधिकारः। इत्याह। कागुडति
 तिडीककुडवस्तुनवेदपिचात्रमूत्रकुडवदितयं। मिशिराठरामठकमिधुयुतं नृनिरुहणं हि
 विदितं मुनिनिः। ॥ ८२ ॥ मुनिनिः प्रवृत्तं विनिर्मुहणं। नृणां प्राणिनां निरुहणमास्थापने वि
 दितं। युक्तं गुडति तिडीककुडवस्तुनवेत्तु। गुडः प्रसिद्धः। तं तिडीकमस्त्रीका। द्वयोरपि कुडव
 चवारिपलानि। अत्रापि च मूत्रकुडवदितयं। गोमूत्रम्याद्यै पलानि द्विगुणपरिमाणा मूत्रकुड
 वाद्दध्नीक्रियत इति। मिशिराठरामठकमिधुयुतं कर्तव्यं। मिशिराः शतपुष्पा। राठमदनफ
 रः। रामठकं द्विगु। मिधुसैधवं। एषां पलेन संयुक्तं। सावरणे मूहं। निरामे तैलपलाचितं। अ

ती० टी०

६२

मधुक्रान्त्यप्यत्र मांसरसहीरकांजिकादीनि स्त्रोका निप्रक्षिप्य दातव्यां। तथा च दारीता। स्नेहो गुडो
 मांसरसः पयो मीमांसा निमूत्रं मधुसैधवं वा। एतान्यनुक्रान्त्यपि दापयेत्। युक्ते निरुहै मदनान्क
 लेना। एरंडाद्यबलाद्यगम्याद्येषु प्रसिद्धेषु विद्यमानेषु पि। यज्ञो मूत्रवस्त्रि म्नी सटाचार्येणो
 क्रः। सतिरपायेत्तान् शीघ्रमागठनीति। कदाचित्तेन निरामयः सन् एरंडादि निरधिक्रियते।
 तेष्वां च सामान्या कल्पना प्रदीया ता मयोच्यते। निरुहस्य प्रमाणं चतुर्विंशति प
 लानि। तथा च परा मरः। निरुहस्य प्रमाणं तु प्रसूतः पादोत्तरः परः। मध्यमे प्रसूतमुद्दिष्टं दीने
 च कुडवास्यः। मुश्रुतचरकखरदोनाह दीतीनाम तं। चतुर्विंशति पलानि परं प्रमाणं।
 तथा च खरनाहः। अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि निरुहस्य प्रकल्पनां। द्वादशप्रसूतान्याद्यै ततोऽन्यास्तु
 प्रकल्पयेत्। सर्वे धेव निरुहेषु मदनं च दापयेत्। स्नेहं गुडं माहिकं च लवणं चापि युक्तिः।

पक्काद्रोणेपलांशानिकाध्याय्यपलानिवाशिष्टोऽंशश्चिवस्मादेवस्मादेकैकशस्त्रिधाषडं
 शेनैववातादीनुद्धितान्वीत्यकल्पयेत्। तातिमां प्राठरुतोऽप्यम्रेहनागैर्मलं प्रति। मधुयुक्ता गु
 उपलेकषाद्वैलवणस्यच। निरुहेमेहनागः स्यात्पित्रेवापिपलाष्टकं। वाताधिकेचतुर्गिंप्ररु
 तिम्लेउपित्रवत्। श्विमन्तुरमहीरगोमूत्रवदरादयः। यस्मिन्निरुहेनिर्दिष्टाः प्रमाणं नवकी
 त्रितं। तस्मिन् दोषाधिकं दृष्ट्वा युक्त्या संविज्जेद्विषका मदानां विपृचां शंकायं हीररमादिषु॥
 शास्त्रप्राज्ञविन्यासकल्पयेद्गुरुशिरुया। तं बन्धिमसर्वमंयुक्तं द्वादशप्रमृतोन्मितं। षज्जेन
 मयितं तदं दशदोषविवर्जितं। नेत्रे सवन्मौ प्रहिप्य वत्रिकां चारपीडितं। उच्छाप्य निर्वला
 बध्नादृदीवा मयपाणिना। कनिष्ठिका धृतं नेत्रं पिध्मयां गुष्टकेन तं। बन्धितं दक्षिणन्यस्य
 नाद्या वायुविमर्कयेत्। अथ जीर्णात्र मरुमं मंयुक्तं समवेजि नं। देशे निवाते न्यक्तगात्र

६३

मीषदुनुद्धितं। निरिधना त्रिमंता मास्त्रिनेकोऽंशमाश्रितं। प्रविज्जने कफे वापि जीर्यमाणे निरुद्धयेत्
 इति। सुश्रुताचार्येण पिवातादिविनागेन माहिकादीनां प्रमाणमुक्तं। त्रिषट्चेकाष्टवचरः कृतास्त्रिष
 कादिगुणः। षट्त्रिषेकाष्टवचरः प्रतिपक्षाव्यवस्थिताः। वातेपित्रेकफे कौं प्रमेदः कल्को गुडादयः। क
 थोवायौ पृथक् वन्निश्चतुर्विंशतिकः पलेः। वाते गुडः सितपित्रेकफे सिद्धार्थकादयः। कल्कावापरम
 हीरन्मूत्रप्रायं प्रवर्हिपेत्। सुश्रुताचार्येण पिमामान्येनैव सैधवादीनां प्रमाणमुक्तं॥ ॥ द्वादशौ
 सैधवस्याहं मधुनः प्रमृतिवयं। विनिर्मथ्यततो दद्यात् स्नेहस्य प्रमृतत्रयं। एकीकृतं तैः स्नेहे कल्कस्य
 प्रमृतं हिपेत्। मंमूर्धिते कषायं उवउः प्रमृतं संमितं। वितरे च तथा वापमं ते द्विप्रमृतोन्मितं। एवं
 प्रकल्पितो बन्धिर्द्वादशप्रमृतो नवेत्। ज्येष्ठायाः खलु मात्रायाः प्रमाणं मिदमारितं। अपक्वा मेतन्नि
 षकृत्तयात्र दत्तं प्रमृतं हापनं। यथा वायानिरुहणं कल्पने यमुदाहृता। सैधवाद्विषुवां तानां सि

द्विकामैर्निषयैः इति तस्मिन्निह स्पष्टमुश्रुतादिनिः शस्यते त्रकट्टिनिः उक्ते शोषहरं मंशम
 तवस्त्रिपुटपाकदानमित्यनेन क्रमेण कल्पना आश्रीयते तथा च मुश्रुतः दद्यादुक्ते शनं प्रवे
 मध्ये शोषहरं पुनः पश्चात् मंशमनीयं च दद्यादस्त्रिविचक्षणः एरंडबीजमधुकं पिप्पली सैंध
 वंदवा ह पुषा फलकल्कश्च वस्त्रिपुटैः शनं परः शताहामधुकं बीजं कौटजं बीजमेव चामका
 त्तिकः सगोमूत्रो वस्त्रिदोषहरः स्मृतः प्रियंगुमधुकं मुश्रुतं ये वचरं मांजनं मन्दीरः शस्यते व
 स्त्रिदोषाणां शमनः स्मृतः इति तस्मिन् नृवेदीनाति सम्यक् कृतिरुदलक्षणं मुश्रुते नोक्तं अ
 त्याप्य वेगो विज्ञात ही नोदीन निरुहणः मूठश्चलकफप्रायो महा वेगो निरुहणः यस्य क्रमे
 ण गठंति विटपित्रक फं वायवः लाघवं चोपजायेत मुनिरुदंतमादिशेत् मुनिरुदंतं तोजं तुम्हा
 तं तुक्कं रसौदनं यद्योक्तेन विधानेन योजयेत् स्नेहवस्त्रिनिरिति तस्य सम्यक् दत्तस्य फलं वरको

तीरि०
 दध

लमुच्यते वस्त्रिर्वयः स्थापयिता मुखा युर्वतामिमेक्षस्वरवर्णं स्रज्वा मर्वायं कोरा शिशु वृद्धयुनां निर
 त्ययः सर्वगदापहृत्वा विदुः स्रेष्ठापितानि लम्बत्रकषीराघविदुः शुकवलप्रदश्वा वृष्यः क्लितं दोषं च यं नि
 रस्य सर्वान् विकारान् शमयेन्निरुहति ॥ इदानीं निरुहानंतरं यतः सद्यो निरुहोऽनुवा म्भति न
 चाकदा विद्विरेव नाहर्षमप्रगत्रैः तीते अनुवा मनदानं घटपलप्रमाणं त्रैकं तथा च मुश्रुतः विरे
 कासप्रगत्रै गते जातबलाय वै रतात्राया नुवास्याय सम्यग्देयोऽनुवासः यथा वायानिरुहणं या
 मात्रा परिकीर्तिता पादावशिष्टा माकार्यं स्नेहवस्त्रिपुटैर्हिना मिति ॥ अतोऽनुवासनमाह ॥
 मगधमधुकामयविल्ववचामिश्रिपुष्करमूलश्री रशीमदिनिः मदनामरदाफयुतैर्विपचेत्ययमागु
 दवस्त्रिपुतैलमिदं ॥ ७३ ॥ गुदजानि गुल्फगुदसुखकटी जठरांतरेषु पवनस्य रुजः विनिहंति गुल्फ
 मतिमारगदान् प्रहणी विकारमनुवासनतः ॥ ७४ ॥ इदं तैलं पयसा क्षीरेण विपचेत्तामगधदि

रु

मिश्रा॥ मगधपिष्पली मधुकं यशी मधु॥ आमयं ऊष्टं॥ बिल्वं श्री फलो वचाषड्गुंथा॥ मिश्रः शतपुष्पा
॥ उक्तरमूलं कुशकारं॥ शिखिविचक्रः॥ मटी कर्पूरः॥ मदनं गठफलं॥ अमरदारु देवदारु॥ एभिः पल
प्रमाणैः॥ तिलतैलपलान्यष्टाशी तिदिगुणं॥ शीरोणिचतुर्गुणं जलानि विपाच्य गुदबन्निघनुवासने
पु॥ तैलं विधेयं॥ गुदबन्निघदणं॥ शिरो बन्निनिवारणार्थं॥ एतच्च सुश्रुते॥ मद्याद्यं प्रथममनुवास
नतैलं॥ वरकेणापि पिष्पल्याघमशं॥ श्रिकसिते प्रमिदमिति तत्राती सराचार्येणोक्तं॥ अस्य च फ
लं॥ गुदज्ञान्यर्गं॥ मि॥ गुल्फगुदगुल्फकटी त्रतरंतरे पुरुजो यान् विकारान् तान् विनिर्दंति॥ गुल्मादी
श्चा अनुवासनतः॥ स्नेहवज्रपयोगतः॥ सचानु॥ रवासनोपुके सुरेवास्ते एकदिवसांतरितो वि
धेयः॥ स्नेहवज्रः॥ तस्मिंश्च दीयमाने शुंठी धन्या बुधना ते पेयमग्निं धुक्कृणार्थं रुच्यर्थं च॥ तथा
च सुश्रुतः॥ प्रातरुक्तो दकं देयं धन्यनागरसाधितं॥ तनास्य दीप्यते वक्रिर्नक्काकां रुच जायते॥ त

ती० टी०

६५

स्य च हीनातिमम्यकरत्रस्य लक्षणं॥ विष्टुष्टानिलविष्मूत्रः॥ स्नेहो हीनेऽनुवासने॥ दाहकमप्र
वाहारिकश्चात्यनुवासने॥ मानिलः मधुरीषश्च स्नेहाः॥ प्रत्येतियस्य उ॥ उषकोषो विनाशी घ्नममम्य
गनुवामितः॥ तस्य च फलं वरकेणोक्तं॥ मूले निषिक्रोदियथा दुमः स्यात् नीलठदः कोमलपत्र
वा॥ यः॥ काले महान् पुष्पफलप्रदश्च तथा नरः स्यादनुवासनेना सुश्रुतेनाप्युक्तं॥ बन्निर्वाते
तपिते च कफेरक्रे च शस्यते॥ संमर्गे निपाते च बन्निरे वहितः सरा॥ ॥ एवं संशुद्धशरीरस्य
तत संमर्जतस्य च बन्निर्वाते शिरमः शिरोगतदोषनिर्हरणार्थं नम्यमा ह॥ ठा॥ शिशुबीजसुरमात्रक
वीजैर्विश्वजीरककणमरिचैश्च॥ तस्य मूर्ध्नि नियोज्य ममीनिः कारवीरुचकं तुं बरुनिश्चा॥ ७५॥
ध्रुजि शिरोविकारे वा तस्य प्रजे नम्ययो ज्योत्तनीयां॥ अमीनिर्द्वैः॥ शिशुबीजादिभिः एकशो॥
द्विशमिश्रः समस्रै वा॥ ककपिष्टैः शिरोविचनो कदाचि समस्रै स्त्रैलं पक्कास्त्रै हिकं नम्यं कर्तव्यं॥

शिबुः शोभाजनकः तस्य बीजानि सुरमः प्रसिद्धाः अर्जकः ऊठेरकः ॥ ६ ॥ यो रपि बीजानि विष्णुं
 ठी जीरकः अजाजी कणपिष्णुः नारिचमूष्णमिति न केवलमेति ॥ कारवीरुचकं वरुनिश्च
 नस्य योज्यं कारवीरुशतपुष्पाः अजमोदा वारुचकं सौवर्चलं तु वरुप्रसिद्धं तच्च नस्य पंचधा
 म्नेहिकशिरोविरेकः प्रतिमशोऽवपीडनं हेयं प्रथमं न चेत्यनस्य कर्मपुपंचधा ततो नस्यैतत्तद्ध
 मं पिबेकफविनाशनं हिताननुकनिवातो ममेवीम्यात्रियते दियः ॥ विधिरेवोऽवपीडस्य कार्यः प्र
 थमं नस्य चातस्य उंगुलया नायाधमेवुलं मुखेन तु विरिक्तशिरसं संपादयि चोबुजयेत् ॥ म्ने
 हिकनस्य स्य प्रमाणं षोडशघात्रिशब्दुः षष्ठि विंशति मोमात्रा ॥ तथा च मात्रा माहृषविदेहः
 प्रदेति न्याति ममेव पर्वणी च ततो गतना नस्य कर्मणि विज्ञेयो निषप्रि विंडमं जितः ॥ नस्य स्यै
 हिकम्यात्रये याधौ च विदेहः प्रत्येकशो नस्य कार्ये नृणामिति विनिश्चयः ॥ शुक्रिश्च पाणिशुक्रिश्च
 हि

ती० टी०
 ६६

मात्रास्त्रिः प्रकीर्तिताः षात्रिशब्दिवश्चापि शुक्रिरित्यनिधीयते ॥ विशुक्रिः पाणिशुक्रिश्च ज्ञेयात्रकु
 शलैर्नरेः ॥ नस्य स्यैहिकस्यैतत्प्रमाणं विहितं नृणामिति ॥ शिरोविरेकस्य प्रमाणं चतुःषडष्टौ विंद
 वस्त्रि मोमात्रा ॥ तथा च तत्रांतरं ॥ चत्वारो विंदवः षड्वा तथाष्टौ वा यथाबलं ॥ शिरोविरेचने योज्याजध्वज
 बुविकारिणां प्रतिमशस्यैव प्रमाणं ॥ इषड्द्विधितः ॥ म्नेहो यावद्वक्त्रं प्रपद्यते तस्यै निमित्तं तं विद्या
 त्प्रतिमशं प्रमाणतः ॥ तच्च नस्य मेकदिवसांतरं तां हिदिवसांतरं वा प्रयोज्यं ॥ तथा च नो ज्ञः एका
 तरेष्टं तरे वा नस्य दद्याद्विचक्षणं ॥ सप्राहं तु परं देयं विश्रान्तस्य पुनः पुनः ॥ अहंपंचाहमथ वा सप्राहं
 वा सुयंत्रितः ॥ परं न वाहं धृष्टु न वाहं तस्मात्प्राप्तं ज्ञेयं ॥ म्नेहिकनस्य शिरोविरेकयोः फलं वरुष्ये
 नो कं पि तानि तदंकेऽप्येव क्रोपचयवर्णं सत् ॥ प्रमादं न चेंद्रियाणां म्नेहिकं नस्य मुच्यते ॥ शिरोविरे
 चने नेत्रगलवत्मा मया पदं ॥ हितं मेदः कफग्रस्त्रे गौरव रुचिं तं विधिति ॥ तच्च नस्यैहिकम्यात्रेण सप्रव

वर्षाद्विहितं सप्तवर्षमुपादाय नम्य कर्मवर्षाप्रतिमर्षः प्रथमं नमः प्रवृत्तिशस्य
तो धर्मोद्देशवर्षस्य कवतः पंचमेव नमः दोषव्याधिवलावस्थादीत्येव तत्प्रयोजयेदिति ॥ त
स्य वफलं सामान्येन मुश्रुतेनोक्तं नम्ये नमो गः शस्यंति नराणां मूर्धन्युता ॥ इन्द्रियाणां च
वैमल्यं कुर्यादस्य मुगंधिवा रनुदंतशिरो ग्रीवात्रिकवाकरमां वलां वली पलितखालित्यवंगा
नां चाप्यमंजवः ॥ तैलं कफे सवाते स्यात्केवले पवने वसां दद्यात्सर्पिः महापित्रे मज्जानं च ममारु
ते ॥ इति इदानीं वातादि रोगाणां सामान्येन पचनादिकां क्रिया मुक्ताहरादीनां प्रत्येकं विशेषविकि
साविधिमाह ॥ ॥ इतीयमुक्तापवनादि रोगिणां क्रिया क्रिया न्यातदपि प्रवृत्तौ प्रतिहरादिप्र
विनक्रमेणैरेतश्चिकित्सा कलिकानिषमता ॥ ८॥ इति शः परे ममाशौयद्यपि पूर्वोक्तप्रका
रेण पवनादि रोगिणां वातादि रोगिणां इति इयं क्रिया संक्षेपेण क्राश्वचार्येण क्रियते इति कि

ती० शी०

६९

या तथापि अत्रापि क्रिया प्रवृत्तौ कस्मात् ॥ यत इयं सामान्येनोक्ता न विशेषेण ॥ इयं ववत्प
माणका विशेषेण हरादिषु प्रविनक्रमेणैः ॥ प्रकर्षेण विनक्रमेणैः ॥ अथ धैर्वत्पतौ अतः अस्मा
त्कारणतश्चिकित्सा कलिकानिषमता ॥ निषजां विद्यानां मता संमता ॥ यस्मादस्य दोषविशेषे
ण हरादि रोगा विशेषेण च विक्रियते मुक्रमिति ॥ ॥ सांप्रतं श्रेष्ठेण रोगिणां लघुनं प्रवाचा
र्येणोक्तं तदा ॥ आदौ हरे हरे वतः कफजे विशेषादमातिमारिणि च शोणितपित्रो गे ॥ ठं ॥
जिगेरुति बला मस मुद्रवा याने त्रामये शुक्रफजे शुविस्त्रिकायां ॥ ८॥ विस्फोटका मयि निवक्र
विकार वभुमद्यः प्रसूतवनिता मुचशो फवस्मा मद्यः ॥ तेषु वृषु लंघन मुद्दिशंति वैद्या यथा
वलमजील विकारिणां वा ॥ ८॥ वैद्या लंघन मुद्दिशंति ॥ हरादिषु आदौ प्रथमं हरे वतः ॥ हरे
विद्यते यस्यासौ हरे वतः ॥ हरे मति ॥ कफजे हरे विशेषात् विशेषेण लंघनं आमातिमारि

लिचसामेतिमारे। शोणितपित्रोरोरकपित्रे। ठर्द्योवम्यां। शिरोरुजिमस्तकं रुजि। बलामसमुन्न
 वायां। द्वयोरपिविशेषणं। नेत्रामयेषुचलोचनविकारिषुकफजेषु। विस्त्रविकायां। अन्नमे। विस्फोटका
 मयिनिविस्फोटविकारवति। वक्रविकारवस्तु। पुरवविकारममेतेषु। मद्यः प्रसूतवति। तामुव। स
 द्यः प्रसूतवति। प्रसूतामुवनितामुस्त्रीषुनचिरकालं। शोफवस्तुअवयवशोफममेतेषु। मद्यः रुतेषु। मद्यो
 ब्रूतेषु। ब्रूणयुक्तेषु। नृषुप्राणिषु। एषां सर्वेषामेवचलंघनमुद्दिशंति। उपदिशंति। वैद्यानिषजः। तच्चय
 द्याबलं। यावन्मात्रं बलं। तथाचवरकाचार्यः। प्राणविरोधिनाचै नलंघनेनोपपादयेत्। बलाधिष्ठानमा
 रे। न्यपदर्थीयेक्रियाक्रमइति॥ अजीर्णविकारिणंचप्राणिनलंघनमुद्दिशंतीति॥ सर्वेक्षरारिषुलं
 घनंविदितमतः। मुलंघितलक्षणमाह॥ विष्णुत्रयानामरणेतनुनाघवेचतं प्रीकमेवविरतेवपु
 षपदुर्वे। उज्जरवक्रविवरोदरद्विषुष्टौ। म्वेहोऽमेमतिनवत्पशुनामिनावे। ए। इत्येतदनुत्तरमुलं

विक्र

ती० टी०

६८

धितलिंगमंगेनम्यप्रिवध्वर्यविचार्यबुद्ध्या। तदोषदेशवलकालविकारमात्म्यमुद्दिश्यतेतदनुपप
 न्मयौषधंच॥ ए। निषप्रिर्वेद्यैरेतत्प्रवैक्रमादुरमुलंघितलिंगमंगेनम्यकृयथावदवध्वर्यविगम्य
 बुद्ध्याप्रतयाविचार्यकानि। तदोषदेशवलकालविकारमात्म्यानि। तस्यानुरस्यदोषावातादयः।
 देशान्नूपजंगलमाधरणारम्य। बलंशरीरमोजः संतंवा। कालंशिशिरारिकं। विकाराकरादयः।
 मात्म्यरुचादिकं। एतज्जमसंविचार्यनिरूप्यतदनुत्तरंनंतरंचपथ्यमौषधंचवक्ष्यमाणकमुद्दि
 श्यते। कस्मिन्मति। मुलंघितलिंगे। विष्णुत्रयानामरणेतनुनाघवेचतं प्रीकमेवविरतेवपु
 षांसरणेगमने। अनिवदे। विदुषुरीषांतनुःशरीरं। तस्यलाघवेनयुवै। तं प्रीकमेवविरते। तं प्रीनि
 प्राविशे। क्रमोमूर्ताविशेषः। तं प्रीचक्रमश्चतं प्रीक्रमं। तस्मिन्विरतेविगतोवपुषःशरीरस्यपदुर्वे
 निर्विकारवै। उज्जरवक्रविवरोदरद्विषुष्टौ। उज्जरवक्रविवरंचउदरंचद्विषुष्टौ। उज्जरवक्रविवरोद

रहरितेषां विशुद्धौ अविनाशे च। नृदेवमेव प्रदेवमिति। अशनापिनाषे च। जोजनकांसायां च इत्येतदा
 उरमुलंघितनिगमिति॥ ॥ पूर्वमुक्तमुद्दिश्यते तदनुपपत्त्यमिति। तच्च पथ्योदनमांसरमशाकादिकं
 अनेकप्रकारमाह। पथ्यैः पुराणशतषष्टिकरकशालिमुद्देनैः मद्यतमुजममूरमूपैः। गोधूममंड
 कमुतैर्यवमकुनिश्चमाजाजिमैधववृत्तैरथतक्रयुक्तैः॥ १५॥ लावैणतित्रिरिकपिंजलकेकिं कूर्म
 गोधूमशशककरमांसरमैः ममांमैः। मम्याडुदाडिमरमः पिशितप्रदेहैर्दग्धैः शृतैरपि च शक्रिया
 समेतैः॥ १६॥ शाकैः कलायनघुमूलकतंडुलीयचिकीपटोलदलवायुककाममैः। वात्रिकपुष्प
 लशाकतैः प्रकारैरेभिः कृतैरिति वृणोत न जवंति रोगाः॥ १७॥ एभिः प्रवोक्तैः प्रकारैः कृतैः वृणोत रोगान
 नवंति। मितषष्टिकश्चरकशालिश्च मितषष्टिकरकशाली। पुराणैश्च तैर्मितषष्टिकरकशाली च
 पुराणमितषष्टिकरकशालिश्च पुराणमितषष्टिकरकशाली। तयोर्मृदोदतानि पुराणमितषष्टि

ती० टी०
 दए

श्रीः

करकशालिश्च पुराणमितषष्टिकरकशाली। तयोर्मृदोदतानि पुराणमितषष्टिकरकशालि
 मृदोदतानितैः। मुजश्चममूरश्चमुजममूरैः। नयोः मूपैर्मुजममूरमूपैः। घृतं च मुजममूरमूपैश्च
 तमुजममूरमूपैः। ताज्यामदवृत्तैः तैरन्योदनानि सतानि मद्यतमुजममूरमूपानि। तैः॥ गोधूममंड
 उकमुतैः। गोधूममंडकाः। गोधूममंडकाः। तैरुतानि पथ्यानि। अतमैर्गोधूममंडकयुतैः। यवम
 कुनिश्चपथ्यैः। माजाजिमैधववृत्तैः। अजाजीजीरकं। मैधवं मालिमंथं। घृतं गव्यं। मदतैर्वृत्तै
 यानि पथ्यानि। तानि माजाजिमैधववृत्तानितैः। अथतक्रयुक्तैः। तक्रं माथितं। तेन युक्तैः। लावादि
 निमंशिरमैश्च। लावश्च एणश्च। एणः। तस्मद्दरिणः। तित्रिरिश्च। ते त्रिरिः। तस्मै। कपिंजलश्च कपिजलो
 गौरति त्रिरिः। केकी वकेकी मयूरः। कूर्मश्च कूर्मकठपः। गोधूमश्च शशककरश्च ककरो वांतकः।
 कपिंजलान्तरपथ्युः। लावैणतित्रिरिकपिंजलकेकिं कूर्मगोधूमशशककरः। तेषां मांसां तैः रसाः तैः

समांमैः॥मांममहितैःपिशितंमांमतेनप्रदेहा॥तैः॥मम्यादुहाडिमरमैःप्रदेहैर्मांमरमैश्चम्यादुमधुर
हाडिमा॥नम्यरमः॥म्यादुहाडिमरमः॥मम्यादुहाडिमरमेनवर्ततेप्रदेहा॥मांमरमश्चातैः॥उज्ज्वेश्वर
रैः॥मृतेःकथितैः॥शर्करयाममेतैर्दुग्धैरिवशाकैश्चकलायादिभिः॥कलायश्चलघुप्रलकंचप्रलकपो
तिका॥तंडुलीयश्चविल्वीच॥विल्वीहेत्रवास्तुकः॥पटोलंचदलंचपत्रंपटोलस्येवा॥वास्तुकश्चकामम
दश्चकलायलघुप्रलकतंडुलीयविल्वीपटोलदलवास्तुककाममदी॥तैः॥वात्रिकेनंडकं॥पुष्पफलं
कशांडं॥नराय्यानिशाकानि॥तैः॥कृताःसंस्कृतायेप्रकाराः॥एभिः॥मर्दिरिवोदनादिभिः॥पथ्यैः॥कृतैराच
रितैः॥रोगान्नवंतीति॥॥नाप्रतंतत्सर्वोक्तंपथ्यंमामान्येनोक्तंसर्वविकारिणांयद्यस्ययोगिकं
तत्रमैप्रदेयमित्याह॥यद्यस्ययोगिकमितिप्रविकल्प्यपथ्यतस्मैतदेवनिषजामपिनेप्रदेयं॥इ
त्यानुरम्यनिरुक्तोऽर्थनित्यमत्रान्यधौषधमुपाचरतौनरोगाः॥एधायत्यर्थंरवोक्तानांमध्यातय

ती०टी०

१०

नमः

स्यानुरम्ययोगिकं॥युक्ताबुध्यते॥इत्येतत्प्रविकल्प्यतस्मैत्रामयिनेविकारिणेतदेवनिषजाप्र
देयं॥प्रदातव्यं॥इत्यानुरम्यविकारिणोजनस्यलोकस्यनिरुक्तोनिर्गतविकारस्यनित्यमवदात्र
वानिरवोक्तानिपथ्यानि॥अधध्वप्रवोक्तंवक्ष्यमाणकं॥उपाचरतःउपयोगंकुर्वतः॥रोगाः॥ननवं
तीति॥॥प्रवमुक्तंप्रतिहरादिप्रविनक्तनेषुतैरन्याक्रियावक्ष्यते॥तेषांचद्वारादीनांयेनक्रमेणवि
किमितमुच्यते॥तदुद्देशार्थमाह॥॥हरातिमारप्रदणीविकारिणांततोऽस्मिंश्चापिनगंदराव
तां॥सशोफरोगोदरगुल्मरोगिणांमविद्धीनांगलगंडमालिनां॥एधविस्फोटकक्षीपदवातर
किनांविमर्षकुशामयितांकिनांमितां॥प्रमेहिणांपांडुविकारिणांमृणांमश्वासकामामयरक्तपि
त्रिनां॥एधमदुग्धमहिष्पुश्चलरोगिषुकोक्तं॥ह्युदावर्त्रिषुप्रवत्तद्विषु॥मराजयत्तिकिमिषुप्रक
त्रिनेविकिसितंकायविकिसितेमया॥११॥मयाकायविकिसितेविकिसितं॥हरादीनांप्रकात्रितां॥

रश्च अतीमारश्च ग्रहणीविकारश्च हरातिमारग्रहणीविकाराः। ते हरातिमारग्रहणीविकाराः संति
 येषां ते तथा। तेषां ततोऽनंतरमशमोऽशमो नंतरं गंत रावतां दोषो फरो गश्च उदरं च यत्नरो गि
 णश्च ते तथा। मृदुशोफादिनिर्वर्तते ये हरादयस्तेषां मविद्धीनां। तेषां मनेतरं गल गंडमालिनां। गंड
 श्वगंडमालाश्च गल गंडमाले ते विद्ये ते येषां ते गल गंडमालिनां। तेषां। एकस्य गंडशय्यलोपोऽष्टय
 ॥ इत्येते च तंत्रेषु। आदिमध्यतलोपाः। तदनुविमो टकाश्च श्रीपदानि च। वातरक्तं च। तानि विद्यंते ये
 षां तो तथा तेषां। विमर्षश्च कुष्ठमयश्च विमर्षकुष्ठमयौ। तौ विद्येते येषां ते विमर्षकुष्ठमयिनः। ते
 षां ततोऽनुकिलामिनां। श्चित्रिणामित्यर्थः। ततोऽनंतरं प्रमेहिणो। पांडुविकारिणो वृणो। यश्चासका
 सामय रक्तपित्रिनां। यश्चासकामयश्चासकामयौ। रक्तेपित्रं विद्यंते येषां ते रक्तपित्रिनः। य
 श्चासकामयाज्यारक्तपित्रिनः। यश्चासकामय रक्तपित्रिनः। तेषां। दृष्टव्या। वमी उदिः। हिक्का

ती० टी०
 ३१

हिक्का। एता विद्यंते येषां ते दृष्टव्यमीदृक्किनः। मृदुदृष्टमीदृक्किनिर्वर्तते। इति मृदुदृष्टमीदृक्किनः। केतेश्वरजरो
 गिणः। ते च मृदुदृष्टमीदृक्किपुष्पलगे गिणः। उदाव विषुवत्तत्र विषुवा मराजयत्सिक्तमिषु पूर्वोक्तेषु। ए
 षां सर्वेषां प्रोक्तं विकिसितं। कायविकिसितं मयेति॥ ॥ कायविकिसितानंतरं शालाक्यादीनां उद्देशमा
 दाः। शालाक्यशालामयनूतविद्या कौमारतंत्रं विषतंत्रमुक्तं। रसायनतंत्रं मनेतरं च वाजीकरणतंत्रं म
 पिप्रपिष्टं। एष कायविकिसितानंतरं शालाक्यं। तदनंतरं शालाक्यमयं। तदनंतरं नूतविद्या। ततः कौमार
 तंत्रं। तंत्रं शालाक्यं तेषां परिपठितवान्। शालाक्यादिनिः। प्रत्येकमनिर्बंधः। अनंतरं विषतंत्रमुक्तं। तदनु
 रसायनतंत्रं। अनंतरं च वाजीकरणतंत्रं। प्रदिष्टं दुष्टिष्टमिति॥ ॥ एवमेतानि दिशपहरादीनां यथा
 देशहरम्यविकिसितमादाः। शालाक्यमयं च रसेव कार्त्तमुनिद्रमानममनिद्रवन्निः। सो गव्यं चा
 ममिति हरात्रं मजो जने रुजने श्विकि सेत॥ ॥ सदे निहर्षा र्त्तमा मता चाञ्चोत नैरुपवासेः उ

सतलैः उल्लोदकपा नैः चिकिसेदिति। स्यात्स्य। सहा। आलम्येन वर्तत इति स्यात्स्य। तौ। अन्वेदं स्वे
 दोनविद्येयस्य तमस्वेदं। अरोचका तौ। अरुचिपीडितं। उन्निद्रं। उज्जतनिद्रं। आनंदं ततोदरं। अनिद्र
 वक्रिं। अदी प्राप्तिं। मांगव्यथं। शरीरपीडा तौ। इत्येवं सामंज्ञावा। वैद्यं उपवासे रुसोदकपा नैश्चिकि
 सेदुक्त्यादिति। प्रवृत्तुसजलैश्चिकिसेदित्कं समासात्। न सांप्रतं अवस्था विशेषेण विनिश्चयं
 स्मृतां। शीतमुदकमाह। तादृढदिहामुखशोषममवित्तः। म्यादेभिः। घटं गगलमंगमुग्धिनिश्चाल
 मक्तपपटकपयकं चंदनाक्षीवेरवारिनिरनुसृतमैश्चिकिसेत्। १००। क्षरात्रमित्यनुवर्तते। य
 दिरुहादिभिः संयुक्तः स्यात्तन्वेत्। तदा तं क्षरात्रं आतुरं घटं गगलमंगमुग्धिनिश्चिकिसेत्। घटं अंगानिय
 स्यमघटं ग। घटं गश्चासौ गलश्च घटं गगलं। तस्य मंगः प्रयुक्तता। तेन मुग्धीनि। ते। तामक्तपपटकपय
 कं चंदनाक्षीवेरवारिनिः। तामक्तमशीरजेत्। पपटकं रेण। पयकी मलयश्चाह। चंदनं रक्तचंदनं। अहं

ती. १०.
 १२

३. क्षीवेरं वा लकं। एभिः संस्नतानि यानि वारिणि। तैः। अनुसृतमैः। न उस्मानि अनुसृनिव कृतां मध्ये अति
 शयनानुसृत्तानुसृतमानि। तैः। अतिशयेन शीतैः। चिकिसेत् उपक्रमेत्। अत्र चोदकव्यवस्था सर्वेषां पलेना
 दकमुदकस्य प्रकाश्या अर्धविशेषं शीतं प्रयोज्यं। तथा च तंत्रं तं। यदमुश्च न शीतामुपडंगादिप्रयुज्यते। कर्ष
 मात्रं न तोदवाकाययेत्। तान्त्रिकैः। त्रिभिः। अर्धशृतं प्रयोक्तव्यं पाने पेयादसंविधेः। इति। प्रवृत्तुं अत्रो
 जनेश्चिकिसेत्। तद्वा नोजनं कियं तं कालं यावदित्याह। ता। बलाविरोधेन हता पतर्पणस्तोदिनस्यापगमे
 बुनुक्तिः। गतामदोषः पदनादिजहरीविधिं विदध्मदिति पथ्यनेषजं। १०१। वातादिजहरीविधिं विदध्मत्।
 हता पतर्पणः। हतं अपतर्पणं लंघनेन स हता पतर्पणः। केन प्रकारेण। बलाविरोधेना बलं प्राणः। प्राणा
 विरोधेनानतिक्रमेण। तथा च वरकः। प्राणा विरोधिता चेन लंघनेनोपपादयेत्। इति। ततोऽनेतरं दिनमप्यप
 गमेदिवसगते। बुनुक्तिः। हतं संयुक्तं। बुलेयितं। गतामदोषः गता आमादोषाय स्य स गतामदोषः। को

सौपवनादिजराति। इतिविधिविधानं वक्ष्यमाणं। पथ्यं नोजनं। नेषजैमोषधं विदध्मत्तुयदिति॥
 एवंविधिविदध्मरितिथ्यं नेषजं वेत्ककं। लंघनानंतरं यवाद्यादिपथ्यं क्रममाह॥ का। मजीरकुम्बुरुकं
 टकारिकात्रिकं टकैः। षष्टिकं तुलैः। रतां। पिवेद्यवाग्रं। मजीरकुम्बुरुकं टकारिकात्रिकं टकैः॥ श्रुतामिति। जीरकम
 जाजी। कुम्बुरुधन्यं। कं। टकारिकानिदिधिका। त्रिकं टकं गोक्षुरकं। मजीरकादिनिर्वर्तने शति
 मजीरकुम्बुरुकं टकारिकात्रिकं टकाः श्रुताः। षष्टिकं तुलाः तैः रताः॥ संस्कारकरणं च विदेहोक्त
 परिभाषया। सर्वेषां उपलब्धैः कं हि गुमाषकमेवुते॥ सुधैतं जलरीरुत्पतोयाटकममवितं। पचेद
 वनि। होषं तु मंदापि टरेन वेतं तुलानां पलाय्यौ तस्मिन् रूते समावपेत्। मंडपेयाविलेपीना मोद
 नस्य साधनं। घटं येष यवाग्रनामितराणां च कीर्तितमिति। अतया परिभाषया सर्वत्र मंडपेया यवा

श्री० टी०

१३

र्वहीतां साधनं कर्तव्यमिति॥ अथवा द्वितीययवाग्रमाह॥ डराजानिदिधिका न्यां संस्कृतं यदं
 नमस्ति न श्रुतां तुलायस्यं यवाग्रं। मातया। तां पिवेत्॥ ॥ सोप्रतं कफहरस्य विशेषेण पथ्यमाह॥
 मशीतनिश्रुविगौरवाधिकं कफहरं मुजदलोदकोदने॥ मरुदुमीदाह मनस्यपित्रजं जयेसिता
 माहिकलाजसकुनिः॥ १०३॥ कफहरं जयेत्। कीदृश्या विशिष्टं। मशीतनिश्रुविगौरवाधिकं। सह
 शीतेन निश्रामशीतनिश्रामशीतनिश्रवश्चरुविश्वगौरवं च मशीतनिश्रुविगौरवाणि। तान्यधिकार
 नियमिन्कफहरे। मतथा जयेत्। कैः मुजदलैः संस्कृतमुदकं। मुजदलोदकोदकं तेन मरुदुनानिमु
 जदलोदकोदकानि तैजयेदिति। अनस्यपित्रजं बहूपित्रजं। मरुदुमीदाहं। रद्ववमीचदाहश्च मरुदुमीदा
 हा। मरुतेर्वर्तने शति मरुदुमीदाहं। तंच सितमाहिकलाजसकुनिजयेत्। मितशकं। माहिकं मधु।
 लाजसकुं वारकशालिर्बृष्टं। कलमानां नशनां शुक्लशुद्धां निति। सोप्रतं निशमस्य वातहरस्य मां

सरसमाह॥ ठामलावमारंगमयूरतित्रिरिप्रकल्पितैमांसरसैः मदादिमैः॥ मरुकप्रकंपेपवनप्रको
 पजंप्रणाशयेत्याणनृतामितिहरं॥ पवनप्रकोपजंहरंप्रणाशयेत्॥ पात्राणनृतां प्राणिनामिति॥ ए
 षांलावादीनांमांसरसैः॥ लावोविकिरविशेषः॥ सारंगोहरिणजातिः॥ मयूरोबही॥ तित्रिरिः प्रसिद्धः॥ लावा
 हिनिः प्रकल्पितायेमांसरसाः॥ मदादिनाः॥ तैः मरुकप्रकंपं॥ मरुकप्रकंपश्चरुकप्रकंपौ॥ मरुताभ्यां
 त्रितशतिमरुकप्रकंपं॥ तंमरुकप्रकंपं॥ पवनप्रकोपजंवातप्रकोपजंहरंप्रणाशयेद्विनाशयेदिति
 मांसरसश्चविदेहोक्त्याकल्पयासाध्यते॥ स्नेहाबुधुणंमांसंमांसादष्टगुणंद्रवोमौरजंस्नेहादेनतनु
 ल्यंनवगंस्मृतं॥ स्नेहादेनाईकंदद्यात्कल्पितंनवणीकृतं॥ स्नेहात्यादाईमानेनयोजयेत्काममईकं॥
 धूपनंतुनतोईनतस्यादेनतुरामं॥ कुर्यात्स्नेहममंमृदःफलामंपाकमंविधौ॥ पेयापूवरसादीनांप्र
 माणंयत्रनोदिनोतत्रेयंकीर्तितामात्रावनेनामिततेजसेति॥ इदानींरुतपेयादिकमस्यहरस्योपशः

ब्री०टी०

१४

नाथंदेशरात्रादधुपावनगमनान्योगानाह॥ ॥ ततश्चविश्वाष्टुरालनामृताः किरातडुःस्यशपयो
 र्पता॥ वृषाष्टविश्वोषधध्वयामकाः समीरणदिहरनाशनाः स्मृताः॥ १०५॥ नतश्चपथ्यादिकमानेत
 रंममीरणदिहरताशनायथामंरयेनविश्वाद्यम्वयोयोगाः स्मृताः॥ सर्वाचार्यैः॥ विश्वादीनामितरेतर
 दं॥ विश्वंशुंठी॥ अष्टमुन्ना॥ डुरालनाडुःस्यवाः॥ अमृतागुडवा॥ वातजेहरं॥ किरातंकिराततिकं॥ डुःस्य
 शोधवयामकाः॥ पयोदंसुन्तापपेटः॥ कल्याणकः॥ पित्तजेहरं॥ वृषोवामकाः॥ अष्टमुन्ना॥ विश्वोषधंशुंठी
 ध्वयामकोडुरालना॥ स्नेमाजहरति॥ ठा॥ इदानींमवहरणं सामान्येनविश्वादिंकंयोगमाह॥ ॥
 विश्वामृतावामककंदकारिकापलंपलैः॥ षोडशभिर्जलस्य॥ काथीरुतंतश्चरणवशेषितंमपिष्यलीचूणि
 मिदंहरापदं॥ १०६॥ इदंविश्वादीनांपलंहरापदंननुसंविश्वादीनांप्रत्येकंकार्षिकैर्जगैः॥ पलंषोडशभि
 जितस्यउदकस्यपलैः॥ काथंरुतवाततवरणावशेषितंप्रादावशेषं॥ ववारिपलानिकाथस्य॥ मपिष्यलीच

सुंमहपिप्लव्याश्वसंकेर्षेणवृष्टमिदं हारापहंनवतिहारेणामात्यंश्रवा सर्ववाताहिन्यरमपदेतीति
 ।इयमेवप्रामंगतंत्रयुक्ताश्रयेषामपिपातव्यकषायानां अनुकद्रवोदकावशेषप्रमाणानां परिनाशंगी
 क्रियते।तेनमममद्रव्याणां पलंप्रक्तेन तोयस्य प्रकाश्यापादावशेषां अनुतिः पातयेति॥ तथा च तंत्रां
 तरां पेयानागादिकेकाथः पेयश्चस्मावुतः पलं शीतम्वरमयोरेष विधिर्ज्ञेयः कषाययोः। जेषजातपोऽ
 शगुणे जलेकाथं पलं मने। पादशेषं पिबेत्तस्मिन्नेकाथोऽन्यथा जवेदिति॥ ७॥ सोप्रतंवा तस्मै महरा
 पदमारोग्यं पंचकषायमाह॥ ८॥ तिका नया ग्रंथिक राजवृक्षैः सवारिदेन कृषितः कषायः। पीतः सश्च
 लामममरुद्वलामहरापदः पावनश्च॥ ९॥ तिकादिनिःकृषितः कषायः पीतः सन्हरापहंनवति। ति
 काकटुकाः अनयादरीतकी। ग्रंथिकं पिप्लवी मूलं राजवृक्षः। किरमालकतस्य शिबिः। तैः सवारिदेः स
 त्रैः उत कृषितः काशीततः पीतः पानविधिना। मरुलाममरुद्वलामहरापदः। मरुद्वयुर्बलामः शेषा

त्री० टी०
 ७५

। मरुद्वलालश्च मरुद्वलामो। आमौ च तोमरुद्वलामौ च आममरुद्वलामौ ताभ्यां हरः। मश्च जश्चामौ
 आममरुद्वलामहरश्च मनया। तमपहंतीति मश्च लाममरुद्वलामहरापदः। मरुद्वयुः बलामः श्ले
 षापावनो दोषाणां दीपनश्चाग्रेरिति॥ ॥ इदानीं रुग्णारिकं व्याघ्रादिकं च हरापहंयोगद्वयमाह॥
 रुग्णा निपथ्या मज्जकैः कषायैः रुतः ममन्तरहानिदेन॥ व्याघ्री गुडूची वृषजोऽथ कामश्चामहरश्च
 सपिप्लवीकः॥ १०॥ रुग्णादिनिःकृतः कषायः ममन्तरहरानवति। रुग्णापिप्लवी। अग्निश्चित्रकः। पथ्या
 दरीतकी। आमलकं क्षत्रीफलं। ममन्तान्वाताहिन्यरानपहंतीति ममन्तरहरः॥ अग्निदेन जीविरागि
 कारणं व्याघ्रादिनिश्च। सपिप्लवीकः सपिप्लवीवृष्टः। कामश्चामंहरघः। व्याघ्री कंटकारिका। कामश्च
 श्वामश्च कामश्चामौ। ताभ्यां सहितो हरः। बृंहंतीति कामश्चामहरघश्चति॥ सोप्रतं अनंतादिकं योगमा
 ह॥ ७॥ उरालना बालकति क्रोहिणी पयोदविश्वौषधकृत्तिंजलं। प्रपीतमुसं सकलहरापहंनवर्धनं

कासश्च सज्वरश्च

३६

येनोद्वेगायामेव कठार्दिपिपामादादनाशनमिति। तत्कस्मात्त्रीमदाचार्येणपित्रश्लेष्महरघ्नवमुक्तं॥ अ
नोद्वेगते॥ सर्वहरघ्नचेमत्यपि विशेषतःपित्रश्लेष्महरघ्नवमुक्तं। कथितंविशेषेणवगतं॥ इत्यामारोचकव
षीपिपामादादनाशनोऽयमिति॥ ॥ सांप्रतंयंनिपातहरस्मयोगद्यमाह॥ निंबाहृदाकदुकात्रिफ
लाहरिद्राहुत्रापरोलदलनिःकथितःकषायः॥ पयस्त्रिदोषजनितहरनाशनायकायःसमंमगधमाह
शाम्रलतोवा॥ ११ निंबादिशृतःकषायस्त्रिदोषजनितहरनाशनायपेयःपातव्यः॥ त्रिनिर्दोषैर्जनितस्त्रि
दोषजनितः॥ त्रिदोषजनितःसर्वाभौहरश्चत्रिदोषजनितहरस्त्र्यम्नाशायविनाशार्थंनिंबःपिचुर्न
दः॥ अक्षोमुष्णः॥ दाहदेवदाहःकदुकातिका॥ त्रिफलात्रिमिष्टा॥ हरिद्रागौराहुत्राकंटकारिका॥ परोलदं
परोलपत्राएतैर्निःकथितःकषायःपेयः॥ दशमूलोवाकायःमहमगधयापिष्यत्वापहत्रिदोषजनि
तहरनाशनायपेयः॥ ननुवनानि कथितःकषायःतकथंनिःकथितग्रहणं॥ शृतकषायपरिग्रहार्थं

। शीतफंटादीनां निवृत्त्यर्थमिति निवाद्योगोपसंस्कृतोक्तमस्ती मदाचार्येणोक्तं । तथैव सुकृतः । हरि
 ज्ञानप्रमुखां च त्रिफला कटुरोहिणी । विबुधैः प्रोक्तं । नीचदेवदारुनिदिग्धिका । एषां कषायः कथितः । येनि
 पातहरं जयेदिति ॥ इदानीं मततात्पर्यं कथ्यते । यच्चतुर्थकादीनां विषमहाराणां विकिसितमाह ॥
 ॥ आ । पटोल यष्टी मधुतिको रोहिणी घनाजया निर्विषमहारापरः । रतः कषायान्निफला मृता हृषैः ।
 यक् १२ विषमहारापरः ॥ १२ ॥ पटोलादिभिः रतः कषाया विषमहारापरः । राजवंति । तिक्रोहि
 णी कटुका घनं मुमं । अजया हरीतकी । द्वितीयान्निफला मृता हृषैः । रतः कषाया विषमहाराप
 रः । हरीतक्या मलकविनीतकानि त्रिफला । अमृता गुडची । हृषो वामका । एवमिरेव पटोलादिभिः ।
 यक् १२ यो कै कशः रतः कषाया विषमहारापरः । राजवंति । विषमहाराणां अनियतकालशीतोष्ण
 विरुतं । तथा च ग्रंथांतरं । यस्यादनियतकालात् शीतोष्णान्यंतथैव वा वेगतश्चानिविषमो हरः ।

श्री ० टी ०

११

स विषमः स्मृत इति ॥ आ । इदानीं तृतीयकस्य विशेषविकिसितमाह ॥ मनागरोशी रघनः सधन्यः स
 पिष्यली कश्चमचंदनश्च । तृतीयकं रंति रतः कषायः समाहिकश्चापि सशर्करश्च ॥ १३ ॥ नागरादि
 रतः कषायः स तृतीयकं रंति । मनागरोशी रघनः । नागरं च उशीरं च घनं च तानि तथा तेः स र्वत्र त
 इति मनागरोशी रघनः । कषायः । नागरं शुंठी । उशीरं ताम्रकं । घनं मुमं । सधन्यः । सधनीयकः । स
 पिष्यली कश्चा मचंदनं च । पिष्यली रक्तचंदना न्यामः । समाहिकश्चापि सशर्करश्च । मनागरादि र
 तः कषायः पीतो माहिकशर्करा कषयुक्तः । उपयुक्तः । तृतीयकं हरं रंति ॥ मां प्रतंचतुर्थकस्य वि
 शेषविकिसितमाह ॥ आ । पथ्या न्निगनागर देवदारु धत्री हृषैरुक्थित कषायः । सितोपजामाहि
 कं मंत्रयुक्तश्चातुर्थकं रंति । विरेण पीतः ॥ १४ ॥ पथ्यादिभिः रक्तकथितः कषायश्चातुर्थकं रंति । पथ्या
 हरीतकी । निगनागानिषेणी । नागरं शुंठी । देवदारुः । प्रसिद्धः । धत्री आमलकी । हृषो वामका । सितो

95.

2

प्रदशमुदशपलानिपयस्यो नवत्येवमाहः॥ कामोपितथैवाताश्चबलवद्विश्वर्षिनामध्वबलेक
 धितापातव्याइतिमंत्ररायः॥ ववनमपिनाः पिशबलिनिःपेयाः श्रुतामध्वबलेनैरितिचुसीन
 ताकम्बलेदैर्दोषमयापिष्यलीशदस्यबुल्लिगानेविधनात्॥ तिमृनिरिहकलानिःसंपंचनिःसत्र
 निवदिशानिरयविहं पिष्यलीवर्द्धमानमितिपाठः॥ मरुदयकदयचमकारकारिवातज्यायान्॥
 इदानींहरिणांयस्यामवस्थायांघृतोपयोगः॥ क्रियते॥ तामाह॥ इत्यौषधनुचरणेनद्रुतेबलासेजीर्ण
 हरेमरुतिकंविउपकृतेवावातादितिकृणपयः॥ श्रुतमुक्रमाज्यस्यात्तृणलंष्टयुनवेदथषध
 लंवा॥ इत्यौषधनुचरणेनइतिप्रवेक्रप्रकारेणलंघनोष्मोदकयवागूपाचनादिनौषधनुच
 रणेनबलासेश्लेष्मणिकृते॥ जीर्णहरेजीर्णचंचहराणंपथ्याहृंधादवाहेगतेनवति॥ तथाचहारा
 नः॥ आमप्रगत्रात्ररुणंहरमाकुशिकिसकाः॥ मध्वमंदादशाहंनुजीर्णहरमतःपरं॥ मरुतिवाते

श्री०री०
 ३९

किंचित्तमनाकुउपकृते॥ प्रकृपिते॥ अस्यामवस्थायांमाज्यंघृतंम्यात्तृणवेत्तावातादितिकृणपयः॥ श्रु
 तावातादीनजयेतीतिवातादितिन॥ तेवतेगणाश्चवातादितिकृणा॥ एतउक्रंनवति॥ रास्त्रादिपिष्यत्वा
 दिनिःपयमाक्षीरेणश्रुतंपकंडंघृतंषधलंवानवेत्ताअथष्टयुषधलंवामदाषधलंवानवेदि
 ति॥ तथाचचरकः॥ हराःकषायैर्वमनिर्विरेकैलघुनोजनैः॥ कूटस्ययेनशाम्येतिमपीस्त्रेवांनिघञ्जि
 तमिति॥ ॥ प्रायुक्रंषधलंनवेदिनिःसंप्रतंतदाह॥ विश्वाग्निचव्यमगधमगधजटाजिरानिःप
 लमितिनिःसयवाग्रजानिः॥ सपिःश्रुतंपयमिषधलमेतदङ्गीःजीहोहरहरिबुगुल्मिषुपथ्यमुक्तं
 ॥ १७॥ विश्वादिश्रुतं॥ विश्वाशुंठी॥ अग्निश्चित्रकः॥ चयंचविका॥ मगधपिष्यली॥ मगधजटापिष्यपी
 लीपूला॥ अनिरमोनिःपलप्रमितिनिःपलप्रमाणानि॥ सयवाग्रजानिः॥ सयवहाराणिः॥ षधलमु
 क्रंसपिःपयमिसलिलेचतुगुणसपिःप्रकृष्टेत्त॥ एतत्पथ्यंउक्रंजाविनाकेषुअर्शःजीहोद

३

रक्षारिपुत्रमुत्तुवेति॥ ॥ प्रवृत्तं पृथुवेत्कृत्तं इति तत्पृथुष्यलमाह॥ इति काविकपंच
 कोलरुचकैः साजानियुग्मोद्भिदैः सत्तारैः सविदैः सदिगुदुषा मिधूजवैः कर्कितैः॥ मुक्तेनाईक
 नेनवेनवरमेनैतन्महाषयलं सपिः पक्षमरोचकाग्रिमदनपीहोदरश्चमजित्ता॥ एतन्महा
 षयलं सपिः आरावकादिजित्ता किं नतो प्रतीकादिपक्षः सती कश्चि रवित्चकः॥ अग्रिकाः शिखी॥ पंचको
 लं सवैः कैं॥ रुचकाः सौ चर्वित॥ अजाजी युग्मं जीरकद्वयं॥ अदिंदत्तारलवणं॥ सारो यवहारं विडाहिं
 दुषुषामिधूजवातिप्रमिश्रानि॥ कल्की नतैर्द्रवपिष्टैः एनिः॥ मुक्तं बुक्तं॥ मुक्ताईकरमाय्यं पक्षं॥ पा
 ककल्पनात्रा घृतप्रसूतः कृत्तुर्गजः॥ बुक्तमाईकरमा प्रत्येकं वतुर्गुणैः रोचकादीनजयति॥
 अग्रिमदनं अग्रिमां घातनुवसवैः कपंचकमधिरेस्नेहविधौ॥ घृतलेप्रोक्तेकस्मात्तयोः पुनरत्रा
 निधनं तदुच्यते॥ एतान्यवाता नत्रोक्तेषु लेगुधसैधवाय्यं संस्कारः॥ हरोक्तेषु मलिलेनान्ने

त्री० टी०

८०

हविष्कृत्तमहाषयलान् अजमोदाजीरकद्वययवहारलवणं हिं गुदुषा मुक्तेरधिकैः संस्का
 रो हरोक्ते महाषयले स्नेहविष्कृत्तमहाषयलमोक्षरहरश्च ते रजावाता इत्ययं विशेष इ
 ति॥ ॥ इदानीं पिष्यत्यादिघृतमाह॥ कृत्ता मलकी घनप्रतिविषासिंदी स्तिरामारिकाविश्वो
 शीरकलिंगवित्चकटुकात्रा यंतिका चंदनैः॥ अत्राहामलकाग्निनिः पितुमितैः प्रसूतं पवेअपि
 षः कामश्चा महीनका रुचिवनी गुल्महरघ्नं दणं॥ १५॥ सपिः प्रसूतं पवेत्॥ कृत्ता पिष्यली॥ ता
 मलकी बदरबलिका घनं मुक्तां॥ सिंदी वृद्धी॥ स्तिरगालिपली॥ विश्वं शुंठी॥ कलिंगा इंद्रयवा॥ चं
 दनं रक्तचंदनं॥ अग्रिश्चित्रकः॥ प्रतिविषासो रिदशी रवित्चकटुकात्रा यंतिका अहामलकानि प्रमिश्र
 नि॥ एनिः पितुमितैः कर्षप्रमाणैः सपिः प्रसूतं मलिले चतुर्गुणे पक्षं दणं प्राणिनां का सश्चा महीन
 मकारुचिवनी गुल्महरघ्नं दतीति॥ तथा च मुक्ततः॥ पिष्यत्यतिविषा अहामारिकावित्चकंदनैः॥ इ

३३५ मकंद

त्यादि॥ इहानीलाकारिकं तैलमाह॥ पूर्वदिशारुक्कुटुका मधुकाशुगंधरास्नादरेणुमिस्तिचंदनरुक्कुनि
 शानिः। लाकारमेनचसमेनममसुमिदं तैलं ज्वरापहरमेतदिति प्रमिदं॥ २०॥ एतत्तैलं पूर्वदिनि
 मिदं हरापहरं पूर्ववैरस्नायुः॥ अष्टसुम्रां रक्तदवदाका कदुकारोहिणी। मधुकं यष्टीमधुः॥ अश्वगंध
 वाजिगंधा रास्नासुरनिः॥ हरेणुका निशिः शतपुष्पा॥ चंदनं रक्तचंदनं॥ रुक्कुष्टं निशा हरिद्रा एजि
 पतिकैः जैलं पलशतं लाकारमममं मसुवचुगुणं साध्यं॥ अतिप्रमिदं अतिप्रख्यातं लाकारं
 एदिकं तैलमिति॥ इहानी सुकृतो कं घट्टं धरं तैलमाह॥ ॥ मसुज्जिलो हितयष्टिका रुक्कुसवि
 श्वलाकारा एदं मसुर्वी मसुद्रुणो दन्विदिति प्रमिदं घट्टं कंधरं तैलमिदं हरघ्नं॥ २१॥ इदं मसुज्जि
 कादिनिः पकं तैलं घट्टं कंधरं हरघ्नं॥ मूर्जिका मूर्जिकाकारः॥ लोहितयष्टिका मंतिशारुक्कु
 कुष्टं विश्वशुंठी॥ कणदा हरिद्रा लाकारं पूर्वप्रमिदं॥ घट्टुणो दन्वित्रघट्टुणमथितं तिलतैलप्र

का
 ॥ श्री० टी०
 ८१

स्तुर्मर्दपालिकैः प्रवैः माधयेदिति प्रमिदं॥ तथा च मुकृत॥ लाकारा विश्वनिशा पूर्वमंतिशारुक्कु
 त्रिकामयैः॥ घट्टुणे तेवतके एनिदं तैलं हरांततत्तत्ति॥ ॥ इति हरविकिआममात्रा॥
 हरविकिआ नंतरं यथोद्देशमतीसारविकिआ माह॥ ॥ सामृक्कमगुह्यगुह्यवैरुणवन्निश्चलमा
 मातिमारमनिलप्रतिबद्धविदं॥ दोषानुरूपविदितैरितिलं घनाद्यैः॥ पेयादिनिश्चमवलोकनिषक्
 विकिआनेत॥ २२॥ आमातिमारमवलोकनिषक् पेयादिनिश्चिकिआनेत॥ कीदृशं॥ सामृक्कमहासृक्क
 वर्ततइति सामृक्कसरकं॥ मगुह्यगुह्यवैरुणवन्निश्चलं गुह्यं वउदं ववैरुणवन्निश्चलं तेन यातेषु
 स्थलेषु गुह्यगुह्यवैरुणवन्निश्चलं॥ घट्टं तेन वर्ततइति गुह्यं निश्चिः॥ माधनं वरांगो॥ गुह्यपायुः॥ वैरुणो ग
 डिके॥ वन्निर्वात्राय॥ अनिलप्रतिबद्धविदं॥ निलोवायुने तेन प्रतिबद्धविदं विटपुरीषं य
 स्यामनया॥ तं पेयादिजिरिति॥ पेया आदिषां ते पेयादयः॥ पेयां विलेपी मरुतं रुक्कुचयूषमित्या

दयः। लंघनं आद्यं येषां पेयादीनां तो। पेयाद्यो लंघनाद्यान्मैर्दोषानुसूय विहितैः। दोषाः पवनादयः
 अदनुसूयै ए विहिताः सताः। दोषानुसूय विहिताः तैः। इति पूर्वोक्तैर्नैव प्रकारेण निषकृज्जापो
 दवित्तमापानिमारं चिकित्सेदिति॥ ॥ प्राक्पेयादिनिश्चिकित्सेदित्कं। अतः पेयादीनां प्राक्पेया
 प्राक्पेवकोलकजलसुततंडुलानि। पेयानिरूप्यथ यकलघुना जमंडैः। मृदोदनैर्मधुरादिम
 यूपयुक्तैरामातिमारशमनैरुपदिष्टपथैः॥ १२३॥ पेयादिनिश्चिकित्सेत्। प्राक्प्रथमं पंचकोलकज
 लकृततंडुलानि॥ पंचकोलकेन संस्कृतं जलं पंचकोलकजलं। तेन सुता मंडुला यामुपेया सु
 ता म्रया। तानि॥ अथ यकलघुना जमंडैः। अथ वा यकवातादिप्रत्यनीकसंस्कृताये लघुला
 जमंडास्तैः। मृदोदनैर्मधुरादिमयूपयुक्तैर्मृदोदनैः। किं न मिच्छिर्नकैः। मधुरादिमेन संस्कृ
 तो यूपो मधुरादिमयूपः। तेन युक्तानि यान्योदनानि। तैः। अन्यैरप्युपदिष्टैः पथैः। आमातिमा

त्रि० टी०

८२

रशमनैश्चिकित्सेदिति॥ ॥ मां प्रतं पेयादिपथ्यान्तरं आमातिमारशमनान्योगान् प्राह॥ ॥
 विश्वानया घनवति विषामरा कथाः। यविश्वजलदाति विषाशृतो वा। आमातिमारशमनः
 कथितः कषायः शुंठी घनप्रतिविषा मृतवत्त्रिजो वा। १२४॥ विश्वादिनिःसृतः कषायः आमातिमा
 रशमनः कथितः। विश्वं शुंठी। अनया दृशत की। घनं मुन्ना ववाति विषे प्रमिद्वे। आमरा कंदे वरा
 कतैः कषायः। एष योगो लोके देवराज्ये प्रमिद्वे॥ अथेति द्वितीयं योगमाह। विश्वजलदा
 ति विषाशृतः कषायः। जलदं मुन्ना। एष त्रिकांषिक इति प्रमिद्वे॥ तृतीयं योगमाह। शुंठी घनप्रति
 विषा मृतवत्त्रिजो वा। कषायः आमातिमारशमनः। अमृतवत्त्रिजुं च। एष वाचुर्नद्रक इति
 प्रमिद्वे॥ इदानीं विश्वादि कं मुन्ना कं योगमाह॥ ॥ ततः कनिगाति विषाशु विलैः सवाजकैरु
 कथितः कषायः। तस्मै मसूलाय मशोणिताय मामायशस्त्रोः यकलिगषट्काः १२५॥ ततोऽनंतरं क

लिंगादिकषायस्मैसामायशस्त्रः। कलिंगइंद्रयवः। अहंमुष्ठां उक्थितः कषायः कल्पनया॥ म
 श्रुतायश्रुतमंयुक्तायमशोणितायशोणितसहिताय। तस्मैश्चात्रुगया। सामायश्राममहितायश
 म्रः प्रशस्त्रः अथवाकलिंगघट्टः शस्त्रः। अयमेवावस्थाया मिति। प्रर्वे कलिंगघट्टः शस्त्रइत्कक्रं।
 सांप्रतंतदाह॥ ॥ कलिंगयवघट्टमाह॥ महीतकी प्रतिविषाकवकंमवचंमहिं गुप्तकलिंग
 यवोशतित कलिंगयवघट्टमिदं रुधिरातिमारगदश्रुतहरं। इत्येतत्प्रर्वोक्तेन प्रकारेण। हं
 रीतकीवप्रतिविषाकवकं वतानितथाते। महवर्ततइति। महीतकी प्रतिविषाकवकं रुचकं
 सौवर्चलं। महव वयावर्ततइतिमवचं। महहिं गुप्तावर्ततइतिमहिं गु। महकलिंगयववर्तत
 इतिमकलिंगयवकलिंगयवाइंद्रयवाः। कलिंगकट्टमितिप्रर्वोच्यं संहेयं। रुधिरप्रधनो
 तिसारोरुधिरातिमारः। तदार्योगदोरुधिरातिमारगद॥ यवश्रुतं वरुधिरातिमारगदश्रुतं।

त्री० टी०

८३

एतेहरीतिरुधिरातिमारगदश्रुतहरमिति॥ इहानीं आमातिमारप्रत्यनीकप्रयमंस्कृतोहरीत
 कीमाह॥ म्नित्रामबिल्वयवगोहुरकोरुबूकठिनोद्रवाउषजलेमधुनावलीदा। बहात्यविदूमतिश्र
 लमलृष्टि मिश्रमातिमारमहतिहरीतकीयं। २७। इयं हरीतकी आमातिमारं अपहंति। कीदृशी
 म्नित्राकैः। आमबिल्वयवगोहुरकोरुबूकठिनोद्रवाउषजलेः। आमबिल्वयववाश्रुगोहुरकश्रुउ
 रुबूकठिनोद्रवाउषजलेवतानितथाति। आमबिल्वमपकबिल्वयवगोहुरकोप्रमिदो॥ उ
 रुबूकः एरंडः। ठिनोद्रवागुडवी। उषजलेकांजिकं। कल्पनावा आमबिल्वदीनांपला। पथुरहीतकी
 इयोकांतिरुषोडशपलैः। म्नित्रं पिष्टमधुनावलीहमातिमारमहपहंतीति। बह्वेविवहं अत्येवि
 द्यमिन्नमतथाते। अतिशयेनश्रुतं यस्मिन्मतथाते। अमृकरकं। तेन विमिश्रामाति
 मारमपहंतीति॥ ॥ सांप्रतंतदाहरीतिमारहरं नागरादिकं योगमाह॥ ८४। सनागरैः सातिविषाप

वष्टकादिमगधदिमधुश्रितः॥ कौटजवल्कलेहः॥ कौटजवल्कं ऊटजवल्कं स्यमानं बलेनोप
 युक्तः पकाति सारं निहंतीति॥ इरातीमवेदने स्याति पक्षस्परीणाग्नेविकृतिस्मनानावर्षा
 स्याति सारस्युडपाकमाह॥ श्रीपलिपलावृतदीर्घं तजवल्कपिंडका तंडुलवारिकल्कि
 तात्॥ मृद्वेष्टिदग्निविपावितात्संपिबेत्तीमारहरं समाहिकं॥ ३१॥ श्रीपलिपलावृतदीर्घं
 तजवल्कपिंडकादग्निविपावितात्सं समाहिकं पिबेत्॥ अतीमारहरं श्रीपलीकाश्मरीत
 स्याः पलिनि॥ तैरावृतं वेष्टितं॥ दीर्घं तजमरुकां तस्मात्कातः दीर्घं तजः॥ मन्वासौ वल्कपिंड
 कश्चादीर्घं तजवल्कपिंडकाः॥ श्रीपलिपलावृतश्चासौ दीर्घं तजवल्कपिंडकश्च श्रीपलिपला
 वृतदीर्घं तजवल्कपिंडकाः॥ तस्मात्संपिबेत्॥ किं विज्ञिष्टात्तंडुलवारिकल्कितात्॥ तंडुलधा
 वने पिशत्॥ मृद्वेष्टितात् मृदा निष्ठात्॥ वा ह्युत॥ अग्निविपावितात्॥ इत्यत्राग्निग्रहणे कालादि

श्री० टी०

८५

पाकनिवृत्त्यर्थं॥ इच्छंतात् वल्कपिंडकात् योरसत्तं मुशीतं समाहिकं मधुं युक्तं पिबेत्॥ अ
 तीमारहरमिति॥ तथा वसुश्रुता वार्यः॥ अवेदनं सुसंपकं दीपान्नेः सुविरोचिती॥ तानावर्षा
 मतीमारं पुटपाकैरुपावेत्॥ वल्कपिंडकं दीर्घं तजस्येत्यादि॥ काद्वितीयं पुटपाकयोगमाह॥ इ
 त्कृत्वा कल्पनया वटादिना कल्कोरुतेनोदरगेण तिन्निरेः॥ प्रकल्पितः स्यात् पुटपाकतोरसः स
 चाकर्तुः सौद्रयुतोऽतिमारजित्॥ ३२॥ तिन्निरेः उदरगेण वटादित्यग्रे धेडुं वराश्च च्छेद्यादिना कल्की
 कृतेनारत्नकृत्वा कल्पनया अनेन रोक्तया॥ तिन्निरिजुं विततिरुष्टं त्रपुरीषतुंडुमुरम्योदरं
 त्यग्रे धादिकल्केन संश्रयकाश्मरीपरिवेष्टितं मृदा बलिप्यरवदि रांगारैः उस्ते दयेत्॥ तस्मात्त
 लितात्सं पुटपाकजः पुटपाकतातः शीता मडाकरायुक्तः सौद्रयुतश्च॥ सौद्रमधुतेन युक्तः
 ॥ अतीमारजिद्रवतीति॥ इति अतीमारचिकित्सा समाप्ता॥ ॥ अतीमारचिकित्सा नंतरं यथोदे

नंग्रहणी विक्रिमा माह ॥ विश्वादिनिःसरुतिपावनमंत्रशस्त्रं मुक्तादिनिर्वृतिमंग्रहणं त
 तश्च। म्यादीपनं तदनुवग्रहणी विकारे कल्याणकादिनिर्वृतिग्रहणी विक्रिमा ॥ १३३ ॥ अथ ग्रहणी रोगे
 सरुजिमश्ले विश्वादिनिःपावनमादौ शस्त्रं। विश्वाद्यो विश्वाजया घनवचातिविषेत्पेवमादयोः तिसा
 रोक्ताः। ततश्च पावनानंतरं मुक्तादिनिःसंग्रहणं नवति। मुक्तादयो मुक्ता मो वरमरो धूतकीत्या
 दयः। तदनुसंग्रहणानंतरं ग्रहणी विकारे कल्याणकादिनिर्दीपनं म्यातृनवेत्। कल्याणकादयः।
 कल्याणगुडजलातकगुडपिष्पत्यादिगण - त्रिकगुटिकाचित्रकगुटिकेत्येवमादयः। इति शब्दः
 परिममात्रो। एताग्रहणी विक्रिमा ॥ तथा च सुश्रुताचार्यः। ततः पावनमंग्राहिरीपनीयंग्रहणत्र
 यं। पिवेत्सातः। सुरारिष्टम्नेह मूत्रउपां बुनिश्चि ॥ इदानीं नूतिवाद्यं वर्णमाह। नूतिवकौटजकदु
 त्रिकमुन्त्रिका कर्षः शक्रः मशि विमूल पिबुव्याः स्फः। चककौटजीपलवतुकमिता गुडं नः पी।

वि० टी०
 ८८

तं नृणां मिहरे ग्रहणी विकारान् ॥ १३४ ॥ इदं नूतिवादीनां चूर्णं गुडं नः पीतं नृणां ग्रहणी विकारं हंति
 नूतिवकौटजकदुत्रिकमुन्त्रिकाः कर्षः शक्रः। कर्षः शोषेण नूतिवादीनां ते कर्षः शक्रः। प्रत्येकं क
 र्षमाना। नूतिवः किं गततिक्कं। कौटजा इन्द्रयवाः। कदुत्रिकं शुंठी परिचपिष्यत्यः। सुश्रुतं अहं
 तिका कदुका मशि विमूल पिबुव्याः। शिखीचित्रकः तस्य मूलं शिखिमूलं। तस्य पिबुव्यां कर्ष
 द्यं शिखिमूल पिबुव्यं महेतेन वर्तते ये ते तथा। सुर्जवेपुः। चककौटजीपलवतुकमिता। कट
 नस्मेयं कौटजी चका पलवतुकमिता चतुःपलप्रमाणे त्वर्थः। एषो चूर्णं कर्षं गुडं कर्षं संयुक्तैः शृत
 शीनां बुपले श्रुतीः पीतं नृणां प्राणिनां। इदं ग्रहणी विकारान् हरेति ॥ मां प्रतं प्रथिका घं वर्ण
 माह। मंग्रं थिकं त्रिकदुकं लवण त्रयं च सारद्यं मवदिकं व - मचित्रकै च। माजा ज्योत्सो द
 मिशिदिगु विधाय चूर्णं तदी ज प्रकर मकृत मेतदे धो ॥ १३५ ॥ तत्रेण कोममजिलेन उपां बुना

वापीतकुलञ्चयवकोलजलेनवापिमंदानलेषुनृपुदीपिकरंग्रहणामशस्त्रुगुल्मिषुवनेष
 तमेतदेव॥३६॥ एतदेवंग्रंथिकानारीनां वृत्तित्वादिनिःपीतवृषुमेदात्रिषुदीपिकरंग्रहणा
 दिवेतदेवनेषतंजवतिमग्रंथिकंमपिष्पलीमूलं। त्रिकटुकंरुक्मिं। लवणत्रयं॥ विडमोव
 र्जितमैधवानितारदयोयवहारमृत्तिकाहारामविकं। मवयवामवित्रकं। मरवित्रकेण। साजा
 तिमोदमिशिरिगु। अजाजीतीरकं। अजमोदंअजमोदामिशिरिः। शतउष्ण। हिंशु। रामठं। विधाय
 त्वावृत्तितबीजंहरकरमेननावितं। एषांग्रंथिकादीनांद्रव्याणां वृत्तं। गोमयितेनकोमसलि
 तिनोमोदकेन। उषांबुनाकांजिकेन। कुलञ्चयवकोलजलेनचैषांकेयितेनपीतंनृपुप्राणिषु
 मंदानलेषुमंदात्रिषुदीपिकरमग्रे॥ ग्रहणांग्रहणीविकारेः। शस्त्रुगुल्मिषुचैतदेवनेषजान
 वतीत्येवकारेणैकांतप्रत्यनीकतारयाप्यतश्चि। इदानींवांगेरीहृतमाह॥ ॥ शुंठीत्रिकंठमगध

त्री०री०

८७

गजपिष्पलीनिः पाठात्रिबिन्दुगिरधन्ययवानिकानिः। मग्रंथिकानिरितिदधिघृतंविपकंवां
 तेरिकारममंग्रहणीघमेतत्॥३७॥ एतत्तृप्तंशुंथादि विपकंग्रहणीघंनवेत्। शुंठीविश्व। त्रिकं
 ठकंगोहुरकं। मगधपिष्पली। गजपिष्पलीहस्तिपिष्पली। अत्रिश्चित्रकं। ग्रंथिकंपिष्पलीमूलं। पा
 ठाविन्दुगिरधन्ययवानिकाः। प्रमिदा। अनिरुदपलिकानिः। घृतप्रसं। दधिदुग्धुलोवांगेरिकार
 ममममित्यनयाकल्पनयाविपकंग्रहणीहंतीतिग्रहणीघमिति॥ मंघ्रतंकल्याणकंगुडंघृतै॥ ॥ ॥
 पाठाधन्ययवान्यजातिरुषावद्यात्रिमिध्रवैः। मश्रेयस्यमोदकीटारिपुनिः। जम्भाजरा मयुते
 ॥ मयोषैः। मफलत्रिकैः। मवुटिनिम्बकूपत्रकैः। मधैरित्यरुप्रमितैः। मत्तैलकुडवैः। माष्टरुहमुष्टि
 निः॥३८॥ एतेरामजकीरमस्युलयासाधंल्लादं। गुदात्यक्तव्यनिषजावलेहवदयं प्राकृजो जना
 द्रुपते। येकेचिद्ग्रहणीगदाः। मगुरजाः। कामाः। मजोषामयाः। मश्वामश्वयथुस्यसेहरुजः। कल्या

एकान्न जयेत ॥ एतैः पाठादिनि रौघधैः ॥ आमलकीरमस्य च तुलया मादं स ह ॥ जिघत्सा वैद्येन
 गुडलक्ष्मं पक्कव्यं ॥ उज्ज्वलं पंचाशत्पलानि ॥ पाठादीनि प्रमिश्रानि ॥ किं विशिष्टैः पाठादिभिः ॥ मश्रेयस्य
 जमोदकीटरिपुनि ॥ तस्मात्तदा संयुतैश्चाश्रयसी हस्तिपिप्पली ॥ अजमोदः खरका ॥ कीटरिपुर्वि
 दुंगं ॥ तस्मात्तदा पिप्पली नूनं ॥ मयोधेः सकटु त्रिकैः ॥ मन्त्रि फलया महा मन्त्रुटि च कपत्रकै रौघधैः ॥ त्रु
 टिः एला च कवरंगं ॥ पत्रकंडं ॥ एनिरुत प्रमितैः ॥ कर्षप्रमाणैः ॥ द्वितैल ऊडवैः ॥ तिलतैल पलाष्टक
 समै तैः ॥ साष्टत्रिंशत्तामुष्टयः ॥ मुष्टिः पलां अष्टौ च ते त्रिंशत्मुष्टयश्च अष्टत्रिंशत्मुष्टयः ॥ महत्तानिर्वर्त
 तेयानि ॥ पाठादीनि ॥ तानि तथा नैः ॥ आमलकीरमस्य संति निरुपपत्तौ ये रमशाः ॥ तेन काथैः पिव
 र्तेते ॥ मांस रसेनेति यथा ॥ तस्मात्तन्म्वरमकाथयोर्यथा संनवेन पक्कव्यं ॥ कथमवलेह्यतां अवले
 ह्युप्यमिति ॥ अयं च प्राप्नोत नात्त नक्षितममये केचित्तरगाः सगुदजाः ॥ मांशमः ॥ सकामाः ॥ मशोषा

श्री० टी०

८८

मयाः मश्वामश्वयथुश्चोदर रुतश्चाश्वामश्व ॥ श्वयथुश्चोदरश्चामश्वयथुश्चोदराणि
 तिषां रुतः पीडा ॥ महत्तानिर्वर्तते ये ग्रहणी गदाः ॥ कामाश्च ते तथा ॥ तान् सर्वान् कल्याणकोत्तयेदिति
 ॥ मां प्रतं नत्वा त क गुडमाह ॥ ॥ प्रोक्तं न मासद मस्म मरु करणमुक्ताय तत्र च जले वरण प्रमा
 णे ॥ दद्यात् गुडस्य वचुला विपचेदमृनि लेह्ये व्याणि च द्वि पलिकानि विचूर्णितानि ॥ ४० ॥ इतीदृशं करि
 णा च विकान्नोदा पाठाग्रिमादगुदजप्रहली विकारे नं दामयश्च न युष्म पिप्पलि जटात्रिक इनि ले
 हे ॥ शीते पल प्रमित मत्र विधाय च ॥ मेला व रंग दल ऊं तर के म रा णं ॥ ४१ ॥ गुल्मा ग्रिमादगुदजय
 दली विकारे पो दामयश्च यथु रु धिषम ह म एणं शस्त्रः ॥ कफोदर किला म न गं द रा णा मे घाम रु कर गु
 डः ॥ त्रिभि रोगि णं च ॥ ४२ ॥ एषां गुल्मा ग्रिमादादीनां अरु कर गुडः ॥ प्रशस्त्रः ॥ तस्य चेदं पाक विधौ नो ॥ प्रोक्तं
 तस्मात्तन्मस्म मरु करणमुक्ताय अरु कर णं जलातका नो स र म्मुक्ताय ॥ काथं रुचा ॥ केन जे

एतन्मामह। शोणमितमंजः शोणंजः। शकपाथिवादिवातमध्यपदलोपीममामः। तेनातत्रवजः
 लेकायेचरणप्रमाणे। पादप्रमाणे गुडस्य उलाममूनिचद्रव्याणि दंत्पादीनि द्विपलिकानि विचुलि
 तानि चूलीकृतानि दचापुनविपवेत्तादंतीदृष्टकरिकणाचविकानमोरापाठाग्निपिष्पलिजरात्रि
 कदूनि। करिकणादग्निपिष्पली। शेषाणि प्रमिश्रानि। तावद्विपवेत्तयावत्ते होजवति। तस्मिन्नेहेशी
 तेपलप्रमितं पलप्रमाणं चूर्णमत्रलेहेनिधाय निहिष्याकेषां। एतावरंगदलकुंजरकेसरगण। ए
 लावृष्टिः। वरंगेष्वकुदलंपत्रकं। कुंजरकेसरं नागकेसरं। गुल्मादीनामितरेतरदंष्ट्र। तेषां कफो
 दरादीनां वरुमिरो गिलां च। अरुकरगुडोज्ञातकगुडा। एषां सर्वेषां वातश्लेष्मसमुद्भवांश
 स्तइति। ननु च सामान्येनोक्तवात् गुल्मादीनां कस्मादेवंविशेषो वक्ष्यते। इत्थं च। अत्यग्निगु
 णान्नपिष्टवातवातश्लेष्महरचाञ्चनज्ञातकगुडस्य। प्रतीतः। तथा च सरीतः। वातगुल्मह

गी० टी०

८९

रंश्रष्टं प्रहण्य शोनिवर्तने। तीक्ष्णमग्निमं वीर्यं विद्याः प्राकुररुकरं। इति ग्रहणी विक्रिआ समाज्ञा
 ॥ ॥ ग्रहणी विक्रिआनेतरं ययो वैदेशमशीश्चिकित्सितमाह॥ ॥ अशांमिसंतिपवनादमितानि पित्राश
 क्ताश्च विदुमनिजानिकफाजितानि। सर्वेद्रवनिमहजानि च उः मदानि घ्राणहिकर्षमुखगुद्युगुदेषु
 च स्फु॥ ॥ अशांमिसंतिपवनावातादमितानि तल्लानिमंति। नवंति। पित्राशक्ताश्च विदुमनिजानि प्र
 वाजवर्णानि। कफात्मितानि शुक्लानि। सर्वेद्रवनिविदोषजानि महजानि। उष्टशुक्रशोणितमंज
 वानि। उः मदान्यमाश्रानिमंजवंति। तानि च घ्राणहिकर्षमुखगुद्युगुदेषु च स्फु॥ ज्वेषु॥ गुद्येव
 रंगं लिङ्गं वा॥ ॥ इदानीं सर्वे शीमां माह॥ ननु एमाह॥ आध्यानमन्त्रिमदनाजलमाद्यगुल्मप्री
 होदरश्च यथुपां दुगुदग्रयः स्फु॥ मश्वाधकाभगलदादमुखप्रमेकाः सामान्यमेतदितिलक्षणम
 श्मिमां स्यात्॥ ॥ इत्येतत्तथाध्यादिलक्षणं विक्रिआमान्यमाधरणं सर्वेषां अशुमां स्यात्तज

तरं

वेता आधानं न ठरम्या मन्त्रि मदनमिति मन्त्रिगुल्फविटपांतं मदनमवसाहः अनर्ज्यममिमां
घागलेदाहः कंठदहतां मुखप्रमेका मुखे मे नहराणं गुल्मादयः प्रमिक्षाः आध्मादीनामितरेतर
बंदममासति ॥ इदानीं अर्शमां लक्षणं नंतरं विकिसिमानेदमाह ॥ तत्राश्यामुपदिशंति वड
प्रकारमारोग्यमेकमगदैरपरं वशास्त्रैः ॥ क्षारेण वा न्यदनलेन वडुर्थमिच्छमित्यागमे कस्ततिनकि
लमुक्ताद्याः ॥ १४५ ॥ तत्रैवं स्थिते अर्शमां किल वडुः प्रकारमारोग्यमाधनमिति मुक्ता आदौ ये
षां अषधेन वोरत्र उक्तावतादीनां शल्यतंत्रविदां ते तथा ॥ आगमे कस्ततिन ॥ आगमे वैद्य कशा
स्त्रत एव एकस्ततिनः पंडिता इति ॥ इदानीं तस्या रोग्य वडु एवम् अवस्थाने देन साधनेदमाह ॥
स्यादौ षधेरविरजे सुचिरोक्तते उक्ता रेण चरुत जपित्रममुद्रवेषु मूलेषु वातकफजेधनलेन शस्त्रै
स्तथाधिकस्य बलिनश्च मतश्चिकिसा ॥ १४६ ॥ अचिरजे सुक्ता कालजेधनश्च वरुमाणौ रोगधेन

श्री० टी०

८७

किं आस्यातवेता चिरोक्तते सुवक्तृकालजेधु रतजपित्रममुद्रवेषु रतजं वपित्रं चरुत जपित्रे
ताज्या उद्रोयेषां तानि तथा ॥ रतजं रक्तं ते सुवक्तरेण चिकिसा चकारादौ षधैश्च मूलेषु एषु
वातकफजेधु अनलेनाग्निना चिकिसा ॥ मवाधिकस्य च सुमवस्था बलिनः मतः संज्ञा तबल स्याज
सैश्चिकिसा कार्येति ॥ पूर्वमौ षधैः साधनमुक्तमनन्त्याह ॥ मद्रेषजैरचिरजातगुदामयघैः शाम्य
नितक्रयवमकुगुदानयाघैः ॥ कां कायनोक्तवटकै रथसूरण सैः प्राक्प्राणै रिति मतं हि निघ्नराणं
॥ १४७ ॥ मद्रेषजैर्वीर्योक्तै रौषधैः अचिरजातगुदामयघैः ॥ तचिरमचिरं अचिरं ताता अचिरजाता ॥
अचिरजातश्च ते गुदामयश्च ॥ अचिरजातगुदामया ॥ तान् घृती त्पचिरजातगुदामयघानितैः क
तरैः ॥ तक्रयवमकुगुदानयाघैः ॥ तक्रं च यवमक्तवश्च गुदेन मद्र अजया वनतक्रयवमकुगुना
डाजया म्ना आद्या मेषां कां कायनादीनां तानि तथा ते ॥ कां कायनोक्तवटकैः ॥ कां कायनोनामाज

पि॥ तेनोक्तायेवट- यमरणाद्यैः प्राणादेश्वटकेर्वक्ष्यमाणैः॥ प्राकप्रथमं प्रयुक्तैः॥ शा
 म्यंति। सम्यगुपशमं य। तानि घट्टराणां सदैव्यानामिति मतं। पुनरप्यपराणां प्रथम्याह॥ ॥ तत्र
 एवामगधजादिनिरवितेन वृत्तीरुतैः कफक्षता नगुदामयाः स्फ॥ जज्ञातकैरयतिलैरमितैः प्र
 युक्तैः प्राकजो जनादिति न संतिरुतैरुपायैः॥ १४८॥ तत्रैवामयितेन मगधजानिः पिष्यत्यादिग
 णैकैश्च वृत्तीरुतैः॥ अत्रितेन संयुक्तैः कफक्षताः श्लेष्मजा गुदामयाश्च शोविकारा नम्यनजवेयु
 । जज्ञातकैश्च प्रयुक्तैः प्रयोजितैः स्वविधनेनाश्रयवातिलैः अमितैः रुतैः॥ प्राकजो जनात् प्रयुक्तै
 रिति पूर्वोक्तैरुपायैः रुतैर्न संति नजवेति। अशोविकारा इति॥ कं कायनोक्तवटकैः साम्यंतीत्फक्तं
 कायनोक्तं वटकमाह॥ ॥ पथ्यादलस्यगुणः पलपंचकं स्यादेकं पलं चामरिचादपि जीरकाश्चात्र
 स्मातदुद्रवजराचविकाग्रिशुंघ्राः रुक्मादिपंचकमिदं पलतः प्रहृदं॥ १४९॥ एतैरुक्तरपलाष्टकसंयु

त्री० टी०

८१

नै ^{स्या} ~~नै~~ त्रकंदस्वरुकरपलात्तद्विगुणः प्रकल्प्यः॥ स्यात्तयावश्चककुडवार्द्धमतः समस्ता तापोत्पागुले विगु
 णतो वटकीरुतः॥ १५०॥ कं कायनेन मुनिना वटकाः किलायनुक्तः प्रज्ञाहितमेन गुदामयघ्नः
 रारात्रिशम्पतनैरपि येन मिदं ^{स्या} तनेन वटकेन गुदामयान्ते॥ १५१॥ पथ्यादलस्यगुणः पल
 पंचकं स्यादिति॥ पथ्यादरीतकी तस्यागुणैः दलस्यपलपंचकं स्याद्भवेत्। एकं पलं मरिचादपि जी
 रकाश्चामरिचादेकं पलं। जीरकाश्चैकं पलं। तस्मात्तदुद्रवजराचविकाग्रिशुंघ्राः॥ १५२॥ रुक्मादिपंचकं पल
 तः पलादारस्यउत्रगेत्तरं प्रहृदमेतदुक्तं नवति। रुक्मापिष्यली तस्या एकं पलं। तदुद्रवजरा। तत्रशहे
 ननमायाः परामर्जः। तेन पिष्यली मूलस्यैव पलं चविका वया तस्याः त्रीणि पलानि। अग्निश्चित्रकस्तस्य
 चचारि पलानि। शुंघ्राः पंचपलानि। एतैः अरुकरपलाष्टकसंयुतैः स्यात्। एतैः पूर्वोक्तैर्द्रव्यैः अरुक्क
 रं जज्ञातकं। तस्य पलाष्टकं। अशेषजानितैः संयुतैः संयुक्तैः स्यात्। जवेत्। कंदस्वरुकरपलात्तद्वि

गुणः प्रकल्पः॥ नत्तातकात् द्विगुणः स्मरणा॥ षोडशपत्नानि प्रकल्पः॥ कल्पनीयपात्रं श्रककुडवाहं
 स्यात्तजवेत्तायावश्चकोयवहारः॥ तस्य कुडवाहं वेपले॥ अतः अस्मात् सर्वोकात्तममस्मात्तयोन्मयो
 जनीयो गुडो द्विगुणितो द्विगुणीकृतः॥ एष वस्ति पत्नानि नवंति॥ अवटको वटकः॥ क्रियते स्म इति वटकी
 कृतः॥ कांकायने नमुनिता वटककिलायमुक्तः॥ किलैव श्रूयते॥ कांकायनो नाम मुनिमुहुः॥ तेनायं व
 टकः प्रोक्तो जायते॥ प्रजाहिततमेन गुडामयघ्नः॥ गुडामयोऽशो विकारस्तं हंतीति गुडामयघ्नः॥ ये गुडाम
 पाः स्यादग्निराश्वपत्ननैर्न मिश्रः॥ न सिद्धिगताः॥ ते सर्वे अनेन वटकेन गुडामया मिश्रं तीत्येव मुक्तमि
 ति॥ पूर्वमुक्तमथ स्मरणाद्यैः शास्यं तीत्यथ स्मरणमोदकनाह॥ ॥ जागाः षोडश वृद्धरासहितात्कंदा
 त्कंदातककशादष्टौ चित्रकमूलतश्चतुलिताः स्फुमालमूलीयुतातालीसत्रिफला विडंगमगध
 विश्वोपकुल्याजराजलातेश्च चतुःपलैर्द्विपलिकैरेलावरंगोषणैः॥ ५२२॥ त्रिः सकलैर्गुडद्विगुणितैः

श्री० टी०

९२

कुर्याद्विषकमोदकान्तैर्नुक्तेष्वृणां नमंति गुडजान् श्रीदण्डामया॥ नोगुल्मग्रणीगदोदररुजः॥ को
 हनश्चलानि वृद्धामश्लीपदशोफविप्रविश्रुतं श्वर्बुदादीनि वा॥ ५२३॥ जागाः षोडश वृद्धरासहितात्कंदा
 त्कंदातककशादिति॥ कंदातस्मरणत्ककशात्कंदातषोडशजागाः स्फुमवेयुः॥ वृद्धरासः चारकासूनस
 रिताकंदात्रये वृद्धरासकस्य जागाः यमकंदराति॥ अष्टौ चित्रकमूलतश्चतुलिताः स्फु॥ तालमूलीयु
 तादिति॥ चित्रकमूलतश्चित्रकमूलादष्टौ जागाः स्फु॥ ताली सत्रिफला विडंगमगध विश्वोपकुल्याजरा
 जलातेश्च त्रि॥ तालीमादीनामित्ररेतरं दं दममासः॥ ताली संताली सपत्रं॥ त्रिफला हरीतकी आमलक
 विजीतकानि विडंगं रुमिश्रुमगधपिष्यली विश्वं शुंठी॥ उपकुल्याजरा पिष्यली पूने॥ जलातं जला
 तकांतीति॥ त्रिः प्रत्येकं चतुःपलैर्द्विपलिकैरेलावरंगोषणैरिति॥ एलावृष्टिः चरंगं वृकाउषणं म
 रिचं॥ एलिरेलादिनि॥ प्रत्येकं द्विपलिकैरित्येति॥ सकलैः समकैः कंदादिनि॥ गुडद्विगुणितैरिति गुडो द्विगु

लितोयेषां कंदादीनां तानि तैरेतदुक्तं नवति। सर्वेषां द्विगुणो गुडा। निषकू वैद्यो मोदका न कुर्यात्। ये
 मोदकैर्न हि तैर्नृणां पुरुषाणां गुदजादयो न नवंति॥ ६॥ प्रागुक्तं प्राणदैः शाम्यंतीति॥ प्राणैर्मोदका
 नाह॥ ॥ तालीमहलनोषणाः सचविकास्तुत्यादिनागानवेत्तु रूपा मूलममविता विपलिकाशुंठीच
 तुर्जतिकं। स्यान्मुष्टिप्रमितं गुडविगुणितैरेनिः। ततामोदकाः कामश्चासगदाभिमांघुगुडजलीहप्र
 मेहापदाः॥ १५॥ तालीमहलनोषणाः सचविकास्तुत्या इति। तालीमंतालीमपत्रं हलनश्चित्रक।
 शोषणानि मरिचानि। सचविकाः चविकयुक्तास्तुत्याः प्रत्येकं पलिकाः। दिनागानवेत्तु रूपा मूलम
 मविता। रूपा पिप्पली मूलममविता मूलेन सहिता दिनागानवेदेतदुक्तं नवति। पिप्पली पिप्पली
 मूलयोर्द्वेपले। विपलिकाशुंठी। विपलप्रमाणा। चतुर्जतिकमेतापत्रवकनागकेसराणि। स्या
 न्नवेत्ता मुष्टिप्रमितं पलप्रमाणं। गुडद्विगुणितैरेनिः। पूर्वैः। सर्वैर्गुडो द्विगुणितो येषां तानित

श्री० टी०

५३

धातैः रुता संस्कृता मोदकाः कामादीनपद्यंतीति॥ इति अर्शश्चिकित्सा समाप्ता॥ ॥ अर्शश्चिकि
 त्सांतरं यथोद्देशं जगंदरचिकित्सितमाह॥ ॥ वानेन पित्रेन कफेन सर्वैः कृतेन वस्य जुदमात्रि
 रुष्टाः जगंदराख्याः पिटिकाः प्रपकावकुब्रणाः कष्टतमाः प्रदिष्टाः॥ १५॥ जगंदराख्याः पिटिका जवेयु
 ॥ वानपित्रकफैः प्रत्येकं। सर्वैर्निजिरपि। रुतेन च व्रणेन। गुदमन्त्रिष्टा गुदाय्यासे अंगुले घंगु
 ले वा यराच प्रपकावकुब्रणश्च नवंति। तदा कष्टतमा अतिशयेन कष्टाः प्रदिष्टा उपदिष्टाः इति
 अनिन्नाः पिटिकाः। निन्ना जगंदरा। तथा च मुश्रुतः॥ अनिन्ना पिटिका लेया निन्नाश्चापि जगंदरा
 ॥ घोराः माधयि तुंडुग्वाः सवर्णवज्रगंदराः। ते घमाध्वस्त्रिदो घोः रुतजश्च विशेषत इति॥ ॥
 सोप्रतं वातपित्रकफसंनिपातततनिमित्तजगंदराख्या पिडकीका। तस्याः यथा संख्येन शतं
 पो न कादिप्रकारमाह॥ ॥ तस्याः प्रकारा शतपो न कोष्टी वापरिश्चा विहृततः कमेणां शं वृकि

को न्यागगतानिषप्रिन्तयाचिकिस्मानयथैतिपाकं॥५॥तस्माःनगंदरपिडकायाःशतपोनकाद
 यःप्रकारानेदाःक्रमेणयथासंख्येननवंति।एतदुक्तंनवति।गतेनशतपोनकः॥शतपोनकश्च
 लिकयथावहुडिप्रवद्वलिका।तथासोऽपिबहुडिप्रवलेनवतिप्रिन्तेनउद्ग्रीवस्त्रदाहतिः॥
 प्रणपरिष्ठावी॥अजसंपिठिलमावी॥शंभुकिंकावत्रिमुदेषजः॥उन्मागीरुतजनिमित्रः॥एवम
 नेकप्रकारमापिडिकाप्रिन्तैद्यैन्मथामापिडिकाचिकिस्मायथानपाकमेतिगठति॥इहा
 नीतस्याश्चिकिसितमाह॥॥इताजलौकोनिरमृद्विशुद्धिःशकपाकतःस्यादविरोजतायाः॥पक्षा
 वसम्पुत्रवणवश्चिकिसेत्त्रिकिजकमामतिरुद्धमाध्मं॥५॥अविरोजतायाम्लोकाकालजा
 तायाःपिडिकायाःपाकतःशकसर्वजलौकोनिरमृद्विशुद्धिःरक्तशुद्धिर्हिताम्याताचिकिसकोवे
 द्यसम्पुत्रकावणवश्चिकिसेत्त्रिकिजसांशोधनरोपणारिकोक्रियांकुयति।तामेतान

त्री०री०

६४

गंदरपिडकामतिरुद्धमाध्ममनिशयेनउत्तरवमाध्ममरुताप्रयत्नेनचिकिसेत्।चरितमिति।पक्षा
 एवश्चिकिसेद्विस्फुक्तंअतःपक्षायाश्चिकिसितमाह॥शुक्राशयंयदिगतिर्नगतागुदंवास्यासेवनीमथ
 नवेत्प्रचुरवणवाशश्चेद्विदार्थविधिवद्वणवद्विषकतांकारेणवाहलनतप्रशिलाकयावा॥५॥
 शुक्राशयंगुदंवाअथसेवनीयदिगतागतिर्ननवंति।शुक्राशयोबन्निहारस्याध्मंघुलेदकि
 णेपाश्चैवन्निहारस्याध्मं॥मूत्रमोतःपथात्शुक्रंउरुषम्यप्रवर्तते।एतदुक्तंनवति।
 शुक्राशयेगुदमेविमोयदिनजिन्नानवंति।प्रचुरवणवहुडिप्रवलेननवंति।तदाशस्त्र
 मंडलाद्यादिनिर्विदार्थंउदंरुवाविधिवत्नगंदरोक्तेनविधिनावणवत्त्रणविधनेनमामा
 म्यविशेषोक्तेनप्रिषकंवेद्यम्लाकारेणवा।हलनोऽग्निमेनतमायाशिलाकांतयावदग्धुचिकिसे
 त्।अग्निहारयोर्विषयविजाग।नडादुर्वलनीरूपांयागतीरक्तपित्रजा।वासाहरेणमांसापच

यप्राणमवादिमं युक्तानां वातश्लेष्मजो वाततनेन चिकित्सेरिति ॥ ७ ॥ इति नगंदरवि किमाममा
 ज्ञा ॥ ॥ नगंदरवि किमामनंतरं यथोद्देशं श्रुय युचि किमामाह ॥ गुडाईकं वाथ मदा रुविश्वं मना
 गं वाथ किरातति कं ॥ योगत्रयं शोफहरं प्रदिष्टमिदं ॥ १ ॥ अथ शोफहरं प्रदिष्टमिदं ॥ १ ॥ एतत्तु गुडाईका
 दियोगत्रयं शोफहरं प्रदिष्टमुद्दिष्टं ॥ गुडचुल्लमाईकं प्रथमो योगः ॥ अथ मदा रुविश्वं ॥ दारुदेवदारु
 ॥ विश्वं शुंठी ॥ देवदारु शुंठी ममं द्वितीयो योगः ॥ अथ वा किरातति कं मना गं ॥ किरातति कं शुंठी ममं
 तृतीयो योगः ॥ गुडाईकं नरुणेन देवदारु शुंठी ॥ किरात शुंठी वा ॥ एतत्तु द्वयं काथं कल्कविधिनान
 राणं प्राणिनां शोफवतां शोफयुक्तानां इत्येतत्तु योगत्रयं ॥ शोफहरं प्रदिष्टमुद्दिष्टमिति ॥ ॥ २ ॥
 दाती नृणां चूर्णमाह ॥ ॥ नृणां त्रिविधं नजीरकं कंटकारी पाठा निशाकरिका मगधज
 यानां चूर्णं कवोमं नलि लैरवलो अपीतं नातः परं श्रुय युगे गहरं नराणां ॥ १ ॥ नृणां दीनां चूर्णं क

श्री० री०

१५

॥ कवोममलिलैः पीतं नराणां नातः परं श्रुय युगे गहरं मन्त्रि ॥ नृणां दीनां मितरे तरुं दममा
 न ॥ नृणां पिप्पली ॥ अग्निश्चित्रकः ॥ विश्वं शुंठी ॥ घनं मुन्ना ॥ निशा हरिद्रा ॥ करिका हन्नि पिप्पली ॥ मगध
 जरा पिप्पली मूलं ॥ जीरकं कंटकारी पाठा ॥ प्रमिष्टा ॥ एषां समानं चूर्णं कवोममलिलैरुमोः दकै
 रवलो अलो उतं नृणां पीतं नराणां परमस्मात्परमुक्तं श्रुय युगे गहरं नराणां मन्त्रि ॥ अतः प
 रं चरको कं कं महीतकी माह ॥ ॥ कथं न पलशतं युताष्टविंशं गुडचुल्लयावमहाजया शते
 ना गुडवदिति पचेत् द्विपंचमूल्याः मृतं मवतार्यततः सुशीतलेवा ॥ त्रिकटुत्रुटिदलवचां च
 चूर्णं मुरनि निक्षययवाग्रं च किंचित् ॥ मृदुमधु उवदयेन माई श्रुय युगे गहरं श्रुय कोदितोऽवले
 हः ॥ १ ॥ कथं न पलशतं किं विंशं ॥ युताष्टविंशं ॥ युताष्टविंशं यस्मिन् ततः युताष्टविंशं ॥ कं स
 यं इत्यर्थः ॥ कथं ॥ द्विपंचमूल्याः ॥ द्विपंचमूलं दशमूलं ॥ तस्याः पलशतं उदकशोणे विपाच्य च उ

जगि वशे प्रकं मो जवंति। तत् गुड उलया गुड पल शतेन न यश तेन हरीतकी पल शतेन च।
 मरु पचेत्। काथं गुडं वहिति गुड पाकं पचेदित्यनेन लेह पाक आक्षिप्रः॥ मृतपक्ष्म मवतार्य ततोऽनंत
 रं सुशीतले च अतिशयेन शीते त्रिकटु त्रिदल च चंचुर्लं। त्रिकटु शुंठी मरिच पिष्यत्यः॥ त्रिदलः प
 ला दले पत्रे। चक्र प्रसिद्धः॥ एषां चूर्णं पलं सुरजि मुग्धे निक्षिप्य दद्यात्वा प्रजं यवकारं च किंचि
 त्किंचित्। शीतं नार्ध पलं। जैकटा चो यौग चरकेश्वयथु चिकित्सायां व्याख्याता मृदु मधुकुड वक्ष्ये
 न माहं। मृदु च तन्मधु मृदु मधु॥ मृदु शस्य सौकुमार्य वा चिचात् अमां प्रवा विवा इतद्रूपय
 स्य माहिकस्य ग्रहणं॥ ॥ तस्य कुडवक्ष्यं षोडश पलानि। तेन माहं मरु। श्वयथु रः श्वयथुं हरंति
 चरको को। वले इति॥ ता। इति श्वयथु चिकित्सा समाप्ता॥ ॥ ॥ ॥ श्वयथु चिकित्सा नत
 रं यथोद्देशं मुदर निक्षिप्त मारु॥ ॥ रोहीतक चक्र त्रिफला प्रवंती दंती कषायः सकटु त्रिकश्चास

त्रि० टी०

१५

यावत् शकः सकलो दरघ्नः मृदु पिष्यली वा सकलो दरघ्नी॥ १६॥ रोहीतकादिकषायः सकले
 रोहीतक चक्र त्रिफला प्रवंती च दंती च ताम्रथा॥ रोहीतक चक्र त्रिफला प्रवंती दंती च ताम्रथा
 यः रोहीतको दाडिम पुष्पकः॥ तस्य चक्र वल्कलं रोहीतक चक्र त्रिफला रवेत्ता। प्रवंती चो रितप
 त्रा दंती घुण प्रिया॥ एषां काथः सकटु त्रिकश्चिकटुक सहितः॥ स यावत् शकः स यवकारः॥ एतदुक्तं न
 वति। त्रिकटुक यवकारः चरक प्रियुतः॥ काथः सकलो दरघ्नः॥ सकलान्मुदराणि दंतीति सकलो द
 रघ्नः॥ मृदु पिष्यली वा मृदु रीहोरजा विता पिष्यली वा दद्यात् स रं यावत् पीता सकलो दरघ्नी॥ तथा च
 सुकृतः॥ मृदु रीहोरजा विता नां वा पिष्यली नां मरु स्रं काले नेति॥ इहानी चरको कं नारायण चूर्णमा
 ह॥ ॥ दौक्ता रौल वण निपंच द्रुषा क्षत्या जगं क्ष मदी व्योषा जन्मु पकुं चिका तमिति तः के कु
 प्टकुश प्रयः॥ उग्रान्ध्रिक कारवी मिश्रियुतं योज्यं फलानां त्रयं पूलं पुष्करजं यवाम्बु पित्रवे देता

निरुत्पान्यथा॥६॥ इति शाले विगुणे च दंतिना त्रिमं गुणस्या घचति क्रका नवेत्। चतुर्गुणं च स
 मुदा हतं जनेरि दंतिना रायण मौषधं बुधैः॥७॥ उल्लोद केन यवकोल कुल च तोयैः क्रेण मद्य
 दधि मसुसुरा मवैवी नायणं प्रपिबतः सकलो दराणि नश्यंति विस्सुमि वदेत्यगण विषं तः॥
 ॥८॥ ता रायणं चूर्णं प्रपिबतः सकलो दराणि नश्यंति विस्सुमि वदेत्यगण विषं तोयैः क्रेण मद्य
 एनश्यंति। दौ सारौ यवहार म्बुजिका सारौ। लवण निपंच मैध वविउ सौ वचन मा मुद्रां शुल
 वणानि। दुषा धन्या जगं धमटी व्योषा जप्त्वा पुकं चिका तमिजितः॥ अजगं धवो वरका। व्योषं
 त्रिकटुकं अजाती तीरकं। उपकुं चिका तमिजितं रकं। तमिजितं विडंगं। दुषा धन्य मटी कंकुष्ट
 कुश प्रयश्च प्रसिद्धः॥ एवं उग्राग्रं चिककार बीमि शियुते इति। उग्रा वचा यं चिकं पिष्यपली मूलं।
 कारवी अज मोदा। मिशिः शततुष्या। योज्यं फलानां त्रयं त्रिफला। मूलं पुष्करजं यवान्यपि न वे

श्री० टी०

७७

देतानि रुत्पान्यथा मूलं पुष्करजं। पुष्कर मूलं। यवानि प्रसिद्धा एतानि सर्वाणि पिबुत्पानि रुत्पानि
 नागानि। इति शाले विगुणे। इति शाले विगुणे। इति शाले विगुणे। इति शाले विगुणे। इति शाले विगुणे। इति शाले विगुणे।
 वंती। त्रिमं गुणस्या न जवेत्। मूलनागात्। यवति क्रका नवेत्। चतुर्गुणं मूलनागात्। चूर्णं मुदा हतं ज
 नेरि दंतिना रायण मौषधं बुधैः॥ पंडितैः इदं ना रायणं चूर्णं उदाहृतं कथितं। उल्लोद का हिनिः प्रपिब
 तः सकलो दराणि नश्यंति। यद्यपि मा मा न्येन मं के पो क्तं। तथापि रोग विरोधे एण विशिष्टै इत्यै इष्ट
 व्यं तथा वचरका नायी। तक्रे एण हरिनिः प्रेयो शुल्भि निबेदरां बुना। आनदवा ते सुरया वात रोगे प्र
 मत्रया दधि मं देन विट मं गे दाडि मं बुजि रशी मि। परिकर्तै उवृत्त सै रुक्मं नो निरुती सको। जगंद
 रेणो दु रोगे कामेश्वा मे गल ग्रहो दंष्ट्रा विषे मूल विषे मगरे रुत्रि मे विषे॥ यथा हं म्निग्ध को हे न पेय
 मेतद्विरेचन मिति। एतच्चूर्णं विरेचनीय मुदर प्रैष्टैः। म्निग्धेन या तव्यमिति॥ ॥ इदानीं वरको कं

पटोलाद्यं चूर्णमाह ॥ पटोलेन त्रिफलादलहि पाविडं गबीजममषद्वमेकत ॥ मनीलिनीबी
 जपिचुत्रयं त्रिवृतपलं चकंपिचपलार्धं योजितं ॥ २२३ ॥ गवंबुपीतं सकलोदरापहं पलोन्मि तं शो
 फहरं च कीर्तितं ॥ सकामलं पांडुगं हं रं लीमकं हं रं त्यटोलादिनिषग्रिरुच्यते ॥ २२४ ॥ निषग्रिः पटो
 लादिचूर्णमुच्यते ॥ पटोलमूलत्रिफलादलहि पाविडं गबीजं ॥ पटोलादीनां समाहारं द्वंद्वं ॥ त्रिफला
 यादलं त्रिफलादलं ॥ ममषद्वं ॥ समानिकर्षत्रमाणा निषडेव यस्मिन् तस्य ममषद्वं ॥ एकशः ममषं
 ॥ मनीलिनीबीजपिचुत्रयं ॥ मनीलिनी फलं जनिका शारदा तस्याः बीजा निते वां पिचुत्रयं ॥ कर्षत्र
 यं ॥ महेतेन दृष्टं पलं चकंपिचपलार्धं योजितं ॥ कंपितं रोचनिका तस्याः पलार्धं न योजितं ॥ स
 मं चूर्णं च गवंबुपीतं गोमूत्रपीतं पलप्रमाणं सकलोदरापहं प्रकीर्तितं ॥ शोफहरं च ॥ स
 कामलं कामलया मध्वर्तते पांडुरोगं हं रं लीमकं च हं रं ॥ पटोलादिनिषग्रिरुच्यते ॥ एतच्चूर्णं च

श्री० टी०

२८

विरेचनं म्निग्धेन पेया पीतौषधश्च यदिसूत्रं विरिक्तो न वति तदा जंगलमांसैः उदनमृदुनो
 जयेत् ॥ ततः सम्यग्विरिक्तोऽतिरिक्तो वा ॥ तदा मंडुपेयाश्च पीतमेवेत् ॥ अनंतरं हीरं त्रिकटुकसूते पि
 वेत् ॥ मृदोदंतेनैव नो जयेत् ॥ षडहं ॥ ममषेदिवसे पुनश्चूर्णं पिबेत् ॥ एवमनेन क्रमेण वारं
 वारं पिबेत् ॥ आरोग्यं यावत् ॥ तथा च वरकमुनिः ॥ पटोलमूलं रजनी विडं गं त्रिफलां च वं ॥ कंपिल
 कं नीलिनीं च त्रिवृतं चेति चूर्णयेत् ॥ षडघोन कार्षिकानं त्याज्यं द्वित्रिचतुर्गुणं नूतनं च चूर्णं न
 तोमुष्टिगं वा मूत्रेण प्राययेत् ॥ विरिक्तं जंगलमं रं उदनमृदुनो जयेत् ॥ मंडुपेयाश्च पीया वा स
 व्योषं षडहं पेया ॥ मृतं पिबेत् तस्य चूर्णं पिबेद् देवपुनः पुनः ॥ हं ति सवेदि रा एते तत् चूर्णं जितो दका
 न्यपि ॥ कामलं पांडुरोगं च श्वयं च ॥ कर्षति ॥ इति ॥ अधुना च रकोक्तं कंकुषाद्यं चूर्णमाह ॥
 कंकुषं धवफलं मनीलिनीभिः कृत्वा च रुचकतिक्तं करोहिणीभिः मन्त्रायमाणं हउषायव

हरदेव

२३९

तिककानिश्चुं त्रिचुतमिदं कलोदरघं॥६॥ इरं कं ऊष्टा घं चूं म कलोदरघं कं ऊष्टा
 हीनामितरेन रं दं॥ कचकं मौदचलं॥ शेषाणि त्रिभिर्वा नि य घं पत्रपा ना र्थं न किंचित् द्रव्यमुद्दि
 ष्टं॥ मं हे पाधिना ग्रंथ कत्री तथा पिराडि मां न मि फल काय मां मर सगो म्रत्र सुखां बु निः पातयं॥
 गुल्मप्री हो दरादिषु तया चरकः॥ इउषां कां चन ही रं त्रि फलां क दुरो हि ली॥ नीलिनी त्राय माणां
 च मातलां इरं तां वचां॥ मैधवं काल न वणं पिप्पली चा व चूं सी ये ता दा डिम त्रि फला मां मर स म्रत्र सु
 खोदकैः॥ पेयोऽयं सर्व गुल्मेषु प्री क्रि स र्वा दे रे पु रा श्वित्र कुष्टे घ्न न र के म दान विष मा त्रि शु शो फा
 शः पांडुरो गे शु का म ला यां दू ली म को वा त पि त्त क फा श्चा पि वि रे का सं प्र सा ध ये दिति॥ ॥ ततोऽनेन
 रं दं रो ही त क च त मा ह॥ रो ही त क च कु तु ल या म मे तं हि स गु णं म्पा द रा ड कं उ॥ पचे द पां द्रो ए च उ
 ष्ये न द्रो णा व शे षे ण घृ ता ट कं उ॥ १७॥ म्पा त्यं च को ला म ल पं च के न रो ही त क च क म म ना गि के ना मि

श्री० टी०

६६

वं उरो ही त क म पि रे त त्प्री हो द र घं य न द्रा म य घं॥७॥ रो ही त क च कु तु ल या म मे त मिति॥ रो ही त क
 च क रो ही त क च क त म्पा म्पु ला प ल श तां त था या म मे तं॥ किं त त् व द रा ड कं किं वि शिष्टं॥ हि स गु णं
 हि गु णं॥ त द ध्या विं श त् श त प ल यु तं म्र पां द्रो ए च उ ष्ये न प चे त् द्रो णा व शे षे ण घृ ता ट कं उ॥ द्रो
 णा व शे षे ण क्वा ये न घृ ता ट क म श विं शं श तं प चे त् म्पा त्यं च को ला म ल पं च के ना पं च को ल प ज पं च के
 न म र रो ही त क च क म म ना गि के ना रो ही त क च क म म ना गाय स्मि न् त द्रो ही त क च क म म ना गि
 कं॥ ए त उ क्तं ज व ति॥ पं च को ल म्प पं च प ला नि रो ही त क म पि॥ ते न म्पा त् ज वे त् प्री हो द र म र्प दं
 ती ति श्री हो द र घा य न द्रा म यो य त् उ द रं॥ तं दं ती ति यु त्त द्रा म य घं॥ इ द म पर मु द रा दि त्र त्प नी कं घृ
 त मा ह॥ ॥ हि पं च मू ली ज ल म म्पु सि दं स पं च को ले व म या व म्प कं॥ म र्वा दि र घं घृ त मे त उ क्तं उ
 न मि गु ल्म त्र ह णी ग द घं॥ १२॥ हि पं च मू ली द श मू ली॥ त म्पा ज लं क था म म्पु ग द्वा॥ हि पं च मू ली क

200

तिस्रं ग्रंथिकं। स्रं ग्रंथिकं दत्तं तत्र अग्रिकं च मग्रं थिकाग्रिकं च मही वैरुषाव अजगं धवपापैठाव
अजयाव ममितजीरक पुष्कराकं च मग्रं थिकाग्रिकं मही वैरुषाव अजगं धवपापैठाव ममितजीरक
पुष्कराकं। ममाहरोदं वः। मरुमितजीरकेण वर्तत इति ममितजीरकं। ममितजीरकं च तत्तु
धवो बडका। शेषाणि प्रसिद्धानि। स्रं ग्रंथिकं। मधुमं मधुनीयकं। प्रवोक्तं प्रव्यकं दंबकै। इत्येति
स्वरमः॥ तेन फलं नावितं। उत्तोदकादिपरिपीतं। आदिग्रहणेन तक्रकांजिकममुमद्यदाडिमांबु
प्रवृत्तीनिवृत्तं। तथा वहारीतः॥ विवेक्यद्यमसुखोरकेनेत्यादि॥ तैः परिपीतश्लानिनिहंति॥ यु
न्यमुदतग्रहणी गदांश्च हंतीति॥ ॥ ततोऽनंतरमेजिरेव द्वयैः साधितं घृतमाह॥ ॥ इत्यादिनि

۲۰۶

चतुर्भागो वेणुकायेन प्रप्लवते त्रयवृत्तस्य वैद्यः ॥ कं पित्तकं स्यात्प्रमृतिप्रमाणं ॥ कं पित्तकं रो
चनिकं ॥ स्याद्भवेत्प्रमृतिप्रमाणं ॥ द्विपलप्रमाणं ॥ मतीलिनी बीजपलद्वयं तु नीलिनी श्रृंजनि
का शारदा तस्याः बीजानितेषां पलद्वयं ॥ चतुःपलं शुक्रपयसश्च दद्यात् ॥ शुक्रमेकं दुग्धं पयः क्षीरं
तस्य चतुःपलमेतत् ॥ कल्कं दद्यात् त्रयवृत्तस्य प्रप्लवत्त्रिंशत्पलानि पचेत् ॥ वैद्यः ॥ एतत्त्रिंशद्वृत्तं
विरेकात् विरेकेण गुल्मान् पश्यन्तीति ॥ ॥ मां प्रतं महा बिंदु घृतमाह ॥ ॥ दृष्ट्यं शुक्रपयसः
पलं च कं पित्तकं स्यात्पिपलं तृतीयं ॥ चतुःपलं समलकीरसस्य शाण्डिमत्यत्र वणस्पदैव ॥ १७८
प्रप्लवत्प्रमृतिर्द्विषो विषकं जले मदा बिंदु घृतं प्रसिद्धं निरुति गुल्मं जठराणि वै वल्ली हानमप्या
शुविरेकयोगात् ॥ १७९ ॥ महा बिंदु घृतं गुल्मादीनि रंति ॥ एनिसू रतादिभिः ॥ प्रप्लवत्प्रमृतिर्द्विषो उशषं प
लानि द्विषो घृतस्य विषकं साधितं ॥ दृष्ट्यं ॥ दृष्ट्यं ॥ पलं ग्राह्यं ॥ शुक्रपयसः सेकं दुग्धं रस्य प

तं। कं पि च कं यरो व नि का या सृती यं पलां व चारि पला नि आ प्र ल की र स म्प म्बर स म्पा शा ण र्म
 न्य त्र व ण स्य वै वा ज व णं प्र ध न क ल्प न या मे ध वं त स्य शा ण र्म वि मा ष कं आ स्या ए निः क ळ्की कृतैः प्र
 म्पा र्कं ह वि र्घो वि प कं क स्मि न्। ज ले म लि जे हृत व तु गु ण। म हा वि ण्ड हृतं प्र सि दं प्र स्या तं। नि हं ति
 गु ल्मं ज व रा णि उ द रा णि शी टा नं व वि रे क यो गा ता आ शु शी घ्र मि ति॥ इ ति गु ल्म वि कि सा म्मा प्रा
 ॥ गु ल्म वि कि सा नं त रं य थो दे शं वि द्र धि वि कि सा मा ह॥ ॥ का सी म मै ध व शि ला ज उ र्दि गु वृ
 ली मि श्री कृतो व रु ण व ल्क ल जः क षा यः॥ अ न्यं त रो णि त म प क म ति प्र मा णं नृ णा म यं ज य ति वि द्र
 धि मु य शो फं ॥ १००॥ अ यं क षा यो वि द्र धि ज य ति। का सी म मै ध व शि ला ज उ र्दि गु वृ ली मि श्री कृतः॥ का सी
 तं च मै ध वं व शि ला ज उ र्दि गु वृ ता नि त था। तेषां वृ ली न मि श्री त तो अ ति मि श्री कोऽसौ व रु ण व ल्क
 ॥ क षा यः। व रु ण स्य व ल्क लं व रु ण व ल्क लं। व रु ण व ल्क ला क्रा तो व रु ण व ल्क ल जः॥ ए त दु क्तं

श्री ० टी ०

१०२

व निः क ळ्की कृतैः प्र म्पा र्कं ह वि र्घो वि प कं क स्मि न्। ज ले म लि जे हृत व तु गु ण। म हा वि ण्ड हृतं प्र सि दं प्र स्या तं। नि हं ति
 गु ल्मं ज व रा णि उ द रा णि शी टा नं व वि रे क यो गा ता आ शु शी घ्र मि ति॥ इ ति गु ल्म वि कि सा म्मा प्रा
 ॥ गु ल्म वि कि सा नं त रं य थो दे शं वि द्र धि वि कि सा मा ह॥ ॥ का सी म मै ध व शि ला ज उ र्दि गु वृ
 ली मि श्री कृतो व रु ण व ल्क ल जः क षा यः॥ अ न्यं त रो णि त म प क म ति प्र मा णं नृ णा म यं ज य ति वि द्र
 धि मु य शो फं ॥ १००॥ अ यं क षा यो वि द्र धि ज य ति। का सी म मै ध व शि ला ज उ र्दि गु वृ ली मि श्री कृतः॥ का सी
 तं च मै ध वं व शि ला ज उ र्दि गु वृ ता नि त था। तेषां वृ ली न मि श्री त तो अ ति मि श्री कोऽसौ व रु ण व ल्क
 ॥ क षा यः। व रु ण स्य व ल्क लं व रु ण व ल्क लं। व रु ण व ल्क ला क्रा तो व रु ण व ल्क ल जः॥ ए त दु क्तं

203

त्रिकान्त्रिफलावृत्तं वक्ष्यमाणं शाला क्येयवमुद्रनोत्तनं वप्रशस्यत इति ॥ ७॥ यां प्रतंतुं बीतैलमा
ह ॥ ७॥ उंबीरमेनकदुकेनचतुर्गुणेनकल्कीरुतैर्मगधजादिगणेषधैःश्रुतैर्मृत्तंदरतिदेहिषुगं
उमालामृत्कल्पाणामपिगलेगलगंडरोगं ॥ ८॥ तैलंमृत्तंदेहिषुगलगंडमालंगलेगलगंडरोगं
हरति ॥ मृत्तंपकाकैः ॥ मगधदिगणेषधैः ॥ पिप्पल्यादिगणेषधैः ॥ कल्कीरुतैः ॥ उंबीरमेनकदुके
नाकदुउंबीरमेनश्वरमेनातैलाश्चतुर्गुणेनाप्रधानकल्पनयातिलतैलौगृह्यते ॥ अत्कल्पा
मपिगंडमालंगलगंडरोगंचनस्पृष्टातासंगेदंतीति ॥ ७॥ इतिगलगंडमालाचिकित्सासमाप्ता
॥ ॥ गंडमालागलगंडचिकित्सांतरंयथोद्देशंविस्फोटकचिकित्सितमाह ॥ ॥ निंबामृताश्च
दुकाश्चधन्वयामन्त्रित्वपर्यटपटोलफलत्रिकाणां ॥ काथोनृणांमिर्जवेसुतेषुपाकंविस्फो
टकंघानिहितःपाठितोनिषाग्निः ॥ ९॥ निषाग्निनिंबादीनांकार्योविस्फोटकंघनिहितःपाठितः

केषां नृणां प्राणिनां पचमानेषु पाकं गतेषु अमृता गुडची अमृतां धन्या सोऽपि रातना नृनि
 वंकिराततिकं शेषाणि प्रमिद्वानि ग्रंथांतरेषु त्रिफला म्बाने कटुका पठिता अपरैश्च कटुका
 विहाय त्रिफला पठिता तीमटा चार्येण नृनि ग्रंथ दर्शनाद्यमपि पठिता ग्रंथांतरेष्वेवं दृष्टवा
 दिति ॥ इति विस्फोटकविकिसाममात्रा ॥ ॥ विस्फोटकविकिसानंतरं यथोद्देशं स्त्रीपदविकिसि
 तमाह ॥ ॥ विश्वौषधं वाक्यं तं गुडची मृतां सुराक कथनं विवेक्षा समाहिकं स्त्रीपद रोग वा
 न्यः सिद्धार्थकान्तस्पृष्टाः प्रलेपे ॥ १०८ ॥ स्त्रीपद रोगो विद्यते यस्य मौक्षी पद रोग वान्याः स वि
 श्वौषधं कथितं मृतशीतं समाहिकं विवेत्ता विश्वौषधं शुद्धी ॥ गुडची वा मृतशीतं समाहिकं पि
 वेत्ता सुराकं देवराकं मृतशीतं समाहिकं विवेत्ता एते त्रयो योगाः कदाचित् विश्वौ
 षधं गुडची सुराकं यैश्चि निरप्ये को योगः चतुर्थः तस्य च स्त्रीपद रोगिणः सिद्धार्थः वर्षाः प्रले

श्री० टी०

१०४

॥ पठिता इति ॥ ॥ इति स्त्रीपदविकिसाममात्रा ॥ ॥ स्त्रीपदविकिसानंतरं यथोद्देशं वातरक्तविकि
 सितमाह ॥ ॥ युक्पंचमूलपयसालघुपंचमूल्याः काथेन वा मृतलता कथनेन वा पिवाद्यालकम्
 मलिलेन मुतं मृतेन पीतं शिलातु ममीरण शोणितं ॥ १०९ ॥ शिलातु पीतं मत्समीरण शोणि
 तं वातरक्तघ्नं वति ममीरण शोणितं वातरक्तं तद्वतीति ममीरण शोणितं केन पीतं ॥
 युक्पंचमूलपयसा युक्पंचमूलं दशमूलं तस्य पयः मलिलं काथमित्यर्थः ॥ तेन पीतं लघुपं
 चमूल्याः काथेन वा लघुपंचमूली व्याघ्री वृद्ध्यादिका ॥ तस्याः काथेन वा पीतं ॥ अमृतलता गुडची
 ॥ तस्या वा काथेन पीतं ॥ वाद्यालकम् वा मलिलेन मृतेन मुतं पीतं शिलातु ममीरण शोणितं ॥
 ॥ वाद्यालकी बला ॥ एवं चारो योगा जवेतीति ॥ इति वातरक्तविकिसाममात्रा ॥ ॥ वातरक्तवि
 किसानंतरं यथोद्देशं विमर्षकिचिकिसितमाह ॥ ॥ वासाफलत्रययत्नेन मुडचरिहैरं नः म

तं सरवदिरैः सुखं हृदि सपीलेपः शिरीष रजनी हय कुष्ठ य ही मां सी न तैः सनु दिवाल क चंद नैश्च ॥
 ॐ वा मादि निरंजः सृतं कथितं विमपे सुखं तत सुख कारि ॥ अरि हो निंबः सरवदिरै रे निः शोषा
 लि प्र सि द्धानि रवदि राष्टकोऽयं योगः ॥ शिरीषादिभिः सह तैर्लेपः ॥ सुखं सुख का शी व न वति ॥ र
 रजनी हयं हरि द्राक्ष रु हरि द्रा न तं त ग रं कुटिः एला ॥ शोषा लि प्र सि द्धानि नि र शो यं ले प शति ॥
 शति विमपी चि किं किं नाम मात्रा ॥ ॥ विमपी चि किं किं नंतरं यथो दे शं कुष्ठ वि किं सि त माह ॥
 त्रि फला पटोल पिचु मंद व चाम धु यष्टि का स क टु का र ज नी न व निः शृतं प्र पि व तः स लि ले न न वं
 ति पि त्र क फ कुष्ठ रु जः ॥ १८ ॥ त्रि फला दि नि र व तिः शृतं स लि ले क थं प्र पि व तः पि त्र क फ कुष्ठ रु ज
 न न वं ति ॥ पि त्रं व क फ श्व पि त्र क फौ ॥ ताम्यं कुष्ठ रु जः ॥ कुष्ठ वि का राः ॥ पिचु मं दो निंबः ॥ अरुण य
 शिका मं जिष्ठा ॥ रजनी हरि द्रा ॥ शोषा लि प्र सि द्धानि ॥ अयं न व क षा यो योगः प्र सि द्ध शति ॥ अधुना

श्री ० टी ०

१०५

त्रि क कं च त माह ॥ ॥ निंब च क त्रि फला पला पटोल क टु का डु स्म शि दा वी वृषाः त्रा य ता च स प र्प टे
 दि प लि कै र शो ण मे निः प वे त ॥ ते ना हं द्र य वैः कि रा त म ग ध म त्रा यो ति का चं द नैः सि दं कुष्ठ वि द्धा ति ति क क
 मि दं स पि वि स पी प हं ॥ १९ ॥ इ दं स पि मि क कं त मा निं वा दी ना मि त रे त र वं द ॥ निंब च क निंब च
 दु स्म शि डु रा ल ना दा वी दा रु हरि द्रा ॥ वृषो वा म कः ॥ त्रा यं ति का त्रा य मा ण ॥ शोषा लि प्र सि द्धानि ॥ ए नि ई
 र्यैः स प र्प टैः प र्प ट म हि तै दि प लि कै दि प ल प्र मा णैः ॥ अ शो णं स लि ले त्रा ण मे निः स ट् प वे त ॥ प त्का च
 रु यो शा व शो ष क थे न ॥ अ हं द्र य वा दी ना अ र्ध पा जि का न क क ॥ रु त्प म पिः प्र स्रं सि दं ति क कं त मा
 ॥ कुष्ठ वि षा ति कुष्ठा प रा गि वि स प पि दं वि स र्प म प रं ति ॥ ए त वृ श्रु त्ता कं ति क कं ॥ क थ द्र ये उ
 व दा रु हरि द्रा य प रि ता ॥ सा व र का ध नि त्रा य ता ॥ यो गि के ति रु द्रा ती स रा चार्य ए ने क ॥ त था च रु
 र पा लि ॥ य त्र दृष्ट गु णं द्र यं सं यो गे का पि ना स्ति य त ॥ त स्मा त द्र य प्र मा णे न त क मी वि नि यो ज ये

ताश्यं वमं योगे दृष्टावेति ॥ तिक्रकानंतरं महातिक्रकमाह ॥ नूनिबां दुदनि व व सक कणाः
 येत्यनेता मृता तिक्रकानीरुफलत्रयप्रतिविषामूढा विशाला ह वै ॥ पाठापर्यटसारिवाहयनिशाधु
 ग्यष्टिकापयकैः ॥ सोशीरैः सपटोलवंदनववाशम्याकमत्रठदैः ॥ १५१ ॥ इत्येतिगदितैर्जलाष्टगुलि
 तं प्रसं पवे अपिषो गव्यम्यामलकीरमदि गुलितं नाना महातिक्रकं इत्येतजुल गंडमंडलरुतः कं
 इः सपां दामयाः ॥ शाफश्रीपदवातरकविरुतीः कुशानिवाहा दशः ॥ १५२ ॥ एतत्तु तं महातिक्र
 कं नाम्ना गव्यम्यसर्पिषः प्रसं पवेत् ॥ एनिद्रवैः नूनिबादिनिः कर्षप्रमा लैः ॥ नूनिबादीनामि
 तरेतरदं ॥ नूनिवः किराततिक्रकः ॥ अबुदं सुन्ना निवः ॥ अरिष्टः ॥ वसकः ॥ इन्द्रयवः ॥ कणापिष्य
 ॥ गजपिष्यलीजैकटेन व्याख्याता ॥ त्रायं तीत्रायमाणः ॥ अनेता उरालना ॥ अमृतायु उवी ॥ तिक्र
 कडुका ॥ अनीरुजाता वशी ॥ विशाला इन्द्रवा रुणी ॥ सारिवाहयं ॥ सारिवोत्यलमारिवो निशाधु कहरि

श्री० टी०

१०६

लार

प्रादा रुदरिद्रा यष्टिका यष्टी मधुशम्याकं आरोग्यशंवी ॥ मत्रठदः मत्रपली ॥ शोषालिप्रमि
 क्षानि शतिगदितैरुक्रैः ॥ सर्पिषः प्रसं कीदृगुण विशिष्टं ॥ जंष्टीष्टगुलितं ॥ अष्टानिगुलितं जल
 मष्टगुलितं यस्मिन्तत्रथा ॥ आमलकीरमदि गुलितं ॥ आमस्याः रसः ॥ आमलकीरसः ॥ रस
 शब्दोरमेकाधेः पिवर्तते ॥ यथा मां सरसेनेति आमलकीरमोदिगुलितो यस्मिन्तत्रथा ॥
 एतन्महातिक्रकं गल गंडादीनिहंति ॥ मंडल रुजो मंडल कुशानि ननु वाहा दश कुष्टप्रदलैः
 वमंडलं कुष्टं लज्जत एवात किमर्थं मंडल कुष्टप्रदं कियते ॥ विशेषेण तद्वतीति ॥ एतच्चरको
 क्रमहातिक्रकं नाम घृतमिति ॥ अधुनावक्तुं घृतमाह ॥ ॥ व्याघ्रीपटोलपिनुमंदकरं जवा
 साठिन्नोदवा निरिति मत्रिफला निगनिः ॥ पकंदविर्हरति कुष्टमिदं नरं जलां यदशात्मकमपि
 श्रुतवक्तुं कारयं ॥ १५३ ॥ इति विपक्षं व्याघ्रादिनिः कुष्टं हरति ॥ व्याघ्रीकं दकारि ॥ का ॥ पटोलं पटो

शार

लपत्रं। पिचुमंदोनिं बोरं जो रु करं ज॥ वामा आटकषक॥ ठि त्रो द्रवा गु डची॥ आनिः सत्रि फला
 नि॥ एषां द्रव द्रव्याणां कल्क कषायायां हृतं माध्यते। कथमेतदवसीयत इति चेत्। ती मटे नोक्त
 वात्। इदं कुट्टरति। अष्टा दशात्मक मय्यष्टा दशनेदं। शुन वक्र कारय मिति। श्रुता प्रख्याता वक्र
 कमिति। आख्या मंजाय मयतत् श्रुत वक्र कारय मिति॥ वक्र कानंतरं महारवादि रं घृतमाह॥ ॥
 प्राक् काथयेत् खदिरमारनुजा श्वत म्रनो यार्म लैर विरुतैः शुचि निश्चुर्निः। काथे च तत्र चप
 चे हृत पात्र मे निः कल्की रुतै रिति पिबुदित य प्रमाणे॥ १५॥ त्रायं तिका कुट्ट ज बीज करं ज नृज
 नृनिंब निंब घन पर्पट काट कषैः॥ तिका पटो ल्य मृत वल्य नया रुध्वी गाय त्रि पद्य कभि नि
 शाद्य य चंदनैश्च॥ १६॥ सुद्रे द्रवा रुप हस्त ड ग ल जा निः म प्र उ दा मन शु क डु म शिं शि पा निः॥
 मूर्वा वरी म ग ध जा मृ ग जो ति नी निः॥ पाठा ववा प्रति विषा मित सारि वा निः॥ १७॥ एत न्महार

श्री० टी०
 १०९

दिरमपिरिति प्रमिदं चन्द्रो विणमखिल कुष्ट विकार हरि। श्वित्रापहारि व किला म्रुगा डुराणां
 मेदस्विनाम पिहरेदति मे डुरं॥ १८॥ प्रमे हिणां मे हरेत्तडा नामो ज म्भर मेध्य म मेध सां चो मंग
 ल्य मा युः प्रद म त्य द म्मा त्र विद्य ते पित्त क फ म य धे॥ १९॥ प्र काथ येत् खदिरमारनुजा श्वत म्र
 ः खदिर म्यमारः खदिर मारः॥ त म्यनुजा श्वत म्र श्व चारि प ल श ता नि ता श्व प्र काथ येत्। केः तो
 या र्म लैः॥ मलिल द्रोणैः॥ अ विरुतै रं धा दिर रितैः॥ शुचि निरुत नृतैः॥ क ति निश्चुर्निः। तत्र त
 म्मिन्पाद न्धिते काथे घृत पात्र मा ट कं प वेत्। ए निश्चु कल्की रुतैः॥ त्रायं तिका दि निः। पिबु दि
 त य प्र मा णे॥ अ र्ध पलिकैः॥ त्रायं तिका दी ना मि त रे त र दं द॥ त्रायं तिका त्राय मा णे। कुट्ट ज बी
 जा नि इं द तै य वाः॥ करं जो रु रु करं ज॥ नृको नृक पत्रं। नृनिंबं किरा त ति कं निंबः पिचुमंदः। घ
 ने मु म्भं। अ म नो बी ज क मारः॥ शु क डु मः शरी षः॥ शि शि पा रु रु मारः॥ मूर्वा चार म्मा युः। वरी श

तावशा मगधजापिष्पली मृगनोतिनी इन्द्रवारुणी मारिवा उत्पलमारिवा एतन्महाखादिरम
 पि अतिप्रसिद्धमिति सदा प्रख्यातं च दोषिणं कुट्टिनं अखिलकुष्ठविकारहारि अखिलानि
 रवशेषाः कुष्ठविकारा ये तादृशानि अखिलकुष्ठविकारहारि हृतं किला मरुगा नुराणं श्वित्राप
 हारि चामेदन्विता मेदुराणामपि अपहरेदति मेदुरत्वं प्रमेदिणं मेहरं वा जशानं निरोजमा
 मोजस्करं भुजः करोतीत्योजकरं अमेधसां मेधरहितानां मेधं मंगलानि जनयतीति मंगलं
 आयुः प्रदं आयुः प्रकर्षणददातीत्यायुः आयुः शरीरेन्द्रियसंयोगः तथा च चरकाचार्य
 शरीरेन्द्रियमवात्मसंयोगाधारि जीवितं नित्यगश्चानुबंधश्च पर्यायैरायुर्व्यतेति पित्तक
 फामयान्दंतीति पित्तकफामयप्रमत्पदस्मात् महाखादिरात्रविद्यत इति ॥ महाखादि
 रानंतरं खादिरघृतमाह ॥ खादिरमारकषायविपाचितं तत फलत्रिककल्क मिदं घृतं इति

श्री० टी०

१०८

कुष्ठमथत्रिफला मृत्ता खादिरनिंबपटोलवृषैः शृतं ॥ १०९ ॥ खादिरमारकषायविपाचि
 तं खादिरमारपलशतं जलत्रोणे विपाच्य चतुर्थं शेनकषायो विपाचितं घृतं प्रसूतमेतत् ॥ त
 तफलत्रिककल्कं ततः फलत्रिकेण कल्के यस्मिन् तत्रथा फलत्रिकस्य च चारिपलानिकल्की
 क्रियते इदं खादिरघृतं कुष्ठं इति ॥ ॥ खादिरघृतानंतरं त्रिफला मृत्ता ॥ अथ त्रिफला मृ
 ता खादिरनिंबपटोलवृषैः शृतं त्रिफलादिनिः कषायकल्के ईतं शृतं पक्वं कुष्ठं इति ॥ ॥
 अधुना मरिचाद्यं तैलमाह ॥ मरिचचंदनदारुनिशाद्यैर्नलदमेघशिला लज्जश्लेष्मैः घृतया
 श्वरार्कपयोविषैः मुरनिम्रत्रमुतैर्विपचेद्रिषका २०० कटुकतैलमिदं मरिचारिकं किरि
 नवर्षदलालसकापदं बकुलमंडलसिन्धविचूर्विका प्रचुरकंडुकिलास विमपडित ॥
 दं मरिचारिकं नाम तैलं मरिचादिनिः कल्कैः पालिकैः कटुकतैलाटका विषदिपनो गोमूत्रैः

चउरुणंदयाविपचेत्। निशाद्यंहरिप्राद्यं। नजदंमांसी। मेघंमुक्तंशिलाभनशिला। अलं
 रितालांशरुद्रसंगोमयरसं। अश्वदंश्वेतकणवीरसुलो। अर्कपर्येकाउग्ये॥ सुरनिमृत्रं गोमू
 त्रं। एतत्किदिनाद्यपदेतीति॥ बकुलमंडलादिनिबुबकुलमंडलंमंडलकुष्टं किलासंश्वितमि
 ति॥ लांमां प्रतमौषधयस्सुतिमाह॥ ॥ सतित्वकविनीतकामलकमपलाशंशिनीपलाशं
 तर्कशंशिपाः प्रवृत्तिभिः पृथक्प्राप्तिकैः॥ नृहत्सुविरदारुककलनमंघपथ्यायुतैरमीनिरु
 द्धकर्मणदितयपावितैरेकशः॥ २३०॥ नम्रोतीर्णं मृत्तवरणं शेषौषधिजलेपलाशोपेतुः॥
 स्मितवतिविनिर्वाप्यबकुशः॥ ततस्तस्मान्मृत्तवरणं खदिरांगारनिकरैरयः पिंडं तस्मिन् य
 च्चिविलीनेघनतमे। अथ यमुलागोमयपाचकेन संसाध्यते सिध्यति चात्र देयं। अयः सने
 मागधिकादिबर्गचूर्णं घृतं सौम्रमत्तोदिनागं। धातुमयैरप्रतिवारणीयानिषौषधयस्सुतिरु

श्री० टी०

२०९

कृमात्राप्रयुक्तया प्रत्यर्मायुषश्च बुद्धेर्धियश्चापि न वेदिरुदिः॥ धातुमयाम्यालोत्यमपि प्रमे
 दः कथं च कुशनिर्माणं न संति। नपांडुताश्च पदरुक् न च स्माह्वीर्न च मंत्ररुजः कदाचित्तादा
 अमीनिस्त्रिलकादिनिर्द्वैरुदकर्मणदितयमेकशः पाचयेत्। मरुतित्वकेन वर्तत इति म
 तित्वकः। सतित्वकश्च सौविनीतकश्च सतित्वकविनीतकः। सच आमलकं च सपलाशं शि
 नीचपलाशं तरुश्च शिंशिपाचताम्रथा। एतत्प्रवृत्तिनिरेवं प्रकारैः॥ पृथक्प्राप्तिकैः॥ प्रत्येकं
 प्रसूतप्रमाणैः॥ इह तादियुक्तैः॥ तैः संयुक्तैः तित्वकादिभिः॥ तित्वकः पदिकालो ध्रुवः॥ सपलायवति
 क्रका। शंखिनी कंबुधृषी। मृद्विरदारुकं रुद्रारुकं कलनमंघोऽग्निमंघः। शेषाणि प्रसिद्धानि
 । अमीनिरनंतरोक्तैरेकशः। एकीकृत्य उदकर्मणदितयं पानीयं शोणदितयं पाचयेत्। पुनरु
 तत्र तस्मिन् उतीर्णं उत्रारिते मृत्तवरणं शेषौषधिजले। अथ कदिनिः। सक्तं जलमौषधिजले

... श्री० दी०
११०

प्रवर्ति अत्र या स्त्री सं प्रे हर वंचन न वति प्रमेद स य ऊ शानि नृणां प्राणिनां त सं ति न न वं
ति पां दु ता पां दु गे गः श्री पद रु क्क्षी पद व्या धिः ज वं स्तं न रु तः ज रु स्तं न नं क दा वि न्न म्या त् न
न वे दिति प्र त्ये क म नि सं व ध्य ते न नु च शिं शि पा प्र नृ ति नि रि ति कि म ने न प्र नृ ति ग्र ह णे न या व
ता हि य था परि प ठि तै रे तै र्द व्यै रिय म य स्मृ तिः सा ध्य ते न चाने न प्र नृ ति ग्र ह णे ना प रा ण्य पि श्र
व्या णा हि प्यं ते मु क्ते ना प्य नु क्त्वा त् तथा हि नृ वृ त् श्या मा अग्नि मंथु मं प्र ला शं वि नी ति
त्व क त्रि फ ला प ला श शिं शि पा नां स्वर म मा दा ये त्या दि त स्मा त् प्र नृ ति ग्र ह णे नि र थ कं अत्रोच्य ते
। आ चा र्ये णै त छिं ग मा त्र म द शी य था ए वं प्र का रैः कु ष्ट प्र त्य नी कै र प रै र पि त्र व्यै र प रे ष पि
नो दे ध न्या अ प्य य स्मृ त यो वि धे याः तथा च मु क्तः ए वं न्य ग्रो ध या दि रे व आ दि ध य य
स्मृ ती र् वि द ध्म त् । तथा ए ते न म र्ब लो दे ध य स्मृ त यो व्या ख्या ताः । तथा म मारि शा स व सु रा जै र्द

मयुषेण दानोक्तमिति तेन स्फोटजायंते तेषु च निवेष्टुं रक्षित्विन्द्रियाद्यवर्मणा मन्यतरेण ह्यथ
न विषाणिकापि देनैस्तेन मरुप्रलेपनं कार्यमिति । तथा च शुक्रतमुनिः । द्वे पदं ध्वं वर्ममानं ग
जं वा निवेष्टुं स्फोटं तलमुक्तः प्रलेपः । प्रतिः कीटो गज रक्षो ज्वेत हारेणाक्तः शिवमेको निदंति ॥ बा
अधुना नीलं नाम धृतमाह ॥ ॥ शंखिन्याः काचमाच्याश्च वायस्याश्च तुलाः पृथक्कालो रचूणादि
कार्द्वय्यादकात्रिफलानवेत्ता ॥ ॥ अष्टौ णदितये काथः शेष षोडश नागिकः । सर्पिः प्रमृ
पचेत्तेन कर्षमात्रप्रयोजितैः ॥ ॥ व्योष बाकुविका व्याघ्रादंती दारुकालिङ्गकैः । चंश गजम्याक
वरुणैः पागयतपदीयुतैः ॥ ॥ परंश्चित्रा पदं वै तत नीलं नाम धृतं शृत्वा । कृष्टानिदंति सतीणि
कपालव्याधिनाशनं ॥ ॥ शंखिनीयवतिक्लिकानेदः किंचिन्पृथुपत्रा । काकमाची प्रमिक्षा वाय
मीकाकमाची नेदोः वगुं ठितगौरफला गौरचुं नुल यशतिलोके । आसां प्रत्येकं तुलाग्राह्या । लोपौ

अकोलहितमलिजो एवम

वृषाटकाद्वैचप्रमृदयमित्यर्थः। आठकात्रिफलावेत्। त्रिफलायाश्चान्यत्रिफलादिद्वितीयं
मलिनद्रोणहृदयं दवाकायः कर्तव्यः शेषः षोडशजगिकः। प्रमृदयशेषानि त्रिफलायेन मयिः प्र
मृदयेत्। कर्षमात्रप्रयोजितैः प्रयुक्तैः चोपादिभिः। यो घेनिकदुर्कं। आघीकटकारिका कलि
गजांद्रयवाः। जंगी जंगराजः। शम्पाकः। किरिमालफलं। पापपतपदीहं सपदीविशेषः। ईषद्यो
हिता। अन्येकाकजंघा न्योतिप्रतीवाकुः। इदं नीलं नाम घृतं। परंश्चित्रापदमेतत्। कुशनिहंति
। मर्वाण्यप्यशदशनेदनित्राति। कपालव्याधयोदाकणकाकालपलितिलकालकप्रमृतयः। ता
ननाशयति। इंदीति। एतच्च नीलं हारपाणिश्रोत्रं। तीमराचार्येण लिखितमिति। आनीलानं
तरं मरुनीलमाह॥ आकाकाकामदयंतिका मसुरमाशम्पाकमं योजिताश्चैताम्बुत्रिफलाद
कत्रययुताः कल्याम्बुलाजगिकाः। इंदीचित्रककाकमावीवरुणरुद्राहरिद्रादयैरित्यनिश्चयः

श्री० टी०

११२

कोटजैः मरुदिरैः मार्के मुलाकम्पिताः ११२ तोयद्रोणचतुष्टयेन विपचेत्याशवशेषे घृतात्पात्रं च
त्रमगोशतदमदक्षितीरं मन्त्रं पृथक्। अनिवत्रिकटत्यलैः पत्रमितैः उपापाकरं तेनुदीनिबोव
लुतजिमुबीजमहितैतीलीममायेतितैः। १३। एतन्मरुनीलमतिप्रमिदंश्चित्रापदं कुष्टग
दापदं चामर्पिर्विमर्पवणविदधिप्रमुत्पादरोजघ्नमपमृतिघ्नं। १४। अर्शमिशोषमुपदंशशि
रोविकारवल्मीकगुल्मगलगंडगलामयाश्चाग्रं घृतबुदश्वयथुमाकृतकम्पमेदमोराहृदरेष
कुविधं विषमहारं च। १५। एताश्च तन्त्रः काकाकादयमुलाजगिकाः कल्याः कल्पनीयाः। काका
काकाकमावीविशेषः। गौरजुनुदका इति। शम्पाकः। आरोग्यशंखिः। त्रिफलाफलत्रिकं। तस्मा
दकत्रययुता। एवं दं त्यादीनां मर्वाघातुनाः कल्पिताः। रुद्राकटकारिका। यो शेषो प्रमिद्वानि। तोय
द्रोणचतुष्टयेन मर्वाण्येतानि विपचेत्। पादावशेषेकाथे घृतपात्रं दिपाचदितिकीटगुणवि

लि० २

२२५

[illegible]

मेरुपिटिका न च पांडुरोगः स्त्रोत्यंतनुविरतान च शीघ्रमेति नोक्तं कुरु कजठरता जठरस्यैव
 ताग्रपाटवमनेन न वायमेना ॥ २४ ॥ मधुम्रकानि मविडंगफलानि विडंगफलसहितानि म्फनवे युः लो
 त्रिकचित्रकाणि मांजोधराणि मधुम्रकानि मविडंगफलानि विडंगफलसहितानि म्फनवे युः लो
 हरजमः लोहचूर्णस्य न व कर्षाणि एतत्तुल्यं न वा यत्नमिदं च मधुना सह श्रवलेष्टं न म्फनवे
 वे मुः ॥ प्रमेरुपिटिका न च पांडुरोगः स्त्रोत्यंतनुविरतान च शीघ्रमेत्यागठति
 । नोक्तं कुरु कजठरविकारः ॥ तठरस्योदरस्य वरता मेदुरचं नै वाना मे जठरपाटवमपदुम
 समर्थं ॥ अनेन न वायमेन न तेनेति ॥ ॥ ॥ इति पांडुरोगचिकित्सा समाप्ता ॥ ॥ ॥ ॥ पांडुरो
 गचिकित्सा नंतरं यथोद्देशं कामश्वासविकिसितमार्गः ॥ ॥ युक्तं पंचमूली तुलया समेतं शतैव
 कस्यं हि जयष्टिकायाः ॥ दरीतकीनां च शतं जलस्य शोणद्वयेन प्रपवेद्विधितः ॥ २५ ॥ कायेन तत्रैव

व२

शी० २१०

११६

रीतकीनां च शतं जलस्य शोणद्वयेन प्रपवेद्विधितः ॥ २५ ॥ कायेन तत्रैव
 ॥ २५ ॥ पलत्रयं च विकटो विचूर्णपले च उक्तं कनेष जानां ॥ इत्यश्विनो नागर्पिणया वले हा प्रयुक्तमा
 त्रोः यमिडा चिरेण ॥ २२३ ॥ श्वा संजयेत्यं च विधं च कामं शोषं घटे का दश रूपमुग्रं ॥ रिकं कफं ठ
 हिं चुरो विकारमरो च कं मेदमपमृति च ॥ २२४ ॥ युक्तं पंचमूली दशमूली तस्या मुजा तेया समेतं
 संयुक्तं ॥ शतं प्रकल्पं ॥ प्रकल्पनीयं ॥ कस्यः हि जयष्टिकायाः ॥ ब्राह्मण यष्टिकायाः ॥ दरीतकी
 नां च शतं प्रकल्पं ॥ दरीतकी फलानां शतं प्रकल्पं ॥ एतत्तुल्यं मज्जिलस्य शोणद्वयेन वा योत्रोणां
 विपचेन विधितो वैद्यः ॥ अथानंतरं ताः ॥ श्वा दरीतकी मन्त्रेव काये पक्ता गुडस्य तुलया शनेन स
 मेताः संयुक्ताः ॥ श्रवलेष्टं मजा तेन स्मिन् शिशिरे अतिशीतले सौद्रं मधुहिपेत् ॥ कियं दृष्टप
 तप्रमाणं विकटोः विकटुकस्य च पलत्रयं विचूर्णं च उक्तं कनेष जानां तपि पलं विचूर्णं हि

इति संबंधः। इत्यनेन प्रकारेण अश्विन्यां अश्विनौ कुमार्यां कल्पिता नार्ग्या न्याजाणी इरीत कीत
 दाम्यो वले हो नार्ग्या न्यावले ह। इत्युर्वेदप्रयुक्तमात्रः उपयुक्तमात्रोच्चिरे लेव काले नत्र ये म्या सौ। इ
 नत्र ये दिनि॥ इति श्वामरि किं शा समाज्ञा॥ अथ यथोद्देशकं सचिकिशा माहा॥ तत्र
 नार्ग्या न्या नंतरं व्याघ्री इरीत की माहा॥ व्याघ्री शतं स्यादजया शतं चोले जलस्य प्रपवे कषायं
 उला प्रमाणेन गुडे न युक्तं पक्वान्यानिः सह ता निरत्रा॥ २२५॥ शीते हि पे त ए मधुनः पला नि पला
 नि च त्रीणि कटु त्रिक स्यात् वक्त्र कैला करिके मराणां चूर्णस्य लेवे ति विदे दृष्टः॥ २२६॥ रुद्रा वले हः क
 फजान् विकारान् सश्वास शो फानपि पंचकामा न्निष्काशुरो रोगमपस्मृतिं च हन्याद्विद्विचक
 रोति वक्त्रे॥ २२७॥ व्याघ्रिकं टकारिका तस्याः शतं पलश तं स्याद्वेत् तया च जया शतं हरीतकी फल
 शतं चोले जलस्य कषायं विपचेत्। ओं प्र व प्र व्यस्य पंचनिः पलश ते हृदि शो धिकं न वति। पुन

त्री-टी०

११७

प्रकषायं च उथं शो वशिष्टं ता निरजया निः सह या स्याः र्ववत्स्विताः। उला प्रमाणेन गुडे न च
 युक्तं पक्वा। अत्र च अस्मिन् शीते मधुनः घट् पलानि। कटु त्रिक स्य चूर्णं त्रीणि पलानि। वक्त्र कै
 ला करिके मराणां चूर्णस्य लेवे ति पे दिति। सर्वत्रा नि संबंध तो करिके मराणां नाग के मराणां।
 त्येवं विदे दृष्टः॥ रुद्रा वले हः कफजान् विकारान् हन्यात् हंति॥ वक्त्रे रग्नेश्च विद्विं ही शिकरोति॥
 व्याघ्री वले हानं तं रं चित्रक इरीत की माहा॥ चत्वार्यत्र शतानि चित्रक जरा युक्ते च मूला मृता
 धात्रीणां शुद्धकर्म ले नि निरपे नो ले न च काथ येत्। पादमे कथ ने गुडस्य च शतं पथ्या टके ना वि
 ते पक्व वं शृत शी तले च मधुनः प्रस्था द्वा त्रे हि पे त॥ २२२॥ व्योषस्य त्रिमु मं धिकस्य च पला स्य त्रैव
 षट् प्रहि पे त् सार स्या द्वा पन र मा मन मिदं सं ये व्यते सर्वदा। शोष स्या सबला सकाम व्यथु श्रेष्ठा
 प्रति रपा विनिः क्षीणे रा क्त न रिक्षि निः कफ शिरो रुग्निः प्र नष्टा नि निः चित्रक वा यत्र शतानि चि

त्रकजरायुसं वपुला मृता क्षत्रीणमुदकर्मणो निरिपांशो न च कायपेत् विव्रकनरो मता
 क्षत्रीणो ग्रीणिशतानि युसं वपुलं तस्य चतुर्थं शतं एवं च वारिशतानि कायपेत् कायं क
 यतिविव्रकदशमूलगुड्यामलकानां प्रतिशतं जलचतुर्गुणो कायश्च नवकथने पादस्य चतुर्गु
 गले गुडस्य च शतं पथ्या वृण्टिकेना त्रितं संयुक्तं पक्वमवलेहपाकेन श्लेष्मशो तले च तस्मि
 न्नेह मधुनः प्रसादमात्रं षोडशपलस्यार्द्धमष्टपलं व्योषस्य त्रिकटोरत्र षट्पलानि त्रिमु
 गंधिकस्य वएलाक्षयत्रकाणं च षट्पलानि क्षारस्य यवक्षारस्यार्द्धपलं प्रहिपेदिति सर्वत्र सं
 बंधः इहं रसायनं सर्वदा सर्वकालं संमेव ते सस्य कुतः पुंज्मते कैः शो फसाय वलासकामव
 मयुस्त्रिप्रतिष्ठापिनि वलासकाम इति नक्षत्रमकामे किं तर्हि स्त्रेष्मणिकामे च स्त्रेष्मप्रति
 ष्ठापिनि कफशोफाग्निः प्रतिशयेनेति गा विव्रकदरी नक्षत्रं नंतरं व्याघ्री घृतमाह ॥

श्री. टी.

११८

कायस्य कंसमुपकल्प्य रसस्य वापि व्याघ्रीलता मृतलता द्वितयो द्वयस्य तन्मूलतः पलचतुष्टयम
 त्रकका मर्दिपलानि दशषोडशघट्टमिदं श्या व्याघ्री घृतं मधुमुतं विधिवन्मयुक्तमेतन्निहं तिकफ
 काममपीनसं च जागी हविर्हरति पूर्ववदेव पक्वं श्यामं वृषस्य च घृतं मरुसाप्रपि शो २२५ काय
 स्य कंसं पात्रं प्रकल्प्य रसस्य वा कीदृगुणस्य व्याघ्रीलता मृतलता द्वितयो द्वयस्य व्याघ्रील
 ता च चतुर्गुणलता च तयोर्द्वितयं तस्मादुद्बोयस्य कायस्य रसस्य वा सतथा तस्या तन्मूल
 तः तयो मूलं तन्मूलं तस्मात् तर्हि निव्या घ्रीलता मृतलतयोः परामर्शः पलचतुष्टयं एतदुक्तं नवति
 व्याघ्रीलता मृता तद्देपले गुडची मृता तद्देपले वा अत्र हृत्ते ककः कर्त्रे व्यामयिषश्च पलानि दशषोडश
 षट्पलानि एकत्र संख्यया एकं प्रमं द्वात्रिंशत्पलानि ननु प्रमं नवनो केत्मा कं किमर्थं स्त्रे
 मुच्यते अत्रोच्यते संख्या नात्र तः त्रैः स्त्रे तत्स्थापनार्थं प्रमं मर्दि प्रमं पादे वा साध्यत इति एतदे

सिद्धं व्याघ्री घृतं। मधुना पादेन युतं। विधिवत् विधिना प्रयुक्तं कफ कास पीनसा निहंति। नागीरु वि-
 र्वदेव पकं कायेन रसेन वा तन्मूल कल्केन वा श्वासं निहंति। एषस्य वासकस्य घृतं एव विर्य-
 कं श्वासमुपहंति। अमृपित्रं रक्तपित्रं। एषस्य घृतं महसा शीघ्रं हंतीत्यनेनातिशयेन विकारप्रत्य-
 नीकं तां महती वासकस्य प्रकाशयतीति॥ ॥ इति श्वासकासविकिसाममाज्ञा॥ ॥ श्वासकास-
 विकिसानंतरं यथोद्देशं रक्तपित्रविकिसितमाह॥ वा। कल्केन यथो मधुकस्य सपि विदारिकं
 दंडवडुग्धमिद्धं मशकरं नागबलाविदारी शतावरी निश्चय विपकं। ॥ इति विदारी श-
 तावरीणां रसैरुशीरोत्पलशकरानि॥ मृदीकया राजकसेरु कै व विपकमाज्यं पयसा मृपित्रो॥ ॥
 अमृपित्रे रक्तपित्रो मपि यथो मधुकस्य कल्केन विदारिकं दंडवडुग्धमिद्धं हितं घृतस्य घात्रिंश-
 सत्तानि। यथो मधुकपलचतुष्टयेन विदारिकं दंडवडुग्धमज्यं चतुर्गुणम्यां माध्यतो मशकरं शकरी

श्री० टी०

११७

कल्केन वा पकं नागबलाविदारी शतावरीनिः। एथ कृच्छ्रयितानिः। एथ कृच्छ्रतानि त्रीणि तदाख्यानि।
 रक्तपित्रहंराणि। इति रसैर्वचुर्निरुशीरोत्पलशकरानिः। कल्कीरुतानि॥ पकं घृतममृकपि-
 त्रो मृदीकया कल्कीरुतया राजकसेरु कै व कल्कीरुतैर्विपकमाज्यं घृतं पयसा डुग्धेन चतुर्गुणे-
 तामृकपित्रे हितमिति॥ ॥ मां प्रतं वा सारिकं योगमवधीत्॥ ॥ नीलोत्पलाबुरुदके सरमृत्त्रियं
 गुरो धांजनानि मधुना सितयायुतानि पीतानि वासककषायपरिप्लुतानि घृति प्रहृष्टमति शोणि-
 तपित्रो गं। ॥ नीलोत्पलादनिपीतानि शोणितपित्रो गं घृति नीलोत्पलं सुगंधिकं। अंबुदके
 सरं पयके सरं मृत्करीमपरिका। प्रियंगुः फलिनी। रोधुं शवरपौरपः। अजने रसांजने नीलो-
 त्यलादीनां चूर्णं वासककषायपरिप्लुतं शकरी मधुसंयुक्तं पीतं। अतिवृद्धं शोणितपित्रं र-
 क्तपित्रमपहंतीति वाक्यार्थः॥ ॥ अधुना खंडकृष्णं उमवोचत्॥ ॥ कृष्णमाडकात्पलशतं कुडबै।

वैश्वतुर्निर्गुह्यतादनुपवेसमखंडमेतत्विश्वाकजीरककणापहृषकमुकं चशागपुष्पत्रु
 रिपत्रपलदयेन॥२३॥ एतत्पुगणमधुनःकुडवदयेनमंयो जितं जयतिर्जनुपुरक्रपितं। ज
 धं प्रवृत्तमपिगुगुदप्रवृत्तमस्मात्परंनुविमवेदपरंनदृष्टं॥२४॥ मूत्रंमल्लक्ष्मकविचवनि
 मरुत्तंमूत्रमिपस्मृतिपुरंरुतमूर्ध्ववातं। उन्मादमप्यपरैदतिरुष्यमशौरक्रात्मकं वश
 मयेद्विदधतिबुद्धिं॥२५॥ कृष्णडकात्स्मिन्ननिःकुलरुतात्पलशते। घृतकुडवैश्वतुर्निर्ग
 त्रिंशत्पलैर्नर्गुलितंमधुनिर्जममखंडमपलशतेनयुक्तंअनुपश्चात्विपचेत्। विश्वा
 दीनांचूर्णपलषट्मुक्तंविश्वाकंशुंठीजीरकमज्जाजी। कणापिष्यजी। तावत्पचेत्। यावद
 वलेहानुकाशितीतृगादीनांपलदयेनयुक्तं। बद्यरोगं। नागेषुधनागकेमरीचुटिः। एला। पत्रं
 तमालपत्रकं। एतत्खंडकृष्णडं। उराणमधुनः। कुडवदयेनद्वद्वयचात्। जोडशाघनि

श्री. टी.

१२०

पलैःमंयो जितं॥ जंडुपुगणितुरक्रपितंजयति। जधं प्रवृत्तमास्यघाणप्रवृत्तं। गुग्गुदप्रवृत्तम
 पोनुविदधमस्मात्परमस्यत्रमवेत्। मूत्रलक्ष्मादीनपरैत्। अतिरुष्यंशुक्रंजननं। अशीशमयेत्। र
 क्रात्मकंरुपित्रमंजवं। बुद्धिप्रज्ञं। विदधति। करोतीति॥२६॥ खंडकृष्णडकानंतरं। एलादिको। गुटि
 कामाह॥ ॥ एलावरंगमपिपत्रकमेतद्वर्षशकंमगधनादपिलंप्रकल्पं। मृदीकयाचमित
 यामधुकेनयुक्तंरवर्जरेकेणवपलप्रमितैश्चतुर्भिः॥२७॥ एलादिकामधुयुतागुटिकातिद्वयार
 घ्यारुषं प्रशमयेदतिरुपित्रं। वस्तुःरुतेचपठितार्शः। मिरजंरुतेवमूत्रं। सुवन्नमिषुशक्तंमा
 नराणाम्॥२८॥ एलाचवरंगं। चवरंगं। चक्रपत्रकं। एतत्त्रितयमप्यईकषोशकं। मशमं। मं। प
 लं। पिष्यजी। अर्द्धपलं। कल्पं। कल्पनीयं। मृदीकया। दाहयामितया। स्यायणी। मधुकेन। युक्तं। रवर्ज
 केन। रवर्जरेकेण। वपलप्रमितैश्चतुर्भिः। मृदीकादिभिः। प्रयुक्ता। एलादीकामधुयुतागुटिकातिद्वय

धजा

३

ध्यातिशयेन इदया यद्विना अतिरुघा। वृषाशुक्रतननी। रघुप्रसमयेतारकपित्रमपि च
 प्रशमयेत्। वरुः रतादिषु वृणां प्राणिनां प्रशमनमा। अतिशयेन हिता। पठिता पूर्वार्थैरि
 ति॥ ॥ इति रक्तपित्रचिकित्सा समाप्ता॥ ॥ रक्तपित्रचिकित्सा नंतरं यथोद्देशं रक्ताचिकित्सां प्रतमा
 दा॥ ॥ लाजाजबीजं जनमुत्पलानित्यगोधरोहः सविशः सकुष्टः। सौद्रं लयुको वटकीरुतश्च रक्ता
 विघाताय मुखेन धार्यः॥ २४॥ ॥ उलाजादीनि मधुना वटकं च चामवटकं रक्ताविघातार्थं मुखेन
 धार्यो धरणीयः॥ लाजाग्रधन्यविशेषः॥ अजबीजं पयवीजं। अजनेरसां जनो। उत्पलं नीलोत्पलं
 ॥ न्यगोधरोहो वटप्ररोहः॥ सविशः। घंडो। सकुष्टः। कुष्टमरितः॥ सौद्रं लयुको मधुना युक्तं संयुक्तं॥ अत्र
 रको वटकी क्रियते स्म वटकीरुतश्च ति॥ ७॥ वटकानंतरं रक्ताघ्नं कायमादा॥ ॥ लाजाजना
 मज्जमृणालिका निःशृंगादनीलाजकमेरुकानि॥ शृतं पयः पीतमनुष्ममेतत् रक्तांशे तसौ

श्रीर०

१२१

इमिताममेतं॥ ४५॥ लाजादिनिःपयः मलिलं शृतं कथितमनुष्मं शीतं। सौद्रमिते मधुशर्करे ताज्याम
 मेतं संयुक्तं पीतं रक्तांशे हिता॥ अजपयं लामज्जमुशीरनेदानीलाजनीलोत्पलं। कमेरुकं राजकमेरु
 कं। एनिरिति॥ इति रक्ताचिकित्सा समाप्ता॥ ॥ रक्ताचिकित्सा नंतरं यथोद्देशं ठदिचिकित्सां प्रतमादा॥
 पथ्यारुधन्वी मगधेषणा नो वृष्टं मलाजं जनकोलमध्यां ठदिठिन्याशु ममाहिकं नुसमप्रणं वा
 थकपिठमध्यां धा पथ्यादीनां वृष्टं ममाहिकं मधुसंयुक्तं आशुशीघ्रं ठदिठिन्यां ठिदयति॥ प
 थ्यादरीतकी। अरुविनीतका। धन्वी आमलकं। मगधपिष्यली। जषणं मरिचं। एषां वृष्टी लाजा
 श्च अजने च कोलमध्यां च तानि तथा। एनिः मधुवर्तत इति मलाजं जनकोलमध्यां वृष्टं। अजने र
 सां जनं। कोलमध्यां वटमध्यां द्वितीयं योगमादा॥ कपिठमध्यां कपिठगिरं मसधूपणं सत्रिकडुकं
 मधुना मरुठदिनिदंति॥ इति ठदिचिकित्सा समाप्ता॥ ॥ ठदिचिकित्सा॥ अत्र यथोद्देशं रक्ताचिकि

श्रु२

कितमाहा॥ वासंतस्तीकुमुमफलं वसगैरिकातिक्करोहिणीचा। योगद्वयं कौद्रममवित्तं च हि
 कारं चाद्रुतनाषणं च॥ वासंतस्तीपाटला। तस्याः कुमुमफलं वसगैरिकातिक्करोहिणीचा। योगद्वयं कौद्रममवित्तं च हि
 तिक्करोहिणीकटुका। सगैरिकागैरिकेण सह। कौद्रममवित्तं। इति द्वितीयो योगः॥ योगद्वयमे
 वनेद्वयं समधुहि कारं हि कारं रतीति। अद्रुतनाषणं च। मनः। माधुमना वकारि वचनं। हि कारं
 दरमिति॥ इति हि काराचिकि सा ममाज्ञा॥ ॥ अथ हि काराचिकि सा नंतरं यथोद्देशं लचिकि सितं
 ब्रूते॥ विश्वौषधेन रुचकेन सदा डिमेन स्यादस्त्रवेतमयुतं रुतं हि गुणागं। तद्विगुपंचकमिदं रुदया
 मयघ्नं जेडनिधनमुनिना गदितं मुनीनां॥ ॥ इदं तत्तद्विगुपंचकं यत्ने जेडनिधनेन मुनिना
 मुनीनां अन्येषां मुनीनां गदितं कथितं। इदया मयघ्नं। इदये आमया गेगाः। शूलादयो रुदयाम
 याः। तान् रंतीति रुदयामयघ्नं। विश्वौषधेन गुं ग्या। रुचकेन सौवर्चलेना सदा डिमेन रुचकेन स्यात्

श्री० टी०

१२२

जवेता अस्त्रवेतमयुतं योजितं। रुतं हि गुणागं रुतः। संपादितो हि गुणागो यस्मिन् रुतत्रया। इदं त
 तद्विगुपंचकं वृत्तिमिति॥ ॥ विगुपंचकानंतरं हि गृष्टकमवेतत्॥ वायोषाजमोदयुतजीरकमुग्म
 मिधुचूर्णं मरामठविजागमिति प्रयुक्तं। हि गृष्टकं इरतिक्कठं रांतरालशूलानि गुल्मगुदजप्रदणी
 विकारानां॥ वायोषादिचूर्णं हि गृष्टकं। वायोषाजमोदेन युतं। यजीरकमुग्मं। तत्र। मिधुश्चा। एषां
 चूर्णं। वायोषादिचूर्णं। अजमोदाप्रमिश्रा। जीरकमुग्मं जीरकद्वयं। मिधुमैधवं। मरामठविजागे
 न यत्नवर्तत इति। तच्चूर्णं तथा। मरामठं हि गु। इत्यनेन क्रमेण प्रयुक्तमुपयुक्तं। हि गृष्टकं हि गुमहि
 तमष्टकं इरतिक्कठं रांतरालशूलानि इक्कठं वरं इक्कठं रं। तयो रंतरालं कोष्टं। तस्मिन् शूलानि
 गुल्मादीश्च दरतीति॥ वा॥ अधुना विश्वाघं चूर्णमाह॥ ॥ मविश्वसौवर्चलं हि गुचूर्णमुष्णानि रजिः
 परिपीतमेतत्। इत्यष्टकोष्टांतरवर्णोत्तं। शूलं जयत्प्राशुमरुक् फो॥ ॥ एतत् विश्वादिक्

चूर्णपरिपीतं रुदादिश्लेजयति। विश्वमौवर्चलं च विश्वमौवर्चलं सह विश्वमौवर्चलं
 वर्तत इति विश्वमौवर्चलं। तत्र तत्र हि गुवां विश्वमौवर्चलं हि गु। तस्मिन् स्थितिः परिपीतं उ।
 स्मानिरद्भिः उष्मोदकैः पीतं। मरु कपोतं वा तस्मै जं श्लेजयति। नाशयतीति॥ ७॥ अतोऽनंत
 रं बुवर्चि ब्रह्माह॥ ॥ चूर्णं तदेतदिति बुवर्चु कृत्वा यथा श्लेजं स विडं रुचकं स हिं गुमि
 धूतं तन स हिं तं यववारिपीतं श्लेजपतं त्रक विकार रं यडकं॥ अतदेतत्तु बुवर्चमिति बु
 वुवर्चि तां समाहारं दं॥ रुचकं सौवर्चलं। स हिं गुं गुना सदा। एतत्तु वृत्तं स नमित्यर्थः। सिंधु
 जवं सैधवं। तेन सहितं सन्मिश्रं यवैः संस्तुतं वा रि यववारि। यवकायेन पीतं श्लेजपतं त्रकं वि
 कार रं यडकं। प्रवाचयेत्तदेतदिति॥ ॥ अधुना दधिकं घृतमाह॥ रुचकावश्च कविट्टाडिम
 तिति डी क सिंधु च हिं गुं तनु क सितं सत्तज्जरे। स ग्रंथिकैः सव विकारु वका तमौ देव्यो घ्रा।

श्री० टी०

१२३

श्लेजं स यु तै रिति कृत्वा पिष्टैः॥ ५॥ तदीज प्रकरमेतत्तु गुणे न दध्ना वदाधिकमिति प्रवदं
 ति वेद्याः॥ इत्यष्टकोष्टगुदं वृत्तं वृत्ति श्लेजमर्शां निगुत्तमपदेति विज्ञेयतश्च॥ २५॥ एतत्तु घृतं
 दध्ना संस्तुतं दधिकमिति प्रवदं ति वेद्याः॥ एतत्तु रुगादिभिः कृत्वा पिष्टैः साध्यते। रुगादीनां नितरेत
 रं दं॥ रुक कृष्टं। यावत्स को यवसारः। तिति डी कं वृत्तं। सिंधु जं सैधवं। तनु क वित्रकं। सितं सत्त
 जीरकं प्रमिश्रं। स ग्रंथिकैः। स पिष्मली मलः। सव विकारिभिः। चविका वया। रुचकं सौवर्चलं।
 यो घ्रा श्लेजं स यु तैः संयुक्तं रुगादिभिः। यो घं त्रिकदु। शेषाणि प्रमिश्रानि। इत्येति द्वौः का वि
 कैः कृत्वा पिष्टैः दीज प्रकरमेतत्तु दध्ना च वृत्तं गुणे न दध्ना तनु च त्रिशत्यना नि साध्यमिति। तदधिकं
 घृतं रुदादिश्लेजं मिश्रो पदरति। गुत्तं च विज्ञेयतश्च॥ ७॥ अधुना सत्तं हिं कं युगुलमाह॥
 ॥ चारदं यंत्रिकदुकं त्रिफलो हरि प्रायु रुदा रुमुत्तलवण त्रयं बुवर्चि॥ स ग्रंथिकैः निनु

टिविन्नकवकव्यकुष्टमाक्षीकपौष्करविटुंगविषायुतानि। ५४। यावत्पूनिगजपिष्यलिसंयुता
 नितावत्प्रमाणमितगुगुलुयोजितानि। नचाष्टतेनगुटिकामनुजैः प्रयोत्थापीतानुदुग्धजनका
 तिकमुद्रमूषाना। ५५। पांडुमयंरुयमपस्मृतिमूर्धवातमुन्मादमामपवनश्चययुं प्रनेहंइत्य
 टकोष्टकटिवंरुणकुहिकक्ष्माश्लानिताशयतिकुष्टकिन्नामरोगाना। ५६। स्तारद्वयंयवस्तारस्व
 त्तिकास्तोरोत्तिकटुकादीनामितरेतरद्वंद्वं। हरिद्रासुकुवोरुहरिद्रा। अपराहरिद्रा। दारुदेव।
 दारुलवणत्रयं। संधवविटुमौवर्चनानि। मग्रधिकानि। मपिष्यलीमूलानि। ब्रुघादीनियुतानि
 । ब्रुटिरेला। माक्षीकं। माहिकधनु। पौष्करं। मुक्करमूलं। विटुंगं। नमिलितं। विषात्रं। विषाशेषाणि
 प्रमिश्रानि। गजपिष्यली। इक्षिपिष्यली। तथासंयुतानि। स्तारद्वयादीनि। इव्यालियावंत्समूनि
 ममुदितानि। नवन्ति। तावत्प्रमाणमितः। प्रमाणीततोयोगुगुलुः। मनयातेनसंयुतानिसंयुक्ता

श्री० टी०
 १२४

नि। एषांष्टतेनगुटिकांरुचामनुजैः प्राणिभिः प्रयोत्थाप्रयोजनीया। पीताश्रुपश्चात्तदणानुदुग्धत
 लकांजिकमुद्रमूषा यस्याः सातथा। पांडुमयादीन्नाशयति। ऊर्ध्ववातप्रतिक्षणमुज्जारः। तथावग्रं
 योतरोत्तमः। प्रतिहतोवायुः। स्नेहणमाकृतेनवा। करोत्यनिशमुज्जारमूर्धवातः। मउच्यतइति। आ
 प्रपवनश्चापवायुः। किलासश्चित्रमिति॥ ॥ इतिशूलविकिसाममाज्ञा॥ ॥ शूलविकिसामं त
 रंयथोदेशमुदावर्तविकिसितमादा॥ गोमूत्ररावफलरामठदंतिनी। निःकंकुष्टसंधवविटुंश्च
 गुडप्रगाढैः। आगारधूममहितैरिति। वृत्रिरेषाम्यक्तागुदेग्रथितविटुवटकामयघ्नी। ५७। गोमूत्रा
 दिवृत्रिरेषागुदेन्यक्तायोजिताग्रथितविटुवटकामयघ्नीजवतिविटुपुरीषं। तस्यवटकाः। ग्रथिता
 श्वतेविटुवटकाश्चग्रथितविटुवटकाः। तदारभ्यआमयो रोगग्रथितविटुवटकामयः। संधववृत्रि
 : तेहंति। यावत्त्रिः। साग्रथितविटुवटकामयघ्नी। रावफलंमदनफलं। रावफलं। शेषाणिप्रमिश्रानि

३

१२५

शोषानुरस्य हारकपित्रकासा रुचिश्चा सममचित्तस्य॥ विद्वेदिनश्चापि दमस्वरस्य क्रियानका
यक्रिशले निघनिः॥ ५॥ रुशलेः साध्यमाध्यविनाग हैः॥ ईदृशस्य शोषानुरस्य क्रियानका यद्वि
रानि नूतस्य॥ हारश्च रक्तपित्रेव का मश्च रुचिश्च मश्च ते तथा तैः समचित्तः संयुक्तः उपदु
ता विद्वेदिनश्चात्र नि सारस्य॥ इतस्वरस्य स्वरने दयुक्तस्य॥ इच्छन्तस्य साध्यस्य क्रियाचिकि
सान कार्याः गहितवाता तथा च मुश्रुतः॥ एकादश निरैतैर्वाघि द्विर्वापि समचित्तो ज्ञातो वा हि
ते ज्ञेयमिच्छन् सुविपुलं यशः॥ अथ कीदृशस्य मतः कार्या विशिक्तिसेत्य तत्राह॥ ७॥ विज्ञावितस्य
त्यवतश्च जंतोरमंदवक्त्रे रविगमयस्य॥ बलोपपन्नस्य सतश्चिक्ता विकिसकैः कस्य विद्वद्व
ष्टा॥ ८॥ विज्ञेयं तेन अचित्तो विज्ञावितः सधनः तस्या आत्मवतश्चात्मनो हितस्या अमंदवक्त्रे
ः नमंदो मंदस्त्री क्षो वक्रियस्य॥ स न वत्यमंदवक्त्रि न स्य॥ न विरमविरं मोरुका जमा यो न
आमयो रे गो॥

यस्य सज्जवत्पविगमयस्य। बलं शरीरमोजः संज्ञं। तेनोपपन्नः संयुक्तः तस्मै च नूतनस्य जः तोः स
 तांश्चिकित्सकैर्वैद्यैश्चिकित्साकस्य विदेवशोषातुरस्य सफलाहश्चिकित्साति॥ ७॥ सांप्रतं चिकित्सित
 माह॥ ॥ द्विपंचमूली जलसिद्धमाज्यं वासा घृतं वाप्यथ घृतं वाहं हितं पयः। ठागलमववायः प्रयु
 ज्यते नागबलाविधानं॥ ६॥ द्विपंचमूली दशमूली तस्याः जलं कायः। तेन सिद्धं माधितं आज्यं घृतं वासा
 घृतं वा वासया संस्कृतं घृतं वासा घृतं। अथ घृतं वाहं वैकं हितं नवतीति। पयश्ठागलं हीरं। अ
 थववायश्चाग्नी संपर्को हितो नवतीति। नागबलाविधानं वप्रयुज्यते। प्रकर्षेण युज्यते। क्रियत इ
 त्यर्थः। अन्यानां पिरमोनपिष्पली शिलाजडविधाना निप्रयुज्यता इदं तु प्रकर्षेण नागबलाविधा
 नं। तथा वसुधतः॥ रसोनयोगं विधिवत्तृहयात्री हीरेण नागबलाप्रयोगं॥ सेवेतवा मांगधिका
 विधानं यद्योपयोगं तु नोऽश्मजस्येति॥ ७॥ अधुना व्यवनप्राशमाह॥ ॥ शृंगीतामलकीफल

श्री० टी०

१२६

त्रिकबलापथ्याष्टवर्गपृताजीवंती त्रुटिचंदनायुरुसटी प्राक्काविदायंबुदै॥ वर्षान्तरदशमूलपुकरव
 षैः सार्धं दृष्टकपालिकै रष्टो लो नशतानि पंचविपचेतक्षत्रीफलानामतः॥ ६॥ उद्धृत्यामलकानि तैलघृ
 तयोः षड्विंशतिपलैः। नृशान्यर्ध उष्ट्रीलोनिक्षयविधिवन्मण्डिकायाः पंचेतां शीते घण्टधुनः पलानि
 ऊडवं वां स्यात्तुजतिका न्मुष्टिर्मांगधिका पलद्वयमयं प्राशः स्मृतश्चावनः॥ ७॥ न शीघ्रः साफल्यं व
 जतिवपुषि हीयमाणेऽपि जंतोर्न मूर्छा नोढर्हि स्मृदुपि च न चश्चा मकामादयश्च। न चालक्ष्मी विघ्नं कर
 त्रिदपि न च व्यापदः संनवेति। प्रयोगादेन स्मान्मनसि न धियो बिभ्रति त्रिंशंति मंतः॥ ८॥ प्रसरति पुरः प्र
 काहे ये जराजडतां व्रजे हि दधति पदं नैवाकस्मादली पलितानि च। जवति न जयं रुग्णः काये न चास्पद
 माप्नुयुश्च वनरवितप्राशः प्राश इषु एष शतान्यपि॥ ९॥ शृंग्यादिभिः सार्धं क्षत्रीफलानां पंचश
 तानि अष्टो लो न विपचेत्। शृंग्यादीनामितरे तरुं बौ शृंगी कर्कटं शृंगी। तामलकी हरहलिकाफल

विक्रिफला बला वाद्यालकां विनायुद्धा विदारीहीरविदारिका। मटीकचूरनेदा। जीवंती सुवर्णा
 वंती। दशमूलं विपंचमूलं चंदनं रक्तचंदनं घनं मुस्तानी लोत्पलं नीलपद्मं। एला प्रसिद्धा। श्ववास
 कां मृक्षीका प्राज्ञा। अष्टकवर्गः प्रवेकः। पौकरं पुकरमूलं। मृक्षीकादियुतैः संयुक्तैः। एभिः शृंगपादिभिः
 थकपालिकैः प्रत्येकं प्रलप्रमाणैः। सार्द्धं महाधत्रीफलानां आमलकीफलानां पंचशतानि। अपांसलि
 लानां द्रोणमहीलं। तेन विपचेत्। कायये बभुजागावशेषं यावत्। अतोस्माकाय सुधृत्य पृथक् कुरुवा
 आमलकानि तैलघृतयोः प्रत्येकं षड्विंशत्युना निश्चामलकानि दृष्टानि तलितानि। अग्नितिलसंज्ञो
 मस्यं डिका। तस्याश्च दंडुला पंचाशत्पलानि निश्चयक्रिया विधिवद् वने हविधिना पचेत्। तस्मिन्नवलेहे
 शीती नूते मधुनः षट्पलानि। कुडवश्च शारिपलानि वांशपावंशरोचनायाः। बभुजातकं प्रवेकं। तस्मा
 त्मुष्टिपलं। मागक्षिका पिप्पली। तस्माः पलद्वयं। एतत्तमर्वैस्त्र्यं चूर्णं स्रज्वाहि पेटा अये च्यावनः प्रा

५४३:४

३०१०

१२७

शः स्मृतः कथितः। एतस्मात्तच्यवनप्राशनप्रयोगात्तज्जंतोर्वधुषि शरीरे। स्त्रीयमाणे। पिशोषादयः स्पर्शकं प्रम
 फलं वृत्तं वृत्ति। तच मनसि व्यापदः संजवन्ति। उन्मादादयो मानमाविकाराः। नवधियो बुद्धयः। चोति विवृति
 । क्षरयन्ति अंतरंतः करणे प्रज्ञा अवबोधो हेये ज्ञातव्ये चुरः। अग्रतः प्रसरति। तरावृत्तं वृत्तं वृत्तेत्। वि
 श्रुत्तमायातीत्यर्थः। वलयश्च पलितानि च। नैवाकस्मात्तमदमापदमा स्पदं विदधति कुर्वन्ति। नचरु
 श्रोरोगेभ्योः प्रियं न वति। अवनो नाम रुषिन्नेतरचितो विरचितः प्राशः च्यवनप्राशः। च्यवनरवित
 प्राशः। तस्य प्राशनं प्राशः। प्रकुर्वेण्यवहारो। तस्मात्तु अणुपशतानि काये शरीरे आस्पदं स्नानं न
 प्राप्नुयुः कथं वनापि। च्यवनप्राशनानंतरं ममृतप्राशनं माहा। डा। प्राज्ञा जमां सरमनुग्धविदारिके
 लुधक्षी वरीरममं विधिवद्विपाय। प्रसृष्टताममधुकाष्टकवर्गजागी वीरावरी वहरनागबलाव
 लानि। द्वादशकसेरुकपक्षकनानि केरुं गाढकोत्पलपियालमधुतिकाभिः। शृंगी मृणाला।

थावमुक्तः॥ तेषु यत्र मलघुनिधनिःशर्करं च यत्तागोमूत्रगंधं यद्वापितम्भनं प्रचक्षते॥ त
दनुलोहोदकीनि वयुर्द्विर्भूयैवैयथावत्परिधूपयेत्तुष्टौ घन्धकीटपतंगदंशमंतानिकादोषनिवा
रणार्थं॥ एतत्तद्वैधूपयेत्तामंतानिकादीन् दोषान्नाशयति॥ अतोऽनंतरं जलशुद्धं च वाततः का
थैर्जवयेत्तथा च ग्रंथान्॥ प्राकृ केवलं जलधैतं शुक्लं काथैस्तोत्राव्यमिति॥ जलशुद्धि वि
धनेन ग्रंथान् तस्यैकं लिख्यते॥ उल्लेखकाले रवितापयुक्ते व्यन्नेति वा ते समन्त्रमिमागे॥ चचारि पा
त्राण्यमितायमानि न स्यात्पेदत्र मनोऽवधानं॥ शिलाजतुश्चेष्टमथैकपात्रे प्रहिप्य तस्मात्तद्वि
त्तं च तोयं॥ उल्लेखं दृष्ट्वा तत्र दृष्ट्वा विशोधयेत्तन्मृदितं यथावत्॥ ततश्च यत्कृत्स्नमुपैति बोधं
विलीयमानं रविश्चितं॥ पात्रान्तद्वयं ततो निरुद्धं तत्रापरं कोष्मजलं हि पेयं॥ पुनश्च
तस्मादपरत्र पात्रे तस्माच्च पात्रादपरत्र भूय॥ पुनस्ततोऽन्यत्र विधाय नूतनं यत्संरहितं तन्मुनराह

रेवा यदा विशुद्धं जलमठमूर्धं प्रमवना वान्मलमेत्यधस्तात् तदा त्यजेत्तस्मिन् जले मलं च शिलाजतु
व्याकूलं शुद्धमेव॥ शुद्धं वा वित्तु कंच विधिना नेन मानवः॥ शिलाजतुं प्रयुजानः सर्वगोमैः प्रमुच्यते
इति॥ एवं श्रेष्ठं धूपितं गतदोषं जलशुद्धं च वाततः काथैर्जवनामारजेत्॥ त्रीन् वारानित्यादि
॥ प्रथममेव शिलाजतुत्रिफले जले नाभ्यं न वेत्ता त्रीन् वारानुत्री एष होरात्राणि॥ तत्राये वारशो
होरात्रवाचकः॥ यतो वारेणेत्यादि॥ नाश्र होरात्रं व्यासं जवति॥ एकेन श्र होरात्रेण एका जवना ज
वति॥ द्वितीयेन द्वितीया॥ तृतीयेन तृतीया॥ एवं त्रीन् वारानिति॥ तथा च वरकः॥ कौटजत्रिफला
निंबपटोलघननागरैः॥ नादितानि दशाहानि॥ दशा होरात्राणि त्र्यर्थः॥ त्रिफलया संस्मृतं त्रैफलं
जलं काथैः कथं त्रिफलायाः काथं संस्कारो जावनायं क्रियते॥ शिलाजतुं तुल्यं जावना प्रयं ज
लमष्टगुणं दद्यात्कथितं वतुर्जावशेषं तं जवातस्मिन् शिलाजतुमुखोत्प्रेरिष्यत्॥

हिष्वालोऽमाधयेत्। तथा च तारपाणि। शिलाज उ सैमं प्रव्यं काथ्यमष्टगुणे जले। पादावशेषः
तत्तत्तन्मि न्कोस्ते विनिहिषेत्। अन्यैश्चाचार्यैः अष्टागावशेषः काथः क्रियत इत्कृतं। तथा
च ग्रंथांतरं। सम गिरितमष्टगुणितैः काथ्यतन्नावनौषधतोयैः। तत्रियूहेषां शेषतोस्ते प्रहिषेजि
रिजं। तत्तत्परमतं यातं संशुक्लं प्रहिषेत् रसेनूयः। नैवेत्येवं काथैर्जायं वारान्नवे सप्त। एवं
त्रैफले काथे जायं जावनीयं। तदनंतरं दशमूलकाथेन। तदनुपश्चात् त्रिजोषवायाः गुड्या
रमे काथे। ततश्च वाद्यालकाथे नैव बलाक काथे। ततोऽनुपरोलमलिले काथे। पुनर्यथी क काथे
। यथी मधु काथे। अथानंतरं गोमूत्रे। एवं त्रीन् त्रीन् वारान् क्रमेण एकैकेन त्रिफलादिक काथेण
जावनीयं। तदनंतरं गवां पयसि दुग्धे जावनीयमेकं वारं। ततः पश्चादेषां प्राक्षादीनां काथे सप्त वा
रान् जावयेदिति। कथं एष रूलरूणे विशेषो लभ्यते। इति चेत्। तथा च ग्रंथांतरं। काले रवितापाद्ये

ती० टी०

१३०

रूपाणां शिलाज उ। प्रवरं त्रिफलारसं युक्तं अहं विशुद्धं पुनः शुक्लं। दशमूलस्य गुड्या रमे वजाया
न्यापरोलस्य। मधुकरमे गोमूत्रे अहं अहं जावयेत् क्रमशः। एकाहं क्षीरेण तु ततो जावयेत् पुनः शु
क्लं। सप्ताहं जायं स्यात् काथे तेषां। यथा लानमिति॥ ॥ प्राशुक्रमेष्वां क काथः ततः (केषामित्याद)। डा। प्रा
क्षादीनां विदारिका दयष्टय कपली स्त्रिगौ करैः पाठा कौटन कर्कराख्यं कटुकारास्त्रां बुदालं बुधैः। दं
ती चित्रक चव्यवारण कणा वीराष्टवर्गौ धैर्यो लोचरण स्त्रिते पलमि तैरे निःशृतैर्जावयेत् ॥ २१ ॥
एनिद्रिहारिनिःशृतैर्जावयेत्। प्राक्षादीनां मितरेतरं दं दः समा सः। प्राक्षाप्रमिद्धा अनी रुक्षातावरी॥
विदारिका दयं रुम्बदीर विदारी मदा विदारी चाष्टय कपली दृष्टिपणी स्त्रिगालि पली। यौ करं
पुकर मूलं। कौटनाः इन्द्रयवाः। कर्कराख्यं कर्कटं गं। अमुदो मुन्ना। अलंबुषा मुदितिका वारण क
णा दृष्टिपिष्णुः। वीराक्षरका कोली दृष्टिपणी। अष्टवर्गौ धैर्यनि प्रागुपरि शानिका को त्याक्षि निरो

दी०

षाणिप्रमिद्वानि। एभिर्जातिभिः पलमितैः प्रत्येकं पलप्रमाणैः शृतैः कथितैः। कस्मिन्त्रिणचर
 एस्मितेपादशेषेनावयेत् जावनं कथितं सप्ताहो रात्राणि शिलाजडपजानि षोडशाकायादकेनस
 शंशविजागिकेनाएकैकेनांशैर्नैकैकमहोरात्रं तेनावयेत्। यावत्सप्तदिनानि। ननु कथमेतद
 वसीयते। यावता प्रतिदिनं एककायादकेन कस्मात्त्राव्यते। इत्युच्यते। एषां कथायै इति वचनात्।
 अन्यथा बज्रवचनेनैव कथायै इति ब्रूयात्। ग्रंथान्तरे सुकं। मन्नाहं जाव्यं स्यात्काथेतेषां यथा
 लाजमित्यत्रापि बज्रवचनेनैव प्रयोगः। जावनावाटकमन्नांशैर्नैव षोडशपलप्रमाणं स्पष्टि
 जस्यैकाग्रवति। तथा च ग्रंथान्तरे। प्रवेण यावता शुक्रमेकीनयादंतां व्रजेत्। इव प्रमाणं निर्दिष्टं नि
 षप्रिजविना विधौ। तस्मात्स्मितमेतदिति। का। अनेन क्रमेण शुद्धशिलाजड। ततश्चैतैर्नैव जये
 त्। इत्यत आह। का। धात्रीमेषविषाणिकात्रिकटुकैरेनि। इयत्पंचनिद्रैश्च द्विपलोन्मितैरपि पलं

अ५१

ती-श०

१३१

वृक्षादिदरीजवात्। तालीमातृकुडवश्चतुःपलमिहप्रक्षिप्यते मर्षिषमेलस्य द्विपलं पलाष्टकमथोहो
 त्राक्षिषक्योजयेत्। १२। धात्रीनामितरेतरं वं। धात्रीनामलकीमेषविषाणिका मेषशृंगात्रिकटुकं
 श्रुंटीमरिचपिष्यत्यः। एषां धात्रीनां प्रत्येकं द्विपलिकानां चूर्णं विदारीजवाबुशान् पलं। तालीमातृ
 तालीमपत्रात्कुडवश्चचारिपलाति। मर्षिषो घृतात्तत्रतुःपलं। एतत्सर्वं प्रक्षिप्यते नियुज्यते तैलस्य
 द्विपलं। प्रधानकल्पनयातिलतैलस्य। सौत्रात् मधुनः पलाष्टकमथो पलाति। त्रिषकवैद्यो योजये
 त्। योगं कुर्यादिति। का। ततः पुनरेतैर्नैव जयेदित्याह। का। तुल्यं पलैः षोडशानि। मितायाम्बुकुक्षीरिका
 पत्रकके मरैश्च। विल्वं शकैश्च कुबुटिमं प्रयुक्तेरित्युक्तमात्रागुटिकाः प्रकल्प्याः। १३। ता सामेकत
 मां प्रयुज्यविधिवत्त्रातः। पुमात्तजो जनात् प्राया मुद्दलां बुजंगलरं संशोते शृतं वा जलं। माहीकं न
 दिगमगुर्वशननुकपीचापयोगां वा श्रोत्यंगमनंगवसुजगतामं पत्रमानंदतत्। १४। शिला

232

नंयद्या

मीपां हामयस्त्री परस्त्री सार्शः प्रदरप्रमेदपिटिका मेहाश्मरी शर्करा रुद्रोगा बुद्धि विप्रधियस्तत्तयो न्या
मयामानि जलान् रुक्मं ननगं दरहर रुक्मस्त्री प्रवृत्ती रुक्मः ॥ १५ ॥ वाता मृक प्रबलं प्रवृद्ध मुदरं ऊष्टं किला
मेहमीनकासश्चासपुरः कृतं हयम मृक्कि तं ममानात्ययं उन्मादं मदमप्यपमृतिमतिष्ठेत्त्यं ह
शचैतनो गालस्य च हली प्रकंच शमयेन्मूत्रम्य रुद्राणि च ॥ १६ ॥ इयं शिव गुटिका शोफादीन् मूत्रत्र
ह्वां तान् शमयेत् शोफादीनामितरेतरं ह्यं शोफः सर्वमरः ग्रंथि शोफममुक्तानः प्रसिद्धः आव
मंथुः तिग्मव्याधिः मृकवग्दोषस्तत् वेपथुः कं पः योन्या मयाः यो नि रोगाः ॥ आमानीतं मामो वा मु
॥ वाता मृक वातरक्तं प्रबलं प्रवृद्धं बतमवगा दमित्यर्थः प्रवृद्ध मुदरं प्रवर्द्धित मुदरं ऊष्टं वग्दोषं
किजसंश्चित्रं रुयं शोषं अमृक्कि तं रुक्मपि तं अवर्द्धित मृकणा वस्थः ॥ उन्मादो मदमं रुः ॥ अतिष्ठे
त्यमे डारवं न शवं न शताननोः शरीरस्या ननु च नौरतिष्ठल वत्तश वमपहंतीति विरुद्धं अत्रोक्तं ॥

न॥ स्त्रीणां शतं गंतुं प्रजवतीति॥ ठा॥ मां प्रतं पुनस्तस्या॥ शिवगुटिकायाः फलमा॥ ठा॥ स्त्रिमितमतिर
प्यज्ञानांधः सदस्यपटुः पुमान्मरुदपिययाज्ञानोपेतः श्रुतिस्मृतिमान्प्रवेत्॥ व्रजतिचययायुक्तोयो
गीशिवस्य समीपतां शिवगुटिकाया कस्त्रामेनां करोति न मानुषः॥ ७७॥ ययायुक्तोयोगीशिवस्य समीप
तं व्रजति॥ तामेतां शिवगुटिकां मानुषः को न करोति॥ स्त्रिमितमतिरपि पुमान्पुरुषः॥ स्त्रिमिताजडा
मतिर्यस्यामौ स्त्रिमितमतिरश्च ज्ञानांधः न ज्ञानमज्ञानं च न वबोधः॥ तेनांधेन किंचित्पश्यति॥ सद
स्मिन्नायां अपटुर्मुखवरः॥ एवं भूतोः पिययाज्ञतया मरुदपि न्नोक्तकालमपि ज्ञानोपेतो ज्ञानमम
विता॥ श्रुतिः श्रवणं स्मृतिः स्मरणं॥ ते विद्येते यस्यामौ श्रुतिस्मृतिमान्मानुषः पुरुषो जवति॥ यया
शिवगुटिकाया युक्तो योगगतो योगी मुनूषुः शिवस्य शिवजमूरकस्य समीपतां नैकघं व्रजति गठ
ति॥ कस्त्रामेतां शिवगुटिकां मानुषो न करोति॥ अपि तु सर्व एव करोतीति॥ ठा॥ अधुना अपरमपिशि

लाजनुप्रयोगमाह ॥ फलत्रिककायविशुद्धमादौ शुद्धं गुड्यादशमं शुद्धं निरादिका कोलियुक्तागादिभु
 रंशिलाजनुम्यात्तुयिषुप्रशमं ॥ ४९ ॥ आदौ प्रथमं फलत्रिकं त्रिफला तस्माः काये तत्तर्ववत्परिभा
 षया विशुद्धं क्रियते तदनंतरं गुड्या ततो दशमं लेना अनंतरं निरागणे न पूर्वोक्तेन निरादयक
 प्रणीत्यादिना ततोऽनुका कोलियुगादिगणेना काकोली द्वयमृद्धिदृष्ट्यादिना शुद्धं शिलाजनु ॥ प्र
 त्येकमेकैकेन मन्त्रां क्रियते एवं शुद्धमेवा एषामेव काथैर्यथा दोषं पातयं यत्पीयमानं रुयिषु
 रुयरोजिषु प्रशमं स्यात्तमेव तत्तथा वशुक्रतः ॥ तथैव योगं जनु नोऽप्यजयेति ॥ इति शोषवि
 कसाममात्रा ॥ ॥ शोषविक्रिस्तानंतरं यथोद्देशं रुमिचिकित्सितमाह ॥ ॥ फंजी फलिज्जक फल
 त्रितयाखुकली काथः रुमिघ्नमगधशिखिशिषुकल्को पीतः रुमी न पररेत् रुमिजा रुजश्च जं
 तोर्जयेदथ कणा रुमिजिकषाय ॥ २०० ॥ फंज्यादीनां काथः रुमिघ्नादिकल्कयुक्तः पीतः रुमी न पररे

ती० टी०
१३४

तः रुमिज्यो जाताः कात्याः रुजो विकारा नः कस्य जंतोः प्राणिनः ताश्चापहरेत् फंजी ब्राह्मणयष्टिका
 फलिज्जकं प्रमिष्टं फलत्रिकं प्रवोक्तं आखुकली मूषककली रुमिघ्नं विडंगं मगधपिष्यली शिखीचि
 का शिषुः शोचंजनकः अथ शष्टेन द्वितीयं योगं तरमाह ॥ अथ कणा रुमिजिकषाय पीतः जंतोः रुमि
 १ जि मित्ता रुमिजा रुजश्च जयेत् कणा पिष्यली रुमिजि विडंगमिति ॥ का इति रुमिविक्रिस्तसाममात्रा ॥ ॥
 अथ यथोद्देशमिदानीं स्वसेतोषाडुकानुक्तविषयमपरमपिकायविक्रिस्तमाह ॥ ॥ एरंडतै
 लं वृषणप्रवृद्धोपगोपयत्कंहितमेतदुक्तं सराजवृत्तामृतवत्त्रिवा माकाथं हितं मारुतशोणिते
 शुभा ॥ एरंडस्य तैलं एरंडतैलं गवां पयोगोऽग्न्यामहो ययमावर्त्तत इति सगोपयत्कं ॥ वृषण
 प्रवृद्धो हितमेतदुक्तं प्रवाचायैः राजवृत्तादि काथ एरंडतैलं मारुतशोणितेषु वा तरक्ते शुद्धितं रा
 जवृत्तः आरोग्यं वैशिखि ॥ अमृतवत्त्रिगुडुबी वासां आट्फूपरुमिति ॥ ॥ अपरमप्ये रंडतैलं

स्मिराशालिपली। समीरेवायौशोलितमंयुके। एतदुक्तंनवति। वातरकेठिनोदवागुडचीत
 स्माः कथेनयुतो गुगुनुरेक एव हित इति। अशस्सुमेरेषु कृष्टिषु वगुडानयादियोगपंचकमा
 ह॥ वागुडानया मूत्रदरीतकी वाहिता तथा रुक्करवर्द्धमानं। अशः सुमेरेषु हिता हरिद्राधमत्री
 रसे कृष्टिषु मूत्रयुक्ताः॥ अशः सुमशोरोगे पुगुडानया गुडेन सहिता अजया दरीतकी हिता॥
 मूत्रदरीतकी वाहिता। गोमूत्रकोले लेख्यं। दरीतकी वातं यथा बलं स ह्येदं। तथा रुक्करवर्द्धमानं
 हितं तथेति योगांतरमाह। अरुक्क शालिजलातकानि। तेषां वर्द्धमानं कथं च तत्क्रियत इति। तेषां
 नरे या ध्याय्यायते। ग्रीष्मकाले गृहीतान्याश्लीरसान्धनामयानि जलातका म्ली नियवपलले माल
 षलले वा च उमा वा वल्लिता निरेमंते प्रयोक्तुमारजेत। मधुरस्निग्धमीतो पसंस्कृतशरीरः प्रथमं
 दशन जलातकानि संकुप्य अष्टगुणेन सतितेन काष्ठं रुवा अष्टजागा वशेषं सङ्गंधते नोत्तमुरवम

ती. टी.

१३६

प्रथमपि वेत्ता तायेकैकजलातो कर्षेण त्रिशतं वा पुनरेकैकमपकर्षयेत्। यावद्दशन जलातकप्र
 योजेतः परमुकर्षः कर्तव्यः। एवं जलातकमहं मुपयुज्यते। न घटते यथा वधते तथा विटि त्रपा
 रं पर्योपदेशात् व्याख्यायते। त्रिशतं प्राप्नोत्सप्त रात्रौ त्रिशतं प्रयोगः कर्तव्य इति। तत एकैकमपकर्ष
 येत्। यावद्दशन पुनरस्य स्मिन्नपि दिने दशेति। एवं जलातकमहं मुपयुज्यत इति घटते। तीर्त्तं घृतदुग्ध
 स्मिराशालिषट्ठिकौ दननुतीनप्रयोगांते वद्विस्त्रावत्ययस्ये वापवारः॥ तस्मिन् प्रयोगात् वर्षशतमजरं
 वधुः तिष्ठतीति। मेरेषु वप्रमेरेषु धमत्री रसे आमलकरमेदरिद्राहिता। कृष्टिषु वकुष्टरोणिषु मू
 त्रयुक्ता गोमूत्रेण हरिद्रा हितेति। पीचामां वापला शारिद्रा मूत्रेण तं पापरोजस्य गठे हिति॥ वाव
 ग्दोषिणां श्वित्रविकारिणां च योगनाह॥ अयस्कृति वीषदिरस्य सारः स्वर्गदोषिणां श्वित्रविका
 रिणां वा आवल्युजं बीजमुदाहरंति विनीतकः च कुमलप्रकषायेः॥ वग्दोषिणां कुशीनं पाय

पृष्ठता

निमारे कुटजोत्तरेषु मर्पटव्यापिकिराततिका। मशर्करश्चापिममहिकश्च वासा कषायः रवेः
 त्रै। ॥ १२ ॥ अतीमारोगे कुटजकायकल्कचूर्णलेख्यो गोहितः। हरेषु सर्वेषु मर्पटः किराततिका कोहितः। र
 कपित्रे वासा कषायः शीतः शर्करामधुन्यो महितो रित इति। ॥ १३ ॥ हस्तः दिष्टवत्तु रोगेषु पृथक् यो गवत्तु
 यमाह॥ ॥ १४ ॥ सुपंचास्रकमुद्दिशंति श्रीरामये पिष्यति वर्द्धमानो रोहीतकश्चापियस्तद्विकारे स्याद्वि
 धीनां वरुणः प्रशस्त्रः। ॥ १५ ॥ सुपंचास्रकमुद्दिशंति। उपदिशंति पंचानां बहुराक्षि मवृत्ता
 मवृत्तान् बुक्किणामस्मानां समाहारः पंचास्रकः। तं उपदिशंतीति तथा च चरका को लदादि मवृत्तान्
 बुक्कीका बुक्किणाम्। पंचास्रको मुखालेपः मधुसूतानि यत्नंति। श्रीरामये श्रीरोगे पिष्यति वर्द्धमाने प्र
 व व्याख्यातमुद्दिशंति। यस्तद्विकारे वयं उदरे रोहीतकः। कषायचूर्णविलेख्यतादिषु प्रशस्त्रः स्यादि
 ति। विद्धीनां वरुणः कषायादिषु प्रशस्त्रो नवतीति। ॥ १६ ॥ कुटजमयदिषु गोमूत्रादि योगत्रयमाह। ॥ १७ ॥ गोम

नी. टी.

१३८

त्रमेकं तरामयेषु विषोपमृष्टेषु शिरीषक... काशातकी मूषिकमंनवेषु विषेषु सांकोठजराक
 षायः। ॥ १८ ॥ कुटजमयेषु उदरे रोगेषु गोमूत्रमेकं प्रधानमुद्दिशंति। विषोपमृष्टेषु। विषैः स्थावरजंग
 मरूत्रिमेकपमृष्टा विषोपमृष्टास्तेषु शिरीषकं कृपा ना निपनादिषु हितमुद्दिशंति। मूषिकमंनवेषु विषेषु
 सांकोशातकी सांकोठजरा कषाया शस्त्राः। अकोठजरा कषायेण कोशातकी कं पा ययेदिति॥
 ॥ १९ ॥ अधुनोर्ध्वमध्याविनागे न विक्षन्त वा शरीरं तर्जित रोगविक्रिस्तादि हस्तुराह॥ ॥ २० ॥ म न्या हनुश्रव
 णलोचननासिकास्य नूना गता लुगलशं स्वशिरो विकारान्। नृत्तानि हंति दशमूलकषायपीताक्षा
 धनवामरूपलत्रितयोद्भवेता। ॥ २१ ॥ म न्यादिषु शिरःपर्यंतेषु ये विकारान्। नृदशमूलकषायपीता
 नृत्तानि पिष्यन्ति हंति। फलत्रितया उद्भवेयस्यासौ फलत्रितयोद्भवा। तेन वा सह पीता नृत्तानि प्रवो
 क्तानेव रोगान्निहंति। वाशहेन द्वितीयं कायं कथयतीति। ॥ २२ ॥ सांप्रतं विश्वोपधम्ययोगत्रयमाह॥

रात्रा कषयपरिपीतमयश्चदेशकायेनवाभूततत्ताकथनेनवापि। विश्वौषधरतिपादकः
 जागादासक्तिजानुजघनस्तुलनारुजश्च। एष रात्रा कषयपरिपीतमित्येको योगः। अथश्चदेशगोच
 रका। तस्य कायेनवापीतमिति द्वितीयो योगः। अमृतलतागुडूची। तस्याः कायेनवापीतमिति तृतीयो
 योगः। किं तत्पीतं विश्वौषधं शुद्धीरुजो निहंति। केषुकेषु जाताः। सन्धीनिचजानुनीचजघनस्तुल
 तसक्तिजानुजघनस्तुलनेन स्मिन्नात्तरुजः। पादादरज्यकटीयावह्निजागः। पादकटीविजागस्तस्मात्
 आ३. मया दयायां। यारुजस्तानिहंति॥ का॥ इन्द्रादिरुहं हिंसादियोगमाह॥ ॥ पीतानिहिं गुमित्त
 रकुंठं वक्रपिपय्यामिपुकरजसलवणत्रयाणि। हृत्पृष्ठकोष्ठगुदगुह्यरुजो जयंति मं हि प्रमेतदितिका
 यविकिसितं हि। ए॥ हिंसादीनिपीतानि इन्द्रयादिरुजो जयंति। नाशयंति। हिंशुरामठे। मित्तजीरकं श्वेत
 जीरकं। उं वक्रप्रमिदं। पय्यादरीतकं। अमिश्रित्रकं। पुकरजटापुकरमूलं। लवणत्रयं सैधवविडसौ वर

ती० टी०

१३९

लानीति। कायविकिसितं मं हि प्रमेतदित्या॥ इति शङ्खः परिममाशौकतः। अथ कायविकि
 सितमिति कोऽर्थः उच्यते। कायशब्देनाग्निरभिप्रेतः। तथा च वृद्धजो जेनोक्तं। तमिमं कायमेवाग्निं प्रवदंति
 मनीषिणा योऽपेनिर्हृति किप्रमारां सर्वदेहिनां। अनादिमध्यनिधनः सर्वतंत्रेषु पश्यते। प्रजालस्य स
 मायुक्तो जीवः स हि मनांतनः। यस्त्रविकि सेशीदं तं विषमं मंदमेव वा। आयुर्वेदानियोगेन सर्वे कार्ये वि
 क्सिकः। अथवा दोषधनुमलादि संघातः कायः। तस्य ह्यरादिनिव्यापत्रस्य विकि सा कायविकि सति।
 ॥ इति ती मरुतुतचंद्रविरचितायां विकिसाकलिकोटीकायां कायविकिसासमाज्ञा॥ ॥ का॥ ॥ काय
 विकिसानंतरं यशोदेशं शालाक्यतंत्रमाह॥ ॥ शालाक्यतंत्रमिति कोऽर्थः। उच्यते। शालाकाशशेषा
 दौ गणेषु दृश्यः। शालाकायाः कर्मशालाकां। तत्र धनं तंत्रमने दोषचाराद्यलोका कृतं तंत्रं। तद्योर्ध्वजनु
 पगतानां रोगाणां नयनश्रवणवदनघ्राणादि संश्रितानां मुपशमार्थमिहो नयनादि रोगाणां मेषाति

परितानायेदमाह॥**३॥**जर्ध्वगमाधिकपगमाशिरुमिश्रिदोषाःस्वदेउऊपिताःकफपित्रवाता॥कठौ
 एतालुरसनारदलकलीनासास्यलोचनशिरस्सु रुजःसृजंति॥**४॥**दोषाःकंठादिषु रुजो विकारान्मृ
 जंति कुर्वंति॥**५॥**कदशाःसंतःस्वदेउऊपिताः॥स्वकीयादेतवःस्वकारणानि॥तैःऊपिताःकोपंगताः॥तेच
 स्वदेतवोक्तैःस्त्रिकैरित्यादिनाप्रवृत्ताः॥केतेदोषाःकफपित्रवाताः॥ननुकिमर्थंयुक्तेमेलेपन्यामः॥
 सूतइत्युच्यते॥वातपित्रजन्यस्यापि रोगस्यश्लेष्मणःचिकित्साकार्येतिज्ञापनायांतस्मान्नववातांतथा
 चैकैरेषस्तानगतंदोषंस्तानिवसमुपाचरेदिति॥किंरुचादोषारोगं कुर्वंति॥शिरामकंमिरात्रिक
 पगम्यगवाकतरात्रिः॥मिरात्रिः॥जर्ध्वगमात्रिः॥जर्ध्वमुपरिगमोगमनयासांताजर्ध्वगमात्रिः॥कंठादी
 नापितरेतरबंधः॥रमनाजिकारदादंतास्त्रेषांमूलानि॥आम्यंमुखं॥कंठादिसमवायंसर्वमुच्यते॥लोच
 नेनयने॥शिरःकपालमिति॥**६॥**चक्षुःप्रक्षनं सर्वेषां मिंद्रियाणामिति रुचातज्जतविकारसंख्यामदृष्टः॥

ती० दी०
 १४०

चिकित्साप्रोवाचा॥**७॥**षट्सप्ततिर्लोचनजाविकारश्लेष्मामत्रिष्वदसमुद्भवानां॥श्लेष्माश्रयवाहितिलंब
 नंप्राक्प्रशस्यतेमुज्जरमौदनं॥**८॥**लोचनेश्लेष्मिणीतयोक्तौताविकाराः॥रागाश्लेष्मवट्सप्ततिर्विदेहादिभि
 व्याख्याताः॥तत्रदोषद्वारेणवातपित्ताभ्यां प्रत्येकं दशदशः॥श्लेष्मणत्रयोदशः॥रक्तेनषोडशः॥त्रिदोषजाःपं
 चविंशतिः॥आग्नेनुजौवबाधौषा॥एवंदोषद्वारेणषट्सप्ततिः॥स्तानद्वारेणव)नवसंधिषुएकविंश
 तिवत्सगाः॥एकादशशुक्लजागोचवारः॥रक्तजागो॥षट्शदृष्टिमंडलो॥सर्वलोचनाश्रयाः॥सप्तदश॥
 बाह्यजौघाविति॥तेषां सर्वेषां श्लेष्मिण्यंशसमुद्भवः॥तथाचमुश्रुतः॥प्रायेण सर्वेनेयनामयास्तुन
 वंध्यत्यत्रिष्वदनिमित्तमूलांशति॥तेषांश्लेष्माश्रयवादि॥श्लेष्मस्तानाश्रयवाता॥श्लेष्मप्रत्यतीकं चि
 किञ्चितमाह॥इतिप्रवोक्तंकारणेनलंघनंनशनंप्राक्प्रथमंप्रशस्यते॥मुज्जरमेनयूषेणुदनंन
 कं प्रशस्यतइति॥**९॥**अतःपरंश्लेष्मोतनालेपनयो रवसरः॥**१०॥**आश्लोतने सत्रिफलोसरोध्रस

॥ कटुकाकटु ॥ त्रायंतिका त्रायमाणं वंदनं रक्तचंदनं रावीराक हरिद्राया सोडुरालना वृषवाप्त
 कं। त्रिभुजिका त्रिका र्षिकैः। कल्कैः सभिः श्वेतं पकं पटोलादिकं पटोलाद्यं श्रोत्रादिकं प्रशमनं
 जवतीति ॥ ७ ॥ पटोलाद्यं नंतरं महात्रैफलं घृतमाह ॥ ८ ॥ पथ्यात्तामलकी जले पयसि च ठागे सवा
 सारमे नृगस्यापिरसे विपाचितं मिति ॥ प्रोक्तैश्च कल्कैः षडैः काकोली त्रिफला मृतोत्पलका
 दाहासितायष्टिका व्याघ्री निःसरने त्ररुक् प्रशमनं सप्यि महात्रैफलं ॥ ९ ॥ पथ्यात्तामलकी जल
 ति ॥ पथ्यादीनां च त्रिंशत्पलानि सलिलाटके निःकाश्य चतुर्जगावशेषे प्रस्तेन वति ॥ अस्मिन् ठा
 गे पयसि ठाग उग्ध प्रस्ते सवासारमे वासारस प्रस्ते सहिते ॥ नृगस्यापिरसे ॥ नृगराजरसे
 प्रस्ते ॥ घृतप्रस्ते काकोल्यादिरक्षपलिकैः कल्कैः षडैः प्रोक्तैः महापाचितं काकोली प्रमिष्टा त्रि

ती० टी०

१४२

त्रिफला ॥ नृगं जहोयमजधं वंशमलायमसिगोरजे ॥ तां तानमर्तकरोति नरः अममं नृगं

फलाफलत्रयं ॥ अमृतागुडूची ॥ उत्पलं नीलोत्पलं कणापिष्यली ॥ दाहामृदीका ॥ मिताशर्करा ॥ य
 ष्टिका यष्टी मधु ॥ व्याघ्री कंदकारिका ॥ नेत्ररुजोः ॥ १० ॥ प्रशमनं सपिष्टं महात्रैफलमिति ॥
 ॥ ११ ॥ अधुना त्रिफला घृतमाह ॥ ८ ॥ काथेन कल्कविधिना च फलत्रिकस्य पकं घृतं जयति नेत्ररुजः
 स मस्ता ॥ ८ ॥ घृतप्रमेदमुखकर्णकपालनामारोगान् नृगं हरगतिव्रणं गंडमाला ॥ ९ ॥ फलत्रिक
 स्य त्रिफलायाः काथेन त्रिफला पलशतं रूरीवा सलिले प्रोणे प्रकाश्या चतुर्जगावशेषेण कल्क
 विधिना च त्रिफला पलचतुष्टयं कल्कं तवा घृतप्रस्ते पकं नेत्ररुजो नेत्ररोगान् सममस्तान् निःशेषा
 न् जयति ॥ कुशादीन् गंडमालां तांश्च जयति ॥ १० ॥ इदानीं नेत्रां चुरस्य क्रियापि उमाह ॥ ११ ॥ म्रिगं
 पटोलादिघृतेन प्रवर्धय फलत्रिका घृतं घृतेन वापि नेत्रां चुरं शुद्धविरिक्तं रक्तमुपावरेदं जनतप
 णाये ॥ १२ ॥ प्रवर्धय मंपटोलादिघृतेन त्रिफलका घृतं वा नेत्रां चुरं म्रिगं ततः शुद्धं च निरिक्तं

कंचुव विरिक्त रक्तं शुद्धं विरेकादिना विरिक्त रक्तं सुतरक्तं वा अंजन तर्पण घृण पक्व मेरु
 चरेदिति ॥ ७॥ अधुना त्रयाणामपि वातादिकामेति मिश्रणं विफलाज्यस्य त्रय नीक व माह ॥ ७॥ तैले
 न गव्यद्विषा च यमाहिकेण संयुक्ता विफलाति मिश्रणमेव वातादिजेषु निषजः समुदाह
 रति सैके पतन्निमिरनेष जमेतदेव वातादिजेषु वातपित्तश्लेष्मतेषु तिमिरेषु यथा संस्यतिल
 नैलगव्यं घृतमाहिकैः संयुक्ता विफलातिमिरनेष जमेतद्या निषजो वैद्याः समुदाहति सैके पे
 ण किं नुनेति ॥ किं वक्तुनेति ॥ ७॥ इदानीं सुदर्शनां वृत्तिमाह ॥ ७॥ मरिचमागधिका मेलमनः शिला
 जलधिफेनककुंजमशंखकैः इति मनागरचंदनपद्मकैः पित्तुमितैः सरसांजनशुक्रिनिः ॥ ७॥
 तिमिरवर्त्मरुग्गसमवितं जयति कंडूजका कुलतारकं मधुसमवितया निरुजं नवेत्तार
 नयाति सुदर्शनां जितं ॥ मरिचादीनामितरेतरं दं ॥ मागधिका पिषली अलं हरिताली जलधि

ती०री०

१४३

फेनं समुद्रफेनां नागरं शुंठी चंदनं रक्तचंदनं शेषाणि प्रमिश्रानि एजिर्मरिचादिनिः पित्तुमितैः क
 षयिनामैः प्रत्येकं सरसांजनशुक्रिनिः सरसांजनाद्यपत्तं युक्ता सुदर्शना वृत्तिः तदनयामधुसमवित
 यः ॥ इति अजितं निरुजं निगतिरो गं नवेत्त यदि तिमिरादिः समवितं कंडूश्च अंजका वं कुंजको ता
 म्यामाकुलं तारकं यस्मिन् तत्र या तदप्यनयां जितं निरुजं नवेदिति ॥ ७॥ इदानीं मौदी रंजनम्याति
 राय नतिमिरं प्रत्य नीकता माह ॥ ७॥ नृगो द्रवम्बरसजावितमाजुग्धे मूत्रे गवां पयसि च विफला
 कषायेऽक्षारसेन परिशुद्धमिति क्रमेण मौदी रंजनमिदं तिमिरमयं ॥ ७॥ नृगो मां र्क वस्त्र
 तडुद्रवोयस्यामौ नृगो द्रवः स चासौ स्वरसश्च नृगो द्रवम्बरसः तेन जावितं वतत् ॥ द्रवेण याव
 ताद्रव्यमेकी नूयादं तां जनेत् ॥ द्रवमाणं निर्दिष्टं निषाग्निजविता विधौ आजं ठा गंडुग्धं ॥ तस्मिन् जा
 वितं ॥ गवां मूत्रे पयसि दुग्धे वगवामिति विफला कषायेऽक्षारसेन स्वरसेन काये वसा इत्यने

सर

नक्रमेणैकेकेनचत्रीनवारनकरावित्तमज्ञ। किंततमौवीरकांजनमिदं परिशुद्धं। तिमिराम
यान्दंतीति॥७॥ अधुनादिनां धनक्रोधदरोवर्तिमादा॥ आसंयत्तैरिकसंप्रयुक्तं किंजल्कमज्ञाद
पिवोत्पलाद्वादिनां धनक्रोधदरीप्रदिष्टचतुर्विंशैरिति वर्तिरेषा॥१०॥ दिनां धनदिवसां धनक्रो
धं रात्र्यंधवंतेहरतीति दिनां धनक्रोधदरी वर्तिरेषाप्रदिष्टा कथिता इति। चतुर्विंशैः के॥ आ
बागो यत्तत्तद्दिदृष्टिपश्चाश्रितं मांसं गैरिकसंप्रयुक्तं मंयोजितं। अत्रात्यसात किंजल्कं
पुष्पमध्योत्पलानीलोत्पलात् किंजल्कमिति॥७॥ इदानीं रात्र्यंधस्यैव प्रत्यनीका वर्तिमाद॥७॥
हरेणुकां सैंधवसंप्रयुक्तं श्रोतोजयुक्तमुपकृत्ययाव। पिष्टाजपत्रेण तताच वर्तिर्नक्रोधविधुमक
रीनराणां॥११॥ हरेणुकारेणुकां सैंधवसंप्रयुक्तं। योजितं। श्रोतोजं श्रोतोजनं। तेन युक्तं। उपकृत्य
पिष्टलीतयाच युक्तं। अज्ञा॥ बागो यत्तत्तद्दिदृष्टिपश्चाश्रितं मांसं गैरिकसंप्रयुक्तं मंयोजितं। अत्रात्यसात किंजल्कं
पुष्पमध्योत्पलानीलोत्पलात् किंजल्कमिति॥७॥ इदानीं रात्र्यंधस्यैव प्रत्यनीका वर्तिमाद॥७॥

ती०री०

१४४

णां प्राणिनामिति॥७॥ इदानीं पित्तशुक्रयोरंजनमुवाचा॥७॥ मता र्क्षितो लंघिकदुप्रदिष्टं पित्तापदं पि
त्तगदावुराणां ममाहिकं वापि विजीतकस्य बीजं जयेत् शुक्रमया पिताप्य॥१२॥ पित्तगदा विषट्केन अ
नुरात्रेणोत्रिकदुसता र्क्षितं मरसांजनं मधुयुतं मंजनं पित्तापदं प्रदिष्टं कथितमिति। विजीतकस्य अ
रुस्य बीजं मज्जा ममाहिकं मंजनं शुक्रं जयेत्। अथ वा ताप्यमपि धनुमाहीकं मज्जाहिकं शुक्रं जयेत्
ति॥७॥ अधुना शुक्रादीनां लेख्यां जनमाद॥७॥ चंदनमिधुममुद्रवपथ्या किंशुकरकृमि तिक्रमवृद्धं॥
होत्रममवित्तमं जनमत्तोः शुक्ररुग्मगदादिविलेखि॥१३॥ चंदनादिवउष्टयं क्रमवृद्धं चूर्णित्वा सौ
उममवित्तमत्तोः रंजनं शुक्रादिविलेखि। क्रमवृद्धिरत्र। वरकचंदनस्यैको जागो। मिधुममुद्रवं सैंधवं
। तस्यैको जागो। पथ्या हरीतकी तस्या म्वयो जागो॥ किंशुकः पलाशम्लस्य रक्तं निर्यामलस्य च वारोना
गा॥ अंजनं च त्रिविधं। गुरिकारमचूर्णितेदेन। तत्र वतवतां रोगाणां पिष्टं यत्क्रियते पिंडवर्तिग्रहि

कानेदेन)तदुदिकांजनं।मध्यबलानांरोगाणांघनोरसोरसक्रियांजनं।हीनबलानांरोगाणांशुक्रवृ
 क्षंशुक्रांजनं।पुनश्चत्रिविधं।लेखनरोपणप्रसादनमेदेन।तत्रलेखनमन्त्रलवणकदुतिककषाय
 मेदनित्रपंचविधं।प्रवाकेप्रयोक्तव्यंदृष्टिगतरोगनिवृत्त्यर्थं।रोपणंकषायतिकंश्वेदनयुक्तप्रपगके
 प्रयोक्तव्यं।वातजरोगावजयार्थं।प्रसादनंमधुरंस्नेहसंयुक्तंरात्रौप्रयोक्तव्यं।पित्तरोगशांत्यर्थमिति
 रसक्रियांजनलेखनमेतत्।चंदनाद्यमिति।मर्वेषामेवांजनानांस्पृष्टालिङ्गेषुरोगेषुवमनादिशुद्धदेह
 स्थनेत्रस्तेरोगोऽवचारणंकरव्यमिति।तथाचशुक्रतै।वक्ररोगैरूपेपुरोगेषुशुक्कायस्यकेवले।
 नेत्रएवस्तिनेदोषेप्राप्तमंजनमाचरेत्।शुक्ररुग्मर्गदादिविलेखाति।शुक्ररुक्कचअर्मगदाश्चशुक्र
 रुग्मर्गवा।तेआदौयेषांतेतथा।तानविलिखितुंशीलंयस्यतत्तथा।अर्मपंचविधं।प्रस्नार्यमाशुक्ताम
 रक्तामभिमांसांमस्त्रायुर्मसंरुध्यते।आदिशहेनउशंगिनीवदचवर्त्मववर्त्मक्षिष्टवर्त्मपोथकीकुंभी

कदंनवर्त्मउपायवर्त्म।३-१

ती०टी०

१४५

किनीशर्करावर्त्मनामर्वेषांविलेखाति॥आइतिनेत्ररोगचिकित्सासमाप्ता॥॥नेत्ररोगचिकित्सा
 नंतरंयथोद्देशंतामागतरोगचिकित्सा॥आइंगुव्योषविडंगकफलवचारुकृतीक्ष्णगंध
 युतैर्जिह्वाश्वेतपुनर्नवाकुदज्जैः।उष्णज्वैः।मौरमैः।इत्येजिःकटुतैलमेतदनलेमंदेममंत्रंष्ट
 त्रंसृतंनासिकयायथाविधिजवेनामामयेज्योहितं॥१४॥हिंदादीनामितरेतरद्वंद्वः।रुक्कुष्टं
 तीक्ष्णगंधमौजंजनकः।श्वेतपुनर्नवामिण्डा।कुटजजाइंद्रयवाः।उष्णज्वैर्बीजैः।कतरैः।मौ
 रमैः।सुरमबीजैः।शेषाणिप्रतिशानि।इत्येजिः।प्रर्वोक्तैर्द्रव्यैर्बृत्रेणचरुकटुतैलं।शृतंअनलेअग्नौ
 मंदे।तद्वनासिकयापीतं।नस्येनयथाविधिद्विहोत्रमांगस्यषट्बलंवितशिरमइत्याह॥॥
 यथाविधिगहेनआहिंशानामायागमया रोगायेषांतेनामामयिनैस्त्रेज्योहितंनवेदिति॥॥इति
 नारोगचिकित्सासमाप्ता॥॥नामारोगचिकित्सानंतरंयथोद्देशकलीरोगचिकित्सा॥॥

तैलं कांजिकबीजप्रकरमसौः समुक्तैः शृतं स्यात्तसौ चार्द्रकशिशुमूलकदलीकंदश्चाममः॥
 शुंठी उंबकहिं गुणिः शृतं मथ्य स्यात्कलशिलापदं सिद्धं बिल्वगिरेण साजपयमा मूत्रेण वा धियंजित्
 ॥१५॥ तैलं कांजिकारि शृतं कलशिलापदं कांजिकं च बीजप्रकरमसौ च तानि तथ्यातेः समुक्तैः
 ॥ मुक्तमुक्तैः चतुर्भिः समैः म्रितं तैलं पकं कलशिलापदं नवतीति कौजारिनिः शृतं कलशिलापदं
 स्यात्तसौ च आद्रकं वा शिशुः शोभांजनकमममूलं च कदलीकंदश्चातेषां द्रवाः चरमासौ तैलम
 मैवाश्च येति तैलानेन रंशुं द्या शृतं मलिलं चतुर्गुणं कलशिलापदं स्यात्तसौ बिल्वगिरेण
 सिद्धं वारिपयमा वारिचपयश्च वारिपयः सर्वोद्वेगविनाशया एकवद्रवतीति तेन मूत्रेण च गोमू
 त्रेण चैव पाकमाप्त्य कल्पनाया वारिगो दुग्धमूत्राणि त्रिणिपिप्रत्येकं तैलचतुर्गुणानि कार्याणि॥
 तया च तंत्रांतरं ॥ पंचप्रवृत्तियत्र स्फुटं वाणि नैद संविधौ । एथ कन्नेदममात्मा ऊरुर्वाक् स्याच्च

ती० टी०

१४६

चतुर्गुणं तथा च विदेहः ॥ फलानि चैव बिल्वस्य गवां मूत्रेण पिषयत् ॥ यथा
 नमिति ॥ इदानीं कलशिलो गेषु स्तारतैलमाह ॥ हिंशु एदा रुमिशिमूलकन ॥ तैलं च शोभांजनं च
 कोद्रिदशिशुविश्वैः ॥ सम्यग्जिका विउरमांजनमातुलुंगं रंजारमैः समधुमुक्तमिदं विपकं ॥ तैलं प्र
 सिद्धं म्रितं तत्र श्रवणश्रुतिघं कलशिलापदं वधिरचदं नराणां ॥ नमम कश्च वणश्रुतिघं तं तरा
 तं स्यात्तपदं चरकशाम्बिकि सितोक्तं ॥ १॥ हिंशुदिनिः ॥ कार्षिकैः कल्कीरुतैलप्रसंभमातुलुंगर
 मादिभिः पचेत्तमातुलुंगं बीजप्रकरं तत्र रंजारकदलीरंजामातुलुंगं रंजोतयोः रमा मधुनः सु
 क्तं ॥ अथ वामधुमुक्तं चतुर्गुणं मुक्तं चतुर्गुणं बीजप्रकरमकदलीरमधुमुक्तं त्रिप्रत्येकं चतुर्गुणं
 निदया विपकमिदमेतत्तैलं प्रसिद्धं हिंशुदीनामितरेतरं दं ॥ हिंशुगमठो अष्टमुक्तं दारुदेवदा
 रुमिशिः शतपुष्पा ॥ मूलकनमशुकमूलकं तारा ॥ पूजितं शिथिलकूटं शंका रोषवकारः

यज्ञ

कान्तनेन तदिदं गुंजा प्रजं प्राणिनां ॥ १५ ॥ तैलं पचेदरिमेदवक्त्रलशतात् काये चतुर्थ्यां शकौ का
थकत्यनावा अरिमेदस्य वक्त्रलशतमश्रोणे विषाच्य चतुर्थ्यां वशेषकाया दकौ गोडुग्धे गोडुग्ध
ढके प्रजतु प्रवेवा जनुला कृतस्याः पलशतं सजिलद्रोणे विषकं चतुर्थ्यां शकमादकं सदत्तेन व
र्तत इति न जतु प्रवेवा तस्मिन् पत्रं गादिभिः काधिकैः ककैः सत्तैल प्रमं विपवेत् न्यघो धीवट
मस्य प्ररोदः अष्टमुक्तां वुरिरेला क्षतकी के सग एक्षतकी ऊसुमानि शेषाणि प्रमिश्रानि एतै
र्विषकं वृनिर्मेनुष्यैर्वक्त्रेण मुखेन गंडुषक वला म्भक्ष्यं शीता दारि रोगे शुद्धं तजेड। मुखजे धन्ये
श्री प्रको पा रिशु प्राणि उयक्त कान्तनेन जनक सुते न विदेहे नोक्तं तदिदं गुंजा प्रजं नाम तैलं
प्रवेदिति ॥ १६ ॥ मां प्रतं मुखरोगे शुष्काय हयमाङ्ग रोगे शुक्ल गलतालु ममुचिते शुष्कायः कटु नि
कफलत्रिक कफला नां। माहा सपपटक कफल विश्वजागी नूती कक्षन्यधनदारु वचा च यानां।

۱۸۵

[illegible]

लाप्रवोक्ता॥ मधुकं यष्टी मधुयुतं संयुक्तं वतिनावनतैलं नम्यतैलं नवतीति॥ अधुमापलितं
 तैलमाह॥ ॥ दुग्धेन मार्कवरमेन वतुगुणेन तैलं शृत्तं त्रिफलया मधुकेन वापि॥ तस्य प्रसनविधि
 नापलितानि हन्यादयंगतः शिरसि वस्त्रिविक्षरौः ॥ २४ ॥ दुग्धेन वतुगुणेन मार्कवोत्तंगम्यरमेन
 वतुगुणेन त्रिफलया मधुकेन वप्रत्येकं पलप्रमाणेन कल्कीरुतेन तैलप्रसृतं पकं पलितानि ह
 न्यात्॥ केनोपायेन नम्यप्रदातविधिना॥ अन्यंगतः अन्यंगतः शिरसि वस्त्रिविक्षरौः शिरोवस्त्रि
 शेति॥ वाशति शिरोरोगविक्रिमासमाज्ञा॥ ॥ इति तीमटसुते चंद्रविनिनायां विक्रिमाकलिका
 शकायाशालाकं तंत्रं द्वितीयं समाप्तं॥ ॥ ८ ॥ ॥ शालाक्यतंत्रं त्रानंतरं यथोदेकं शाल्यतंत्रं त्रानं॥
 शाल्यहरणप्रधानं च तंत्रं शाल्यतंत्रं त्रं शाकपार्थिवादिवात्सल्यपदलोपी समाप्तं॥ तच्च शाल्यविवि
 धहरणकाष्टपाषाणपांशुलोहलोहास्त्रिवालनखप्रयान्नादांतगतिशाल्यहरणार्थं यंत्रशाल्यतारा

ती. २४.

२४९

मिप्रलिक्षनत्रणविनिश्चयार्थं च॥ ८ ॥ तानि चक्षराग्निशस्त्ररोगेषु विधीयंते इत्याह॥ वावल्मीकि
 तं जनुमलौ मशकेष्वप्यामशौ विकारिषु नगंदरिणं ब्रूते॥ ग्रंथ्यर्बुदश्च ययुरुक्तिलकालके
 पुस्ताराग्निशस्त्रपतनानिवर्तनवैद्याः ॥ २५ ॥ वल्मीकादिषु रोगेषु वैद्याः साराग्निशस्त्रपतना
 निवर्तनं॥ तीक्ष्णश्चामिश्रश्च शस्त्रं चक्षराग्निशस्त्राणितेषां पतनान्यवधारणानि वल्मीकाद
 योरोगाः प्रमिष्टाः तेषां स्वेत्वेः विकारे विस्तरतः साराग्निशस्त्रपतनानि सुकृतादिप्रिकृता
 निज्ञानीयानि तानि ग्रंथविस्तरजयादत्र निरव्यं तइति॥ ॥ इदानीं शोणितमोक्षायां केचन
 रोगेषु केचन पायैः क्रियंते इति न दाहदद्रुविप्रधिषु गुन्मिषु च व्रणेषु मकलपितृगजगंडकिलास
 वस्तुपायुप्रमेदपितृकासु विमर्षवस्तुवर्त्मन्येषु च कपालविकारवस्तु॥ २६ ॥ मश्रीपदे वृषणवृक्ष
 पदं शोफेशकप्रदोषरुजितालुगला मयेषु॥ हुग्रामयेषु च कियत्पिशोः शोणितस्य मोक्षविमोक्षविधि

२

यत्तुं विषाण कैवीश्वरविप्रधमदिउशोणितम्पमोहः कर्तव्य इति वाक्योपः कैरुद. नगर
 निःसिरामोहैः अथ केविऽपायां तरेदशपतिः। उं वैरलाबुनिः। शेषाऽष्टेरके विषाणोः शृंगे वानु
 ष्टेरके मकलः प्रजातायाः क्रियाः अशोधितरकायाः कोष्टेन वति। पित्रक वृद्धरोगः। तच्च द्विविधः प्रक्रि
 तवर्त्मा अपरिक्लिन्नवर्त्मानुवसुश्रुताचार्येण द्वयोरपि शम्भुपतने निविष्टः। तथा च सुश्रुताः अ
 क्रिन्नवर्त्मा जितनुकधनरश्मिभुक्तिप्रक्रिन्नवर्त्मा मुत्तये ववला ममेहे। आगे उता मययुगेन वदवि
 नायो दष्टेन शम्भुपतने प्रवदंति वैद्याः। इति तत्कथं रक्तमोहः क्रियते इत्याह। वृद्धपरं परयाता
 वृद्धमोहः बहुष्येण निशया नीमदाचार्येणोक्तः। तथा च बहुष्येणः। पित्रोहो उविनिर्दिष्टो क्रिन्नाक्रि
 तौ उवर्त्मानौ। अक्रिन्नवर्त्मा कफजः क्रिन्नवर्त्मा त्रिदोषजः। तयोः सामान्यतश्चैव श्यक्तेन उनेषजो
 प्रत्यवस्थं प्रतीकारं कीर्त्तमानं निबोधता कायस्य शिरस्यैव विरेको रक्तमोहो। विशदाम्यत्र पातानि

ती.टी.

१५०

यवात्र विरुती मथा इत्यादि। किला मेश्वित्रो पार्युर्गुदां तस्मिन् पिठिका जगंदराख्याः। सच प्रमेदपि उ
 काश्च मशविकायाः ता मथा तामु। उमं गित्वा द्योवर्त्मा मयाः। ऊचौ म नौ। कपालं शिरः। ऊचकपालं तस्मि
 न् विकारा विद्यंते ये वांते ऊचकपालं विचारवत्तमे। शोफोऽवयव समुच्छः। स्तक दोष फलि। सध्वपिकापि
 षिकाष्टी लिकादौ लिंग रोगो तात्त्वामयाः तालुगुं डिका दयः। गलामयाः कंठ रोगो रशिपा दयः। हुजान
 येषु हुजरो गेषु। क्रिय स्वापि पाददारीं प्रलुप्तदा मण कन्यठ नीलिका बंगयौ वनपिठिका मुसिरामो
 हं शोणितमोहः सुश्रुतादि निरुक्तः। मर्वथा रद्दादिषु हृष्टा शोणितजुस्मिरादि निपायैः शोणित
 मोहः कर्तव्यः। तथा च सुश्रुताः। मिराविषाण उं वै बजिनो कोनिः पदे मथा। अ वगा दं यथा मन्नं निर्दरे दुष्ट
 शोणितं। वयोष्यं ययः शोफ रोगाः शोणितजा श्ये। रक्तमोहो शोणितानां नच वंति कदाचन। इति॥
 सांप्रतं कथं शोणितमोहः कर्तव्य इत्याह। बा। दोषं प्रदेशं च वनं ववीत्येकचिज्जलौ कोनिरसं धिमोहः। म्

कू

ल्ये मृत्तिस्मात्परिपाचनं च वै रमा निर्विघ्ना विधेयं ॥ ३५ ॥ दोषं वा तादिकं वीर्यप्रदे शैर्मर्मस्थानं म्ना
 दिविपुक्तं बलं शरीरमोजा संज्ञं वा कवित्तुद्वे रोगैः कं विघ्नं न गच्छिका विदारिका दोषं तथा च श्रुतं दोष
 जिः शीनिका तजी संमूढपिरका उकरिका दोषजौ कानि रमृद्विमो रूपायौ ॥ अथ वा अन्यथा ब्रह्म ॥ क
 चित्पित्रजे मृपवालनी रुवनिता दृशु कुमारा दोषजौ कानि रमृद्विमो रूपायौ ॥ अमृजिर के मृत्प्यी रु
 ते रूक मोक्षेण परिपाचनं च वै रमा निर्विघ्नं माण के निर्विघ्ना विधेयं कर्तव्यं म्यादवेति ॥ ३६ ॥ पूर्वमुक्तं
 मी निर्विघ्नैः पाचनं विधेयं ॥ तानि द्रव्याणां ॥ १ ॥ शिशु मूलक फलैः मण बीजैः मकु निश्चित मर्षप
 युक्तैः ॥ मातृ सानि रिति पाचनं पिंड म्रकं कंडिक युतः श्वयथो वा ॥ २ ॥ शिशुः शोणं जनकं ॥ तच्च मूलकं
 वा शिशु मूलकं तयोः फलानि तैः ॥ मण बीजैश्च मकु निश्चित मर्षपा म्या युक्तैः ॥ सरश्च न म्या वर्तत इ
 ति मातृ सानि तैः ॥ इत्ये निर्विघ्नैः पाचनं पिंडो विधेयः ॥ श्वयथो गंड पिरिका रावे क देशजे ॥ तक्रकांजिक युतः ॥

त. १०

१५१

तक्रं मथितं तक्रकांजिकं च तक्रकांजिके ॥ तान्यां युतो मिश्रित इति ॥ ३७ ॥ इदानीं पके पाचनं पिंडे न प
 श्वयथो किं विधेयमित्य बोच न ॥ ३८ ॥ शो कं प्रपकं प्रविदार्य शस्त्रैर्विशोधय संशुद्धि करैः कषायैः ॥ ति
 लप्रगादैः पिचुमं रपत्रैर्विशुद्ध प्रयस्य मतः प्ररोहः ॥ ३९ ॥ शो कं प्रपकं शस्त्रैर्मंडलाग्रादिभिः प्रविदार्य प्र
 कर्षेण विशोधय शोधने रुचा संशुद्धि करैः जतीय वलिक्रकां कोठ करवीर मुवर्चलार म्भुधरिकषायै
 ॥ पिचुमं दोनि बमस्य कषायैः स्त्रिल प्रगादैः स्त्रिलाधिकैर्विशुद्ध प्रयस्य निवृत्त के दस्य मतः मद्यो
 ब्रणस्य ततः प्ररोहः कार्यः ॥ तथा च मुक्तः ॥ न म्यादं तर्वा हि श्वै व विशुद्धं रोपयेद्गुणं ॥ शुद्ध लक्षणं वा
 त्रिनिर्दोषै रनाक्रांतः रपावो ॥ पिंड का ममः ॥ अवेदनो निरा म्बावो ब्रणः शुद्ध इत्येति ॥ ४० ॥ पूर्वमु
 क्तं शुद्ध प्रयस्य मतः प्ररोहः मकै ईवै रित्या ॥ ४१ ॥ निबम्य पत्रैर्मधुना हृते न मिश्री रुतै रस्य ततः प्ररो
 हः ॥ मर्षि विमिश्रै र्य व मकु निर्विघ्नै रप्ररोहं वाप्यथ पंचवक्त्रैः ॥ ४२ ॥ तस्य तोः म्य शुद्धस्य प्ररोहः कार्यः ॥ के

निंबस्पपत्रैर्मधुना हृतेन च मिश्री तैरेकी तैरे ॥ कदाचित् यवमकुनिर्वमिपि विमिश्रेः संयुक्तेः प्र
 रोहणं कार्यं अथ वेति योगांतरमाहा पंचवल्केः पंचशल्केः शबोक्तेर्वघादिनिः सर्पिर्विमिश्रेः प्र
 रोहणं कार्यमिति ॥ ३॥ इदानीं ब्रह्मरोहणं गुग्गुलुतिक्तकं घृतमाह ॥ ३॥ हुद्रा मृता कृषनिंबपटोल
 पत्रकायेन सत्रिकदुकं त्रिकफलापुरेण सिद्धं घृतं ब्रह्मजगदरगंडुलानाडी शुशुम्नामिति गुग्गुलुति
 क्तकारम् ॥ ३॥ हुद्रादि कायेन त्रिकदुकादिकत्केन वा घृतं सिद्धं ब्रह्मदिशुशुम्ना हुद्रा कंटकारिका ॥ अ
 मृता कागुडची ॥ वृषं वामकं निंबपटोलयोः पत्राणि पुरोगुग्गुलु ॥ हुद्रादीनि प्रत्येकं दशपलिकानि स
 नितद्रोणे निः काय्यवउर्जा विशेषाये त्रिकदुक त्रिकफला कत्केन प्रत्येकं त्रिकार्थिक प्रमाणेन गुग्गुलुपं
 चपले घृतं प्रसिद्धं सिद्धं लघुगुग्गुलुतिक्तकमिति ॥ ३॥ अधुना वातरोगविकिसिद्धिः ॥ ३॥ वृग्मांसशो लितग
 ते पवने प्रशस्ना शृंगैर मृक्कृतिरथामममश्चिते ॥ रास्ना मृता त्रिकटको रुबुकेः सविश्वैः सवीगो कथितं मं

मा

ती ० १ ०

१५२

कु

बुहिसंमरीरो ॥ ३॥ वृक्कृमांसं च शो लितं च तानि तथा ॥ तेषु गते पवने वाते शृंगै र मृक्कृतिः प्रशस्नादिता ॥
 आमममश्चितेशरीरे वाते सवीगो रास्नादिनिः कथितं मं बुहितो रास्ना सुरजी ॥ अमृतागुडची त्रिकंटको
 रूका ॥ उरुबुक एरंडः ॥ विश्वं शुं दी शति ॥ ३॥ मां प्रतं पक्षाशयगतं स्पवायोश्चि कि स्नामाह ॥ ३॥ पक्षाशयस्थ
 स्ममीरणस्य बलादिना वा मनकर्मशस्त्रां रास्नादिवस्त्रिप्रलि क्षनमत्र शतावरी तैलमथ प्रयो ज्यं ॥ ३॥
 स्ममीरणस्य वायोः पक्षाशयस्थस्य पक्षाशयगतस्य बलातैलेना वा मनकर्मशस्त्रां रास्नादिवस्त्री रास्ना
 द्योति कृत्स्नस्य प्रलि क्षनं दानं ॥ अत्र पक्षाशयस्थस्य वायोः शस्त्रां अथानंतरं शतावरी तैलं प्रयो ज्यं प्रयो
 जनीयां तस्य पातपरिषेका ज्यं गदिष्विति ॥ ३॥ एवं बलातैलेना वा मनमुक्तं ॥ न तस्य बलातैलमाह ॥
 तैलं वातरं बलाजलपयः पक्षवरी कुंडली रास्ना नाग बला वलामिश्रिष्टं कूपणी म्भिरारेणु निः मंतिष्टा
 एकवर्गं च ॥ इदं न तैरेना शृंगं भगु वृक्कृ यशी मधुपत्रकैः मनलदैः शैले यरूक् दारु निः ॥ ३॥ वरी कुंडला

रिककेनबलाजलपयोम्योपकंतेनवातहरंनवतिवरीशतावरी।कुंडलीगुडवी।मिशिंशतुष्याष्ट
 थकपणीष्टिपणी।स्तिराशानिपणी।मंजिष्टायेजनवद्री।अष्टकवर्गःकाकोत्पादिः।सर्वेक्रिः।चंदनंरक्त
 चंदनंनतंतगरी।ननदंमं।रुक्कुष्टं।दारुदेवदारु।शेषाणिप्रमिद्वानि।अत्रप्रमाणानिर्देशान्महा
 संदेहः।बलायाःजलंकायः।क्रियते।क्रियत्प्रमाणबला।क्रियत्प्रमाणेजले।क्रियत्प्रमाणःकायशेषो
 गृह्यते।पयःहीरंचक्रियत्प्रमाणं।क्रियत्प्रमाणंतेनस्य।क्रियत्प्रमाणेनकल्केनतेनमाध्यते।इतिमं
 हः॥अत्रोच्यते।बलापलशतंचतुर्गुणेजलद्रोणेप्रकाश्याचतुर्जागवशेषःकायोगृह्यते।तस्मिन्तेन
 प्रसृष्टहीरचतुर्गुणंकल्कपादंविपचेदित्येषकर्मभागी।पारंपर्यागतः।तथाचचतुर्गुणेन
 पवेकषायंपारावशेषकथितंनुवेद्यः।स्नेहद्रव्यादममंनुककंस्नेहकषायोपिचतुर्गुणःस्यात्॥
 यत्रप्रमाणेनकीर्तितंस्यात्तत्रप्रमाणस्यविधनमेतत्।स्वरनादेनाप्युक्तं।चतुर्गुणजलेद्रव्यैःपक्षापा

नो०री०

श्र३

१५३

दावशेषिते।काथपादममंस्नेहकल्कपादंविपाचयेत्।अनिर्दिष्टप्रमाणानांप्रमाणमिदमीरितं।येषांनि
 र्दिष्टमिष्टंनुवेद्यः।चतुर्गुणंमते।कपिलबलेनाप्युक्तं।पारौषधंजलंकाथंयादयेत्यादशेषिते।चतुर्गुणेनते
 नापिपादकल्कंघृतंपवेत्।सुश्रुतेनाप्युक्तं।अत्रोदकद्रोणेचतुर्गुणंमते।नोनुनामावाप्यचतुर्जागव
 शेषाणिप्रकाश्यापदरेदित्येषकषायपाककल्पः।स्नेहकुडवेनेषजपलंकल्कपिष्टं।चतुर्गुणंद्रवमावाप्य
 विपचेदित्येषकषायपाककल्पः।स्नेहकुडवंचतुःपलंयाद्यमष्टपलंदिगुणपरिमाषया।कुडवाहर्धम
 प्यावाप्यते।तथाचतंत्रांतरं।रक्तिकारिषुमानेषुयावन्नकुडवोजवेत्।नुत्यमेवजवेन्मानंशुक्राणंकुड
 वस्यच।प्रमाणंशाणकर्वकुडवादिपरितानार्थं।वर्दिक्चार्यमतमत्रलिर्यते।शांलंपाणितलंमुष्टि
 कुडवंप्रसृष्टमाटकं।द्रोणंवंचक्रमशोविज्ञानीयाचतुर्गुणं।दिगुणंयोजयेदाद्रकुडवादिद्विगुणं।
 पिषणलोडनेवारिस्नेहपाकेवनिर्द्वातंत्रांतरेकचित्त्रिगुणं।द्विगुणंनिषिद्धं।तथाचतंत्रांतरं।

वामाकटजकृष्णोऽशतपुष्पाशतावरी। नित्यमार्द्राः प्रयोक्तव्या न तावद्विगुणानवेत्। कल्पयेत्तदृशान्
 प्रागान्प्रमाणं यत्र नोदितं। दौशाः श्लोवटकः कोलवदं प्ररुणश्चतौ। अरुं पिबुः पाणितनं सुवर्णं कुबुड
 व लोयहं। कर्षं विडालपदकं तिडुकं पाणिमानिका। शशान्यचमः मित्रैः घैश्चक्रिरश्मिकापिवापलं प्रकुंचो
 विल्वं च मुष्टिराग्रं च उर्धिका। द्वपले प्रसृतिमौ द्वावं नुतिमौ तुमानिका। आढकं नाजने कंसो द्रोणः
 कुं नोघटोः मीणः। तुलावनशतं ता निविंशतिमीर उच्यते। तां गुलिग्राहिता कत्के नम्रे हेः प्रोमशश्ता।
 वणिहिं संप्रयदा तदेनं शीघ्रमाहरेत्। हृतस्य फेनोपशमकोलस्य च तडुवः। लेहस्य तं तुमत्राशु
 मज्जः न शरणं न च। पाकस्तु विविधे मंदश्चिकणः। खरचिकणः। मंदः कल्कसमे किहि देविकणो मंद
 नोपमः। किं विशीदति रुमे च वर्तमाने खरः स्मृतः। दग्धेत ऊर्ध्वनिः कार्यः स्यादा मस्त्र निमादकतामृ
 दुर्नसे खरोऽयं गोपाने बसौ च मध्यमः। इत्येतत्पाकलक्षणं सर्वेष्वेहानामवगंतव्यं। अनिहिष्टकाथक

ती० टी०

१५४

लक्षप्रमाणेषु हृतं तैलादिघनेन मानेन सर्वत्र व्यवहारः। निहिष्टमानेषु च यथोक्तमेवेति। ठा। रास्त्रादि
 गन्धिप्रणिधानं यश्चाडकं तत्प्रतिपादनाय रास्त्रादिबन्धिमाह। ठा। रास्त्रायुक्तं च मूली मदनं फलबला
 मंमपथ्या रुक्षवीक्ष्य मोघाश्च रक्तामिश्रिफलफलिनी कुट्टसिंधू कल्कः। बन्धिः मत्तीरमूत्रः मउ
 प्रजलघृतसौत्रतैलः ममस्तुर्गुल्फस्मिक्जानुजं घाजय ननु जकटी ट्टकोशानिलघ्नः। ३६। रास्त्रा
 नीनिपलिका निरुही वा मांसपलानिषोऽशतलाटक द्वयै निःकाय्याष्टनागा वशीषाः काथो ग्रा
 ह्यः। उग्रादिमिश्रपलिकैः कल्कः। उग्रा ववा। अष्टमुत्रं। रक्ता पिषली। मिश्रिः शतत्रया। फलं म
 दनफले। फलिना प्रियंगुः। कुट्टं रुक्मिण्डं संधवं। तीरादि संयुक्तो बन्धिरुल्का घृतिलघ्नः। व
 स्त्रिकल्पना च सर्वव्याख्याता। न प्रतियुति। वा प्रवृत्ता तावरी तैलं प्रयोज्य नित्यं कं सत्प्रतिपा
 दनायाह। ॥ मंजिशासुरकाटुकुट्टिलैरेलातवगायुक्तं वै न रवता गपुष्पं निनी कौंती वचा च

दनेः। मांसीरसां बुनिः समरलैः सोशीरशैलेयकैरित्ये निः सवरीरमेन पयमा तैलं शृतं वा निजित।
 ३५। इत्ये निमीजिष्टादि निः कर्कैः पयसा दुग्धेन। वरीशता वरीतस्याम्बरमेन तेन शृतं वा तजित् नव
 तीति। सुरकाष्टं देवदारु। कुटिलं तगरां कौंती रेणुका। मर्जरसो गला। अंबुवालकां शेषाणि प्रमिश्रा
 तीति॥ ठा। अधुना दधुवाता वरी तैलमाह॥ ठा। रुग्गरुद्रविडी त्रियंगुतगरवक्त्रकौंती नरैवमं
 सीमर्जरसां बुचंदनववाशैलेयलामकैः। मंजिष्टा मरलागुरुदिप्रबलागन्नाश्वगंधवरी वषा
 निमिश्रिसंधुनिः समधुरैर्द्रव्यैश्च कल्कीकृतैः॥ ३६। एतिः क्षीरशता वरीरसमं तैलं विपकं मृदुस्मा
 द्वातमिदं नृणामिति वरी तैलं निषकृष्टजितं तदुग्धममन्त्रितानि मरणी शैलेयगन्नामृतावाद्या
 लकथनैः शृतानि च दृश्यते लानि कृष्टादिति॥ ३७। एतिः रुग्गावादिनिः समधुरैर्द्रव्यैः कल्कीकृतैः क्षी
 रशता वरीरसमं तैलं मृदु विपकं वा तद्वत्तन्मया तनवेत्ताक्षीरं वशाता वरीरमश्वताम्यां समं तुल्यं तै

ती० टी०

१५५

लं मृदु शनिक्रिया विशेषणं। मृदुमौ विपकं नृणां प्राणिनां वरी तैलं शता वरी तैलं निषग्निः शजि
 तमिति रुक्कुष्टं। दारुदेवदारु॥ द्रविडी एला। कौंती रेणुका। अंबुवालकां हिबबलानागबला
 वषा। पुनर्नवा। मिशिः शतपुष्पा। सिंधुसंधं। मधुरद्रव्याणिका कोल्यादीनि पूर्वोक्ता निशेषाणि प्र
 मिश्रानि तद्वदिति पूर्वोक्तैः कृष्टादिनिः कर्कैः मरणी प्रसारणी काथदुग्धम्यां शृतं प्रसारणी तैलं
 नवतीति। एवं शैरेयकादिनिमैलानि नवंति। शैरेयं सहचरं। गन्ना रमना। अमृतागुडूची वाद्या
 लं बलेति॥ ठा। इन्द्रानो मध्यमं शता वरी तैलं दशांगना रायणारव्यं संताप्यामाह॥ ठा। एला बला
 नलरचंदनदारुसौम्या शैलेयकुष्ठकुरिलैः सताक्यैश्च तैलं स दुग्धमिति मिदं मनीरुजेना कं
 दद्रवेण वसमेन समीरणं॥ ३८। एलादिनिः कर्कैः कल्कैः तैलं प्रसृतं स दुग्धं दुग्धममेसाधयेत्तात्र
 जीरुशता वरी। तस्माज्जातोः जीरुजाः। तेन कंदद्रवेण रमेन समेन तुल्येन सिद्धं समीरं वा न हं

तोनिममीरणघ्नो नलदंमोमी सौम्याशानिघणी शैलेयंमहचरं कुटिलंतगरं शताकाशपुतेषां शो
 घालिप्रमिचानि॥ मोंप्रतंगुडवीप्रमारणीराम्नामहचरबलो तैलानिपंचा॥ ४॥ डिनोप्रवापलवानं
 सरणीशतंवाराम्नाशतंमहचरादथबावलायाः॥ नोलेजमः शृतमतोऽन्यतमेकवायेपादम्लितेपय
 सेवापिवतुगुणोस्मिन्॥ ४॥ नामकसज्जरमचोरकचंदनैला शैलेयवाजकवचाफलिनिसुरानि॥ चकप
 त्रनागकुसुमागुरुदामांमी मंजिष्टिकाकुटिलकुष्टदरेणुकाणि॥ ४॥ वाद्यालकविप्रबलामिशिवा
 निगंधगंधर्वदम्भकपिकदुधुनर्नवानि॥ राम्नावरीसरलसंधवमारिवानि युक्पहिनीमधुर
 मेधजमेयुतानि॥ ४॥ ३३॥ त्पानिर्दपलजागविजाजितानि मेलालकं संधवकोलकुलनतोये॥ पकं
 दृथकमहशप्रजलजंजनानामेनद्रिषप्रिरुहितंपवनामयघ्नं॥ ४॥ यान्यत्रपंचकथितानिमयामृद्
 नितैलान्यप्रनिपदनामयनाशनानिमेव्यानिडुर्बलवउर्बलवर्दनायमेविजमायनुविप्रमिनुतां

ती० टी०
 १५६

वृद्धिजयोविवादे॥ देवसुरोरगपिशाचपिन्गुदेषु॥ गंधर्वयहूपिशिताशिशुग्रहपुजीर्लजरेषु
 विहितः सविर्षीतुरेषु धूपोयमाजिविजयार्थिषु पार्थिवेषु॥ इत्येतिः शैलेयकारिनिः विजयोनाम
 धूपः सौभाग्यं करोतीति सौभाग्यं कुरुवति॥ विजयं कुरु॥ विवादेऽगडके विजयं करोति॥ ३॥
 यंधूपोविदेहादिनिर्ग्रहेषु च विहितः॥ उरगासर्पाः पिशिताशाराहसाः॥ शिशुग्रहाः संहार
 योवालयहाः॥ पार्थिवेषु च नृपेषु च्राजोसंग्रामे विजयार्थिषु विहितः॥ शैलेयं शैलजंगणुषु
 : मंहिषारुः दले पत्रं मुरागंधवती॥ प्रचंडातर्कारीः प्रजमोदानुकारि॥ इमापत्रं रुतचोकः॥ ४॥
 मकंकट्टरणमिमि॥ ३॥ इति तीसरे सुतचंद्रविरचितायां चिकित्साकलिकायां भूतविद्यास
 माप्तेति॥ भूतविद्यानेतरं यथोद्देशं कौमारभृत्यारंजः॥ कौमारभृत्य इति कोऽर्थः॥ उच्यते॥ कुमार
 णो भूतिः कुमारभूतिः एतत्प्रधानं कौमारभृत्यं॥ तथा च सुश्रुतः॥ कुमारभृत्यं कुमारभरणं॥

धात्रीहीरहोषसंशोधनार्थे दुष्टस्ये समुत्थानां च व्याधीनां चोपशमनार्थमिति । इष्टस्य रोगा
पशमार्थमित्युक्तं । ते च रोगा अतीसारः क्षीरोगाश्चार्द्रादयो । तस्तेषां उपशमनार्थमिदमाह ॥ रोध
न एकाणे सवालके धातुकी कुसुमविल्वसंयुते काथलेहविधिना तिसारके बालके हिततमे
समाहिके । रोधं च वारणकणादस्ति पिष्यजी सा च रोधुवारणकणे बालके न सह वर्तत इति
स्वलाके । धातुकी कुसुमं च विल्वं च धातुकी कुसुमविल्वेताभ्यां संयुते रोधवारणके एव बालके
तिसारिणि अतीसारतुरे हिततमे । अतिशयेन हिते हिततमे ॥ केन काथलेहविधिना च समा
हिते मधुसंयुक्ते अत एतदुक्तं भवति । एषां पंचानां दवाणां पलेशोऽशानिः सलिलपलेः का
थलाचतुर्थांशं तं मधुकर्षयुतं ॥ धात्रीकुमाराम्पातम्यमित्ययं काथविधिः अवलेहविधिः
सर्वेषां हर्षकर्म मधुनावलेये हेदाभ्यामिति ॥ ६॥ अधुना बालकस्य मुखपाकगुहपाकयोः ॥ ७ ॥

ती-री-
१६७

भवति ॥ ४५ ॥ स्त्रीणां मुखप्रसवनाय च गर्भणी नामुक्ता दुग्गात्रगुरुगर्भनगलसानां त्व
डमार्दवायवपुषि प्रमदाजनानां दंतो मवेपुच शिशोर्दशनोदमाया ॥ छिन्नो मवागदू
चीतस्याः पलशतं मरणी प्रसारणी तस्याश्च पलशतं । रास्नाशतं रास्ना रसना तस्याः
शतं पलशतं मदचरादथ वा बलायाः ॥ शतं पलशतं मिति संबंधः ॥ अन्नसः सलिल
स्योऽणशतं कथितं अतोऽस्मादुदयादीनां अत्यंतमेकपाये पदे स्थिते चतुर्भागा विशे
षे पयसि च उच्यते चतुर्गुणे तैलादस्मिन्नामज्जकारि निरर्धपलिकैः कल्मिसेनाढकं प
कं ॥ मयवकोलकुलवृत्तो यमिति तैलाढकमिति विशेषणं । कोलानि बृदराणि यवको
लकुलानि त्रयाणां पलशतं सलिलोऽण प्रकाथ्य चतुर्भागा वशेषतो यं ग्राह्यं सहश
मूलजलमिति ॥ एतदपि तैलाढकविशेषणं ॥ दशमूलस्य पलशतं उदकशोणे कथितं च उ

नागेविषमंदशमूलकाथं पृथक्गुड्यादिभिः पक्वंजननां प्राणिनामित्येतस्य पवनामय
 घ्नं निषग्निरुदितं कथितं इत्यादि निरिति लामज्जकादिभिः ॥ लामज्जउशीरभेदः सर्जरसो
 रालाफलनीप्रियंगुः नागकुसुमं नागकेसरं ॥ कुटिलंतगरं वाद्यालकंबला विपबला
 नागबलामिश्रितं पुष्पा ॥ मज्जिगंधाश्च गंधा गंधर्वहस्तारंडः वरीशतावरी ॥ सारिवाउ
 त्यजसारिवा धुकुपर्णिनी ॥ शालिपर्णी पृष्टिपर्णी वयं मधूरभेषजा निष्काकोत्यादिनिपूर्वाका
 निशेषाणि प्रसिद्धानि मूनिपंचतैलानि मृदूनि सुकुमाराणि मयात्र कथितानि तानि पक्वं
 मयनाशनानि भवन्ति किमर्थं उर्बलवपुर्बलवर्धनाय ॥ योषिदमायचस्त्रीरत्यर्थं भुवि पृथि
 योस्त्रीणां च गर्भणीनां ॥ उक्ताह गात्रगुरुगर्भभरणसामाना मिति ॥ सुखप्रसवाय सेव्यानि भ
 वन्ति ॥ प्रमदाजनानं च वपुषित्वमाह वायव्यकृमृदूकरणार्थं सेव्यानि ॥ शिशोश्च दंतोऽमेघु
 नानि च तथैव मिदुजं राक्तं सेव्यानि भवन्ति ॥ ३

ससुदशनोऽमायदंतोऽममनार्थं सेव्यानि भवन्ति ॥ ४६ ॥ अधुना दशांगतैलमाह ॥ सहाचरब
 लात्रयत्रिकटवाजिगंधावरी सरणफरुबुकुंडलिर्दशपलान्जलस्वार्मणे विपाच्यरेचण
 मितेपयसिनेषजानां जले दधीकुरसमस्तुतिर्जतुरसेनयुक्तेन च ॥ नलं फलिनीरुग्मं
 जिष्टतुरुक्षसुरदुमेरुगस्तगरत्नकुत्रैलालवंगहरेणुभिः ॥ सनखरसलोशीरोदीच्यै
 सचंदनचोरकैः सकरिकुसुमैः पक्वंतैलदशांगमिति स्मृतं ॥ दशांगोक्तकाथेर्दशप्रिपि
 तैलानि विधिवत्सकलैः सहिरैः पृथग्यद्वौतानि विपचेत् मरुद्याधिष्ठाति स्खविरटपतिस्त्रि
 शिश्नुशततहिरैरस्केर्दशप्रिपिचसेव्यानि सुखमिः ॥ सहाचरः कटशब्देपाकः बलात्रयं बलाञ्ज
 तिबलानागबलाच ॥ त्रिकटो गोहुरकः वाजिगंधाश्च गंधावरी सतावरी ॥ सरणी प्रसारणी ॥ उरुबू
 कारंडः ॥ कुंडली गुडूची ॥ सहाचरादिनि पृथक् दशपलानि जलस्योदकस्यार्मणे दोणे विपाच्यंते

ॐ

।ततोनेषजानांमहचरादीनांजलेकाथेचरणस्थितेपादस्थितेपयसिचहीरेतैजसमे।दधीकुरसम
सुनिश्चयथकृतैजसमेर्जतुजास्तस्याश्चरसेनकाथेनसुक्तेनचुकेणतैजसमेननलरादिभि
श्चकलैःपकृतैजदशांगमितिसूतंकथितपूर्वचार्यैःनजदंमांसी'फलिनीप्रियंगुःरुक्कुण्डतुर
कःसिद्धिकंसुरधुमोदेवदास।उहीचंवाजक।अमोहामुस्ता।चंदनंरक्तचंन।चोरकंयथिपण।क
रिऊसुमेनागकेसराशेषाणिप्रसिद्धानि॥एभिरेवदशांगोक्तकाथेदशभिरपिपृथक्एकैकेनका
थेननलरादिभिश्चकलैःहीरेणविधिवपाकविधिनापचेत्तानिदशतैजानिनवन्ति॥मरुवातस्ते
नयाधयोपतानकादयस्तानूद्यंतीतिमरुद्योधिघ्नाति।सुविरादिनिर्निःप्राणिनिः॥सेव्यानि
।सुविरावृक्षाःसुखिभिः।सुखार्थिभिरिति॥४७॥अधुनामध्यमंप्रसारणीतैजमुबोचत्॥प्रसारणी
शतमुदकर्मणेपचेदजाशतार्धमपिसदाश्वगंधायावरीसहीशिखिदशमूलकुंडलीपुनर्नवामि

ती.टी.
१५८

सिमर्दनैःपलैनकैः।नतनखशिपिरास्तारुक्प्रियंगुग्रगंधजवणबीउगडूचीपिप्पलिरेणुकाभिः
सुनिश्चयधुकसंसिहारविशेषधीनिकुटजफलेयुताभिर्मुहिमात्राभिरितिस्तमुहसरणीजलेसकु
ण्डलधंसतुपजजंबलकारितैजमेतत्तत्पतिवरविजासिनीजनांतपुरपतिःकामिषुमोकुमार्य
कारि॥इदमितिमृदुक्रूरखंजपंगुप्ररुतिषुचाप्यपतानकादितेषुप्रतिदिनमुपज्मतेरुशंगे
र्वपुषिसमीरणसंकुचभिरंगैः॥इदंयतःपवनबजेनसंकुचंप्रसारयत्यतिलशमंगमंगिन
शान्तःसराचारकपराशरादिभिःप्रसारणीसूतमितितैजमर्चितं॥अतःप्रसारणीशतंबलाश
तार्धमपिअश्वगंधादिभिःपलीनकैःससेदकर्मणोपांशोणेविपचेत्॥तावद्यावत्तुर्जागवशो
यमाटकंभवतिअश्वगंधाकाजिगंधावरीशतावरीसहीकर्चूरशिखिचिवकंदशमूलप्रसिद्धाकुंड
लीगडूचीपुनर्नवावर्षाभूमिशिशतपुष्पामदनरादफले॥इहसरणीजलेकाथेतैजादकंसडु

त

गंधुग्धाढकसमेतं सतुषजलं सकांजिकाढकं नतादिभिः कल्के मुष्टिमात्राभिः पलप्रमाणभिः सतं प
 क्तं तैलमेतत् बलकारि भवति न तं तरे गै न खं व्याघ्रनखं रुक्कुण्डं उग्रमंधावचालवणसैधवं पि
 येषु फलिनी शिखिचित्रकं रास्ताश्वेयसी बिडंगस्तकं गुडूची चित्रा पिप्पलि मगधारेणुका प्र
 सिद्धा मिसिः शतपुष्पा मधुकं यष्टी मधुमांसी जटिला शारो यवहार विश्वोषधं शुंठी कुटफजं
 इन्द्रयवाः ॥ नृपत्यादिषु सौकुमार्यकारितैः नमितं अतिमृदु कुञ्जादिभिः प्रतिदिनमुपयुज्य
 ते पानादिभिः रुशां गैश्च समिरणे वायुस्तेन संकुचजिरं गैर्वपुषि शरीरे उपयुज्यत इति संब
 धः ॥ इदं तैलं यतो यस्मादंगिनः शरीरिणः अंगं पवनबलेन संकुचत प्रसारयं सति रुशम
 ति दुर्बलमपि ॥ अतौ अस्मात्कारणं सदा सर्वकालं चरक पराशरादि निराचार्यैः प्रसारणी
 सतं तैलमर्चितं पूजितमिति ॥ ४६ ॥ इदानीं मरुत्प्रसारणी तैलमाह ॥ अपूपेण दितये बला सह

ती.टी.
 १५९

दुग्धे

रेभिः

चरखिन्नाश्वगंधावरी गंधर्वैः कपिक बुवारण कणायुक्तं च मुनी युतैः इत्येभिः सरणी शतेन स
 हितैः छागार्धमांसेन तुकाथैः स्मिन् रधि मस्तुकांजियुतं तैलं सपुक्तं सतं मंजिषाष्टकवर्गचंद्र
 नवचामुस्ताशताका कणसुंठी सैधवपत्र कामयमूली जाम्बुके द्रुमे ॥ रास्ता व्याघ्रन
 खानले समधुकैः कल्के श्विकर्षोन्मिते रेतस्सर्व मरुदिकार शमनं प्रोक्तं विदेहादिभिः ॥ इत्ये
 निर्वलादिभिः द्विप्रत्येकं यलिकैः सरणी प्रसारणी तस्याः ॥ शतेन छागार्धमांसेन तु पंचशतप
 लप्रमाणेन सहितैः अपूपेण दितये रित्युदकदेशादितयेन कथितैः पादावशेषे तस्मिन् क
 ये तैलाढकं दधि मस्तुकांजिक तुकाणं प्रत्येकमाढकं युतं मंजिषादिभिः कल्के श्विकर्षोन्मिते
 : सतमेतत् तैलं सर्व मरुदिकार शमनाय ॥ अशेषवात विकार शमनार्थं उक्तं विदेहादिभिः मु
 निरिति छिन्नागडूची बजावाद्यालकं सह चरः ॥ कंटसेलुः ॥ अश्वगंधावाल्यावरी शतावरी

नायो

गंधर्व एरंडः॥ कपिकछुरात्मा गुप्ता॥ वारण कणा हस्ति पिष्यली युक्तं च मुली दशमूली सरणी प्रसा
रणी मंजिष्ठा योजन वक्षी॥ अष्टक वर्गः पूर्वोक्तः॥ चंदनं रक्त चंदनं वचलो मशा मुस्ता गंगेयी
शताकाशत पुष्पा॥ कण मगधा विश्वं सुगी॥ सेंध वं लवणोत्तमं॥ पञ्चकं शीत वीर्यं॥ आम
यं कुष्ठं मटी पलासा॥ जामज कं उशीर मेदः॥ इंदु मैः॥ कुटजैः॥ रास्त्रा सुरभी॥ माघ नखं व्या
लायुधं अनलं चित्रकं मधुकं यष्टि मधु इति॥ सो प्रतं जघु प्रसारणी तैल माह॥ तैलं सृतं स
सरणी दशमूल मां संकाथं ससुकु दधिकं जिकमीरणं सहर गोहुर कण शिखि विश्वरा
स्त्रा रुद्रा रुरेणु कुटिलाष्टक वर्ग गर्जं॥ सरणी च दशमूलं च सरणी दशमूले सरणी स्त्रा
मूला मां वर्तत इति ससरणी दशमूलं तच्च तन्मां संच सरणी दशमूल मां संतस्याः काथं एत
इत्तं न वति॥ प्रसारणी दशमूल मां सा नां शत मुदक दोणे पैकां चतुर्नागा वशेषे काथे सकुद

निःकाषः

ती.टी.
१६०

रजनी शरीर स्वगादि निर्वर्धु नो प्रपीता॥ सनेग
नो मूत्र पीता जल

सं समाप्रतिनि॥ ॥ कोमार नृत्वा पतनं वैद्या वदंति सच स्तारः कथं साध्यत इत्याह॥ इ
दिन विविधं॥ तथा च सुश्रुतः॥ सर्पर हि मे रुद्र कर्मणो स्तुता वत्य वेभ्रवति भस्म जले
विष संयोगो पशु माथं विष तंत्रं॥ हौमेण कं वलिक या यट सार केर्वा मूत्रा वलो
कथनो प्रपीता गो मूत्र पीता रसावरं स्य पा ज्ञान्यथा ह्ये हि म्नात्र भस्म पय सिद्धति पिष्ट
ष्य मूल फलेः कथितैः काय कल्प जी कं कुष्ठ राम ववा चिर बिल्व पत्रैः॥ स सर्जिका
शुत मान सा नां विषेणो पशु तं मे तैरिति सार्धं मैत्रिः॥ ५२॥ सं साध्यते तु भिषजा सत
त माह॥ कपिष्ठ का स्मर्य शरीः॥ तेनैव साध्य विधि नान पुनर्भवंति रूक्ष रुजो नृषु
विषं निहस्य विषं महामंडलि खर मंजरीणां॥ खर मंजरी न्र पा मार्गः॥ हारस्य प्रोण
निसर्पस्य फणि नो विषं निहस्य वैद्या वत् नस्म जलं पिष्ट जलं विजलं अष्टं स्वच्छं अरुणो

ती.टी.
१६१

संसाधनप्रतिष्ठा ॥ ॥ कोमारभृत्यापतनं वेद्यावदंतिसचक्षारः कथंसाध्यतइत्याह ॥ ॥
 दिनविविधं ॥ तथा चक्षुश्रुतः ॥ सपरहिमैरुदकमणैस्तु तावत्यवेष्टवतिभस्मजलं
 विषमंयोगोपशमार्थं विषतंत्रं ॥ ॥ हैमेण कंबलिकया परसारं केवांमूत्रावलो
 क्यनौप्रपीतागोमूत्रपीतांसावरं स्याज्जात्यथाहौहिष्मात्रमस्मपयसिप्रतिपिष्ट
 ष्ममूलफलेः कथितैः कायकल्पलीकं कुष्ठरामवचचिरबिल्वपत्रैः ॥ ॥ ससर्जिका
 धुतमानसानां विषेणोपधुतं ज्ञेतैरिति सार्द्धमेतैः ॥ ॥ ५२ ॥ संसाध्यतेतुभिषजासत
 तमाह ॥ कपिष्ठकास्मर्यशरीरः ॥ तेनैवसाध्यविधिनानपुनर्नवंतिदग्धरुजोनृषु
 विषंनिहत्युर्विषंमहामंडगिरवरमंजरीणां ॥ ॥ रवरमंजरीप्रपामार्गः ॥ ॥ हारस्यप्रोणं
 निसर्पस्यफणिनोविषंनिहत्यवेद्यावत्तस्मजलं पिष्ट्वलं विजलं ज्ञेयं स्वच्छं अरुणं ले

हितं भवति ॥ ततो यत्नात्सरिगृह्य होमेण होमिकया कंबलिकया परार्थं सादकास्तेर्वास्तु तमेकविं
 शतिवारान् ॥ अथ वा मूत्रावलोडितंगो मूत्रावलोडितं हारमं बरेण वस्त्रेण शुतमेकविंशतिवारान्
 कियते शंखि शकलस्य शंखनामे ॥ भिर्वर्णस्य पलाय्ये हिवा ॥ त्रयस्मपयसि ॥ अस्मिन् हारो
 दके प्रसूषमाणे ॥ कथमेतद्वर्ष ॥ इति चेत् ॥ तंत्रांतरप्रत्ययात् ॥ तथा च विश्वामित्रः ॥ हारो दकच
 तुर्भागकल्कशेषं प्रसापयेत् ॥ इमाणां इहानीं अतिसुगंधगर्भं बलात् तैलमाह ॥ तगरागरु कुंकुम
 कुंदुरुभिः सजवंगवरांगकुरंगमदैः ॥ सरस्वामरसारुद्वज्जीडी नखकेसररुक्फलिनी नज्जैः ॥
 सत्रुसुकरेणुवलाकषनैरिति तैलमिदं पयसा विप्रपचेत् ॥ नृपतिप्रमहाशिशुभिः सविरेरुपयो
 ज्यमिदं पवना पहरं ॥ एजिस्तगरादिभिः हरेणुपर्यंतैः पलिकैः ककैः बलाकाथेन चतुर्गुणेन बज्जु
 नपयसा च चतुर्गुणेन तैलादकं पचेत् ॥ तगरं कुरिजं अगुरु लोहं कुंकुमं रुधिरं कंदुसैरैव क्रीय

पुरःखगंदेवकुसुमं वरांगंतक'कुरगमहःकस्तुरिका'सरले मारीचिपत्रकं'अमरुदारुदेवदारु'द
 लेपत्रकं'अविडीएला'नखंआलायुधं॥केसरंअहिकुसुमं॥रुक्कुष्टं'फलिनीपर्ण'जेदिनी'नल हं
 मांसी'कुरुकंसिक्कं'हरेणुरेणुकाइहं चेतैलंनृपत्यादिनिरुपयोज्यउपयुक्तं च॥पवनापहरंवा
 तविकारहरंभवतीति॥अयंअतिसुगंधवलातैलपाठःगुडूचीतैलपाठादग्रेबोध्यः॥अवन्मात
 लिखितःशुक्लपि॥एनांशुक्तिमात्रंनैधपयेत्॥एषामितिशंखादीनांअद्याणंपरामर्शः॥हंत्यादि
 नांतुशुक्तिमानमिति'हंत्यादिनिर्दमातोऽयमितिःप्रतिपिष्टक'केरे'निसार्धंसहइमामात्रैःशु
 क्तिरर्द्धपलंभवति॥हंतीनिकुंभः'भवतीतमेह'चीरितपत्रः'तालमूली'मुशली॥कंकुष्टं'कंकोम
 रामहंदिगु'वचाउग्रगंधा'चिरिबिल्व'पत्रंकरंजपत्रं'स्वर्जिका'स्वर्जिकाहारः॥ज्वलनः'चित्रकः॥लंग
 लिका'लांगलिकेतिलोके'विरयाता'मूलं'पुष्कर'मूलं'वा॥निषजावेद्येनतथाससाध्यते॥यथाविप

ती०टी०
 ६२

परुणादि

क'हारो'नैवतनुर्द्वोनातिसांशेवनोभवति॥अनेनहारेणपूर्वोक्तप्रकारेणसाध्यविधिर्वस्यससा
 ध्यविधिसेनदग्धा'रुजोवल्मीकादयो'नृषु'प्राणिषु'पुनर्नभवति॥कइवनगाइव॥वज्रदग्धा'यथान
 गाव'कानपुनःप्ररोहंति॥तद्देतापिरुजोनभवति॥५३॥इतिश्रीतीसरसुतचंद्रविरचितायां
 चिकित्साकलिका'टीकपांशाल्यतंत्रसमाप्ते॥॥शाल्यतंत्रानंतरंयथोद्देशंभूतविद्यारंभः॥भूत
 विद्येतिकोऽर्थउच्यते'स्तावेशनिराकरणार्थंविद्याभूतविद्याभूतानिदेवग्रहादयः॥तथाचक्षुश्च
 तः॥भूतविद्याभूतानिदेवा'सुरगंधर्वयक्षरक्ष'पितृपिशुना'गप्र'राधुप'सृष्टचेतसांशांति'कर्म
 बलिहिरण्योदिग्रहोपशमनी'र्थमिति'तेषांचग्रहादीनांसिद्धार्थंरुक्कल्पणघृतादीनिप्रत्यनी
 का'नीतिरुत्वा'सिद्धार्थक'घृतमाहा'सिद्धार्थक'दुहिपा'युगव'चामं'जिह्वा'काराम'वक्ष्ये'तिका'त्रिफ
 ला'करंज'कुकर'त्रि'श्यामा'शिरीषा'मरेः॥इत्यष्टादशभिःसूतंघृतमिदं गोमूत्रयुक्तं नृणामुन्माहम

पस्मृतिघ्नमगदं स्यादस्तमूत्रेण वा। इत्यष्टादशभिः सिद्धार्थकारिभिः द्वयोः कार्षिकैर्धृत एव सृते प
 कं गोमूत्रेण युक्तं चतुर्गुणं गोमूत्रसहितं नृणां प्राणिनामुन्मादघ्नं। अपस्मतिरपस्मासेहंतितीक्ष्ण
 पस्मृतिघ्नं स्यादवेत॥ सिद्धार्थकाः सर्षपाः त्रिकटुमोषदिपाहुरिद्रातस्यायुग्मद्वयं॥ रामतं हि
 पु। श्वेतकं श्वेतस्यंदात्रिफलापूर्वाक्ता। करं जं वृद्धं करं जं बीजार्जं। करमीशालिपली। श्यामाप्रियं
 पुः। शिरीषः सरसः अमरं देवदारु। वाशष्टेयोगांतरं कथयति॥ वस्तिमूत्रेण वापिष्ठापीतोऽगदः
 स्यादुन्मादघ्नमपस्मृतिघ्नमिति॥ वस्तज्जागोनास्मिन् गदो विद्यत इति अगद इति॥ ५५॥ सिद्धार्थकं
 नंतरं कल्याणकं धृतमाह॥ तालीसत्रिफलैलवाबुफलिनीसोम्या पृथक्पुष्पिनीदंतीराडिम
 हारुचंदननिशादवीविशालोमलैः। जातीपुष्पहरेणुपद्मकयुतेर्जंतुमंजिष्टिकारुक्कसिंदीब्रु
 दिसारिवाद्यनतैर्नागैर्द्विपुष्पाचिंतैः॥ अष्टविंशतिभिश्चतुर्गुणजलकल्याणमैत्रिः सृते हंतेन त्रिचतु

ती० वी०
 १६३

र्थकं जरमुरुः कं पे सवंधसमयं सायस्मारगदो ह्यः सपवनोन्मादः सजीर्णज्वरा जायंते न पुनः कृतेन
 हविषा कल्याणकेनामुना॥ एत्रिंशतिभिः कार्षिकैः स्तालीसादिभिर्धृत एव सृते चतुर्गुणजलं सृ
 तमेतत्त्रिचतुर्थकादीन् हंति तालीसं तालीसपत्रं त्रिफलापूर्वोक्ता एलवाबु कं प्रसिद्धं॥ फलिनी
 प्रियंगुः॥ सोम्याशालिपली पृथक्पुष्पिनी पृष्टिपली। दंती निकुंनः। राडिमसारः। हारु देवदारु। चंद
 नं रक्तचंदनं निशादुरिद्रा विशाला इंदवारिणी॥ उत्पलं नीलोत्पलं जातीपुष्पं मालती। हरेणुरेणु
 का। पद्माकंशीतवीर्यं जंतुमं विडंगं मंजिष्टारुक्कुकुण्डं। सिंदी ब्रु हिति॥ ब्रुदरेना। सारिवाद्ययै।
 सारिवोत्पलसारिवानतं नगरं॥ नागैर्द्विपुष्पेनागकैसरं। शोषाणि प्रसिद्धानि॥ अमुना कल्याण
 केनेहविषाघृतेन कृतेनोपयुक्तेनापस्मरे देयोगदानजीयंते इति॥ ५५॥ अमुना महाकल्याणकं
 धृतनुवाचा कौंती हारुमृगादनी विरहितैः कल्याणकोक्तौषधैरिते॥ त्रिस्त्रिफलैलवाबुफलैः

प्रसंवि

तैः काश्चित्तैरत्र च निष्काथे मधुरोषधेषु विपेचे सर्पिः सङ्घं पृथक् स्यात्कल्याणकमेतदेव हि रुजः क
ल्याणकोक्तान्नयेत् ॥ इत्येभिः कल्याणकोक्तैषधैः कौंतीदारुमृगादनी विरहितैः कौंतीदिभिर्विनात्रि
फलैलवानुवियुतैस्त्रिफलादिभिश्च विना कौंतीरेणुकामृगादनी इन्द्रवारुणित्रिफलाफलत्रिकां ए
लवानुकं प्रसिद्धं एभिरेतं क्वाथं कृत्वा त्रचकाथे सर्पिः पचेत् ॥ मधुरोषधैः कल्कीकृतैर्मधुरोषध
निष्काकोल्यादीनि सङ्घं डग्धचतुर्गुणं पृथक् कल्याणकं स्यात् ॥ एतदेव हि कल्याणकोक्तान्न
जोविकारान्नपेदिति ॥ ५६ ॥ इदानीं फलघृतमाह ॥ काकोलीद्वयजीवकैः सवृषभैर्मैराश्वगंधासि
तातिका रुक्मुरदारुहिगुतगरेरेलावचाचंदनैः जीवंतीत्रिफलाजमोदरजनीदावीविहारीवरी
मंजिष्ठाघनपद्मकैः समधुकैर्मृद्वीकया संयुतैः एभिर्हीरचतुर्गुणं सूतमिदं सर्पिः सदाशम्यते वा
नस्य ग्रहपीडितस्य पुरुषस्यात्मस्ववदेतसः ॥ एतन्माकृतरो गिणमपि हितं पुत्रार्थिभिर्दिः स्त्रीज

ती. टी.
१६४

नैः रूक्षाधः कृतशुद्धिभिः फलघृतं संसेव्यते सर्वदा ॥ एभिः काकोल्यादिभिः काष्ठीकैः घृतं प्रस्य प्रमाणं ही
रचतुर्गुणं सूतं पक्वमिदं ग्रहपीडितस्य बालस्य वा अल्पवदेतसः अल्पं सूतं रेतो यस्य स तथा त
स्य सदाशम्यते ॥ एतच्च फलघृतं मारुतरोगिणं वातरोगिणं हितं ॥ स्त्रीजनैः पुत्रार्थिभिः पुत्रकामै
ः सदासेव्यते पानादि निरूर्धाधः कृतशुद्धिभिः ऊर्ध्वमनेन ~~वका~~ अधो विरेचनेन कृताशुद्धि
यैः स्त्रीजनैः काकोलीद्वयं काकोलीहीरकाकोल्योजीवकवृषभकमेदाः सनायाप्रसिद्धाः अश्वगंधा
वाजिगंधासिताशकुरातिक्काकुटुका रुक्कुण्डसुरदारुदेवदारुहिगुगमठांतगरं कुरिलं एलावुटि
वचाउग्रगंधाचंदनं रक्तचंदनं जीवंतीसुर्वजीवंतीत्रिफलाफलापूर्वोक्तोजमोदासनायाप्रसि
द्धा रजनीहरिद्रादावीदारुहरिद्राविहारीहीरविहारिकावरीशतावरीघनं मुस्तं मधुकं यक्षि
मधुमहीकावाहा ॥ ५७ ॥ अधु मइत्येव गम्यमाह ॥ जागीफलफलत्रिकदिपकणाश्याकशकड

मेस्तक मूर्वा दशमूल मोरह नरास प्रबुद्ध त्वकनुला निःकाथ्या सलिलार्मणे नशुचिना काथे चथपा
 दस्विते गोमूत्रेण सगोशरुद्र सदधिहीरेण सर्पिः पचेत् ॥ सयोषेः सवचा विडंग हुतनुक्रुर्निब
 तिकारवृत्पागपुष्करसारिवाद्यनिशायुक्यष्टिकादंतिनीयासकैः पूता कबुदनीलिनीफल
 युतैः स्यात्पंचगव्यं पृथुश्वासाय स्मृतिरुक्रुप्रमेहपिटिकाजीर्णज्वरोन्मादनुत् ॥ नाग्यादीनां तु ना
 निःकाथ्य सलिलार्मणे नोदकद्रोणे नशुचिना स्वधेना ॥ नागी ब्रह्मयष्टिका ॥ फल्गुगोष्ठे डुवरिका फ
 लविके चित्रफला ॥ द्विकणहस्तिपिष्यली ॥ शम्पाकः कृति किरमालः ॥ शक्रदुमः कुरजदुमः तस्म
 तर्काणां तुलाकाथ्या अथानंतरं काथे पादस्विते चतुर्थ्यां शो सर्पिः ॥ प्रसंगो मूत्र गोमय रसदधीहीरेण
 च प्रसूयुतयोषादिभिः कार्षिकैकैकैः पचेत् ॥ योषं त्रिकदुवचाग्रगंधा ॥ कमिजितविडंग हुतनु
 क्रुचित्रकं भूनिबः किराततिक्तं ॥ तिकाकडुकातद्वतवृता ॥ पाटाटकी ॥ पुष्करं पुष्करमूला ॥ सा ॥ रिवाद्य
 मूर्वा चोरस्तासुः ॥ दशमूलं पूर्वोक्तं ॥ मोरकजराशपा मार्गः ॥ सप्रबुद्ध सप्रपार्णः तस्य चरु उज्ज्व

ती.टी.
 १६५

सो देणलीहं सवराचराणि विषाणि हन्ता

प्राचेतसं चूर्णमाह ॥ त्वकस ॥ स
 न्नवमं नं वांगं प्राचेतसं चूर्णमुद ॥ समानिसमाहिकानियोज्यानि बालकजनस्य मुखप्रपाके पाके
 तीनां त्वकप्रश्ममयोशीरनतादि ॥ मिषिपिपरुपरिहमिदं जनानां ॥ बालकस्य मुखपाके सति जाते
 ष्यं माही कधतुरो धनवमं विद ॥ सुमानि पुष्पाणि तानि समाहिकानियोज्यानी योजनीयानि
 न प्रोक्तं कथितं ॥ प्राचेतसं चूर्णं मिष्टं प्रलेपे इष्टं मिष्टं तं मिषिपि वैद्यैः जनानां प्राणिनां इष्टमुदि
 हे मेमौ वलं ॥ यवराजतेरोप्येहो देणमासजराणां चिकित्सितमाह ॥ सातिविषाशकुलीरविषाण
 राचराणि विषाणि जंगमस्य वराणि हन्ति ॥ यितात्वय रुद्राका सदरी ज्वरजिह्वशिखनां ॥ शिशूनां वा
 तविट्मर्त्रशिरोरुहाणि सगोविषाणं शिरेविषया सदकुलीरविषाणा कर्कटशृंगीतया सदमधु
 पुषितो च प्राजा ॥ इत्यौषधीभिः परिकल्पितो रापिष्यली मधुना समवेता मधुयुक्ता बालके हिताकास
 सुतचंद्रविरचितायां चिकित्सा कलिकायां कोमा

ननश्येति सर्पाश्च तथा खवश्च ॥ इत्यौषधानिः कपिपरिकल्पिकपोतविषादिभिरस्यं धूपो गदः परि
कल्पितं स्यात् ॥ भुजगेः सर्पैरमुक्ते गृहे विधयः ॥ कुशले वैधैः ॥ अनेन धूपेन सर्पानश्येति ॥ त
था आखवो मूषिकाश्च नश्येति ॥ कपोतविट् कपोतविष्टमर्त्यशिरोरुहाणि मानुषवाजाः सगो
विषाणं सगोश्वं किंचिच्छिखिपिच्छिकाग्रं ॥ सिखी मयूस्तस्य पिच्छकाग्रं पक्षाग्रं ॥ यवधान्ययोस्तुषा
॥ बीजं कर्पासजं ॥ कर्पासास्त्रिचाप्युषिता च मावा ॥ शिवस्य निर्मात्ममिति ॥ इदानीमास्तीकनामा ग
दमाह ॥ श्लेषातकवक्रहवकंदूची नृपदुमवक्रहति द्वयंच ॥ एषो गदः सर्वविषापहः स्यादास्ती
कनाम्ना मुनिना प्रणीतः ॥ श्लेषातको बहुवीरकस्तस्मत्कुरहं राजिकाकारं पारियात्रेष सिद्धो ग
दूची च मृता ॥ नृपदुमः किरमालकस्तस्य वक्रहृती द्वयं स्यूजपलाच एकवहृती च ॥ एष पूर्वो
क इदं ये रगदः सर्वविषापहः स्याद्भवेत्सर्वाणि स्मरं रजंगमपाणि अपहंतीति ॥ आस्तीको

ती. टी.
१५९

रुमिचस्वामिनि
वि

नाम मुनिस्तेन प्रणीतः कथित इति ॥ इदानीं मूषके चिकित्सितमाह ॥ कुशं वचामदनकोशवती
फले च संयो जितं तदिति चूर्णं मिदं चतुर्णां ॥ गोमूत्रपीतमुरिव जारु विषं निहंति कोशातकी
कथनमापिबतो ॥ यथापि ॥ इदं कुशादीनां चतुर्णां चूर्णं गोमूत्रेण पीतं आखवो मूषकाश्च विना
श्च तेन प्रारव वश्च अरिव जारु वस्तेषामष्टादशानामूषकाणां विंशतिरुत्सादिति कुशं रुक्मावचा उ
ग्रगंधगमदनं राव फलं केशवति फलं कोशातकी फलं अथ चेति योगांतरमाह ॥ अथवा कोशातकी फ
लं नमापिबतो रिव जारु विषाणि रुत्सात् काशातकी देवादा निस्तस्याः कथनं काथं आसप्तं तात्पिबतो
॥ खिलमूषिका विषं निहंति रुत्सादिति ॥ इष्टं ॥ अधुना अलर्कस्त्रिचिकित्सितविषमवो च ॥ तातैला कंडू
पल्लवैः सगुडैरमी त्रिर्योगैः समैरिति चतुर्निरलर्क इष्टं ॥ स्यात्सारमेयविषराशरुपुंखजोवाधर
रबीजयुतपि एकपूपलीवा ॥ अलर्कः कुरुः ॥ तेन दष्टसूस्त्रिंस्तेजादिनिश्चतुर्भिः सरमीभिः

योगः स्यात् ॥ तैलं तिलैः तैलं अर्कं दुग्धं अर्कं हीरं ॥ पलं तिलानां चूर्णं सगुडैः गुडसहितैः ॥ शरपंष
याधत्तूरबीजैश्च ॥ तंडुलपिष्टकपूपलीवासारमेयविषहा स्यात् सारमेयः कुंकुमरसस्य विषं
इतीति योगांतरमिति ॥ ७७ ॥ इति तीसरे सुतचंद्रविरचितायां चिकित्साकविकाटिकायां विषतं
त्रं समाप्ते मिति ॥ ॥ विषतंत्री नंतरं सायनतंत्रं प्रारंभः ॥ अथ किमिदं सायनं नामोच्यते ॥ रसा
दीनां शुक्रांतां धातूनां अयनमाप्तायनं तदर्थं तंत्रं ॥ रसायनतंत्रं तद्विविधा ॥ कुरीप्रवेपिकं
तातपिकं च पुनश्च त्रिविधं ॥ काम्यं नैमित्तिकं आज्ञाकं च ॥ तच्च पूर्ववयसि मध्ये वा स्तिग्धं शुद्ध
शरीरस्य कर्तव्यं ॥ सुश्रुतात् ॥ पूर्ववयसि वामनुष्पस्य रसायनं प्रयुंजीत त्रिषु प्राज्ञैः स्तिग्धं शुद्ध
तनोः सरेति ॥ तुमहा प्रभावा नामोषधीनां जलतकशिलाजतुपिष्पलीगुगुलरसोनसुवर्ण
मलकादीनामुपयोगात् प्रवर्तीति ॥ तथा च शुश्रुतः ॥ वयस्यापनमायुर्मधाकरं रोगापहारणं ज

ती. टी.
१७०

गमाधुपशमनार्थं रसायनं तंत्रं ॥ आह ॥ ७७ ॥ सततमरुक्कंरपिष्पलीवृद्धिर्वैयुषि निरामयतां
विदधातीति ॥ कनकसिलाजतुगुगुलधात्रीफलजशुनत्रिफलाविधयश्च ॥ ७८ ॥ अरक्कं च पिष्प
लीचतुरक्कंरपिष्पत्योतयोर्वृद्धिपुषि शरीरे निरामयतां मारोग्यतां विदधाति ॥ करोति ॥ सततमन
वरतं अरक्कं नखातकं पिष्पलीमागधिका तयोर्वृद्धिः पूर्वोक्ताः कनकादीनां च विधयः ॥ चर
कशुश्रुताचार्यप्रवृत्तिः विस्तरेणोक्ताः ॥ इह बहुलग्नं यमयान्ना किं नैतयं इति कनकं सुवर्णं धा
त्रीफलमामलकं कनकादीनामपि विधयो वपुषि निरामयतां विदधातीति ॥ ७९ ॥ इदानीं हस्तीक
र्षप्रयोगमाह ॥ घृतमधुदुग्धपयोदधि मंडैरुषसि कृतकरिकर्षपलाशः स्तग्गयति हि स्मिरतां स्त
विराणमपि विदधाति वपुर्वलतां ॥ ८० ॥ करिकर्षपलाशो हस्तिकर्षः सघृतादिभिर्हतः उपसि प्रा
ते स्तविराणं हृदनां स्तविरतां स्तग्गयति ॥ स्मिरतं विदधाति बलवतां च विदधाति ॥ बलवतो जावो व

धा
धा

लवत्रावपुषिबजवत्रावपुर्बलवत्रा॥तामपिविदधातिकरोति॥७५॥अधुनैरंडतेलादीनांप्रयोगमवो
 चत्॥एरंडतेलमथनिंबफलास्मितेलमेतदसायनमनामयकायकरि॥ज्योति॥लतीफलपलाशफ
 लोम्वंचतेलमेतदसायन॥वलीपलितहारिनिषकुप्रदिष्टं॥७६॥एरंडतेलंनिंबफलास्मितेलं॥
 चोपयुक्तंनस्यपानादिभिरनामयकायकरिनिर्विकारशरीरकारिरसायनंज्योतिष्मतिकं गुणिकातस्या
 श्वफलनैलंपलाशफलोम्वंचतेलं वलीपलितहारिनिषग्निःप्रविष्टंनस्यपानादिविधिनेति॥७७॥सां
 प्रतंआमलकप्रयोगमाचक्षते॥धत्रीफलानिपयसासनवारिणावास्विन्नानियःशिशिरकालसमु
 द्रवानि॥निष्केवलायथतिलैरसितैःसमानिषादेन्निरामयःवपुःसपुमान्शतायुः॥धत्रीफलैर्म
 लकस्यफलानिशिशिरकालसमुद्रवानिपयसादुग्धेन॥असतोबीजकस्तस्यवारिजलंतेजस्वि
 त्तानि॥केवलायथवातिलैरसितैःरुधैःसमानितुल्यानिषादेत्॥सपुमान्पुरुषःशतायुरना

अ

सा
 ती०टी०
 १७१

मयंआरोग्यंवपुःशरीरंयस्यसतथात्रवति॥७८॥इहातीमुवर्णप्रयोगमाह॥सतितयावचयामलकै
 रथत्रिफलयायुतयाधृतमिश्रय॥कनकजातरजःसततंरुतंपरमिदंहरिसायनमुच्यते॥कन
 कंसुवर्णतस्यरजश्चूत्तसितयाश्चेतयावचयासरुक्तमुपयुक्तं॥अथवा॥मा॥लकैःसरुक्तं
 ॥अथवात्रिफलयासरुघृतमिश्रयाकृतंकनकरजः॥सततंनित्यंपरमुरुष्टमिदंरसायनमुच्य
 ते॥पूर्वाचार्यैरितिशेषः॥७९॥इतितीसरसुतचंद्रविरचितायांचिकित्साकलिकाटीवार्साय
 नतंत्रं समाप्तं॥॥रसायनतंत्रमभिधायेदीनांयथोद्देशंवाजीकरणतंत्रंपारभ्यते॥वाजिशष्ट
 शुकमुच्यते॥अवाजिनोवाजीक्रियतेइतिवाजीकरणं॥तथैतंतंत्रंवाजीकरणतंत्रंमधुरस्ति
 गंधंरुणीयानिबलवातोदुर्षकारिणिशतावरोनागबलाविहारिकादिभिःउपमुक्ताभिर्भवतीत्या
 ह॥शतावरीनागबलाविहारिकात्रिकटकैरामलकीफलान्वितैः॥विचूर्णितैःपंचनिरेकशःपथ

टीका

कृष्णकल्पितैर्वीर्यतमाहीकपुत्रैः॥ इति प्रयोगः॥ ३॥ डिमे निषर्गवैरुहीरिताः शर्करया समयुताः
 नृणामनेकप्रमहोपसर्पतां प्रधातोरतिरेककारिणः॥ ७८॥ शतावर्यादिभिः पञ्चभिर्विचूर्णितैर्घृ-
 तमाहीकपुत्रैः पृथक्कल्पितैरिमे पञ्चयोगा प्रवन्ति पञ्चमिरेकशः एकीकृतेः प्रयोग इति षट् प्र-
 योगः॥ शर्करया समयुताः निषर्गजं वराश्रेण निषधरास्त्रैरुहीरिताः कथिताः॥ केषां नृणां प्रा-
 णिनां अनेकप्रमहाः स्त्रियः प्रसर्पतां गच्छतां प्रधानधातोरतिरेककारिणः॥ शतावरिबहुपवि-
 का॥ नागबलागोपालसकारिका॥ विहारीरुविहारीकाप्रसिद्धा॥ त्रिकंठको गोहुरक इति॥ ७९॥
 ॥ इहानीचनुरोवाजीकरणयोगानाह॥ सघृतमधुबलात्रयस्य चूर्णसंयुक्तं समधुसितायुतमुच्चये-
 न्नवंच॥ समधुकमयमुद्गमाषपल्लीरमृतलतामलकं त्रिकंठकोष्ठं॥ इति कथितमिदं हि पुष्पि-
 ताग्राचरणचनुष्टयवेष्टनेन शिष्टैः॥ अत्रिमतमसद्व्यवायनाजोमिहखलुयोगचनुष्कमावि-

तीर्त्ता.
 १७२

कल्प॥ ८०॥ बलातिबलानागबलात्रयंतस्य चूर्णस्य तड्चये न्नवंचूर्णं कृतं घृतमधुसंयुक्तं सघृतमधि-
 त्येतको योगः॥ उच्चरायाः उद्गवो यस्य चूर्णस्य चूर्णसंयुक्तं सघृतमधुसिताभिः सहेति द्वितीयो योगः॥ मु-
 द्गपल्लीचमाषपल्लीच॥ मुद्गमाषल्लोतयोश्चूर्णसंयुक्तं मधुना सह मधुकं इति तृतीयो योगः॥ अमृत-
 लतागडुची आमलकत्रिकंठकेयः उचितं चूर्णं समधुकं मधुसंयुक्तमिति चतुर्थो योगः॥ इ-
 दमित्यनेन प्रकारेण प्रकल्पयोगचनुष्टयकथितं शिष्टैः पीडितैः वेदैः पुष्पताग्राच्छंदो विशे-
 षः॥ तस्याश्चरणचनुष्टयं पादचनुष्टयां तनवेष्टनं बंधनं तेनासकृद्वारंवारं व्यवायं मेधुनं न-
 जंतियेते सकृद्व्यवायनाजस्तेषां योगतुष्कमिहात्रिमतमिति॥ ८१॥ इहानीकृतशरीरशुद्धि-
 र्वाजीकरणे शुद्धिक्रियत इत्यात आह॥ पिबतियः पयसा कृतशोधनः त्रिकंठकं मधुकं
 बहुपत्रिकां॥ अतिबलामयनागबलांबलामिहाहिनागबलः संपुमान् न वेत्॥ ८२॥ यः पु-

ती.टी.
१७३

ती.टी.
१७४

445

तीसरी का ग्रंथ संख्या ३५००

ती०टी०
१७६